

ISSN: 2957-6725
E-ISSN: 2957-6733

ҰЛТ ЖАДЫ

РЕСПУБЛИКАЛЫҚ ҒЫЛЫМИ ЖУРНАЛ

Үш айда бір рет шығатын ғылыми журнал
2025, № 2 (12)

2 / 2025

Бас редактор

Сабыр Ахметжанұлы Қасымов, заң ғылымдарының кандидаты, Қазақстан Республикасының еңбек сіңірген қайраткері. Саяси қуғын-сүргін құрбандарын толық ақтау жөніндегі мемлекеттік комиссияның Жобалық кеңсесінің жетекшісі, Әдістемелік комиссияның жетекшісі.

Редакциялық алқа

Еркін Аманжолұлы Әбіл – тарих ғылымдарының докторы, профессор, Қазақстан Республикасы Парламенті Мәжілісінің депутаты (Астана қ., Қазақстан).

Күлғазира Нұранқызы Балтабаева – тарих ғылымдарының кандидаты, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің Түлектер қауымдастығының атқарушы директоры (Алматы қ., Қазақстан).

Исидор Шамилович Борчашвили – заң ғылымдарының докторы, профессор, қазіргі заманғы құқық Институтының директоры, ҚР Жоғарғы соты жанындағы ғылыми-консультативтік кеңестің мүшесі (Астана қ., Қазақстан).

Дихан Қамзабекұлы – филология ғылымдарының докторы, профессор, «Егемен Қазақстан» РГ» ЖШС Бас директоры (Астана қ., Қазақстан).

Зиябек Ермұханұлы Қабылдинов – тарих ғылымдарының докторы, профессор, корр.-мүшесі. Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының директоры (Алматы қ., Қазақстан).

Георгий Васильевич Кан – тарих ғылымдарының докторы, профессор, Корей этномәдени бірлестігінің бірінші орынбасары (Алматы қ., Қазақстан).

Досай Тұрсынбайұлы Кенжетев – философия ғылымдарының докторы, Қ.А. Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің профессоры (Түркістан қ., Қазақстан).

Мәмбет Құлжабайұлы Қойгелдиев – тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА академигі (Алматы қ., Қазақстан).

Гүлжаухар Кәкенқызы Көкебаева – тарих ғылымдарының докторы, профессор, Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының бас ғылыми қызметкері (Алматы қ., Қазақстан).

Виктор Иванович Козодой – тарих ғылымдарының докторы, профессор, Тарихи және әлеуметтік-саяси зерттеулер институтының директоры (Новосибирск қ., Ресей).

Зайнидин Карпекұлы Құрманов – тарих ғылымдарының докторы, профессор, Қырғыз Республикасы СІМ Дипломатиялық академиясының проректоры (Бішкек қ., Қырғызстан).

Дмитрий Иванович Панто – PhD докторы, Гданьск қаласындағы Екінші дүниежүзілік соғыс мұражайының ғылыми бөлімінің бас маманы (Гданьск қ., Польша).

Ерлан Бияхметұлы Саиров – Қазақстан Республикасы Парламенті Мәжілісінің депутаты (Астана қ., Қазақстан).

Айдос Әміроллаұлы Сарым – Қазақстан Республикасы Парламенті Мәжілісінің депутаты (Астана қ., Қазақстан).

Жауапты редактор

Талдықбай Есмаханұлы Есмаханов, PhD

Ғылыми редакторлар:

Құралай Қуандыққызы Сәрсембина, тарих ғылымдарының кандидаты (қазақ тілі)
Берікбол Мейрамханұлы Дукеев, PhD, Назарбаев университетінің постдокторант ғалымы
(ағылшын тілі)

Техникалық хатшы

Зікірбаева Венера Серікқызы

Главный редактор

Касымов Сабыр Ахметжанұлы, кандидат юридических наук, заслуженный деятель Республики Казахстан, руководитель Проектного офиса Государственной комиссии по полной реабилитации жертв политических репрессии, руководитель Подкомиссии по методологии.

Редакционная коллегия

Әбіл Еркін Аманжолұлы – доктор исторических наук, профессор, депутат Мажилісі Парламента Республики Казахстан (г. Астана, Казахстан).

Балтабаева Кульгазира Нурановна – кандидат исторических наук, исполнительный директор Ассоциации выпускников Казахского национального университета имени аль-Фараби (г. Алматы, Казахстан).

Борчашвили Исидор Шамилович – доктор юридических наук, профессор, директор Института современного права, член Научно-консультативного совета при Верховном Суде РК (г. Астана, Казахстан).

Дихан Қамзабекұлы – доктор филологических наук, профессор, Генеральный директор ТОО «РГ «Егемен Қазақстан» (г. Астана, Казахстан).

Кабульдинов Зиябек Ермуханович – доктор исторических наук, профессор, член-корр. НАН РК, директор Института истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова (г. Алматы, Казахстан).

Кан Георгий Васильевич – доктор исторических наук, профессор, первый заместитель корейского этнокультурного объединения (г. Алматы, Казахстан).

Кенжетасов Досай Турсынбайұлы – доктор философских наук, профессор Международного казахско-турецкого университета имени Х.А. Ясави (Алматы, Казахстан).

Койгелдиев Мамбет Кулжабаевич – доктор исторических наук, профессор, академик НАН РК (г. Алматы, Казахстан).

Кокебаева Гулжаухар Какеновна – доктор исторических наук, профессор, главный научный сотрудник Института истории и этнологии им. Ч. Валиханова (г. Алматы, Казахстан).

Козодой Виктор Иванович – доктор исторических наук, профессор, директор Института исторических и социально-политических исследований (г. Новосибирск, Россия).

Курманов Зайнидин Карпекович – доктор исторических наук, профессор, проректор Дипломатической академии МИД Кыргызской Республики (г. Бишкек, Кыргызстан).

Панто Дмитрий Иванович – доктор PhD, главный специалист научного отдела Музея Второй мировой войны в Гданьске (г. Гданьск, Польша).

Саиров Ерлан Бияхметович – депутат Мажилиса Парламента Республики Казахстан (г. Астана, Казахстан).

Сарым Айдос Амироллаевич – депутат Мажилиса Парламента Республики Казахстан (г. Астана, Казахстан).

Ответственный редактор

Есмаханов Талдыкбай Есмаханұлы, PhD.

Научные редакторы:

Сарсембина Куралай Қуандыкқызы, кандидат исторических наук (казахский яз.).

Дукеев Берікбол Мейрамханұлы, PhD, постдокторант Назарбаев Университеті (английский яз).

Технический секретарь

Зикирбаева Венера Серикқызы.

Editor-in-Chief

Kassymov Sabyr Akhmetzhanuly, a lawyer and human rights activist, candidate of legal sciences, Honored Worker of the Republic of Kazakhstan, head of the Project Office of the State Commission on the Full Rehabilitation of Victims of Political Repression, head of the Subcommission on Methodology.

Editorial Board

Abil Yerkin Amanzholuly – Doctor of Historical Sciences, Professor, Deputy of the Majilis of the Parliament of the Republic of Kazakhstan (Astana, Kazakhstan).

Baltabayeva Kulgazira Nuranovna – Candidate of Historical Sciences, Executive Director of the Al-Farabi Kazakh National University Alumni Association (Almaty, Kazakhstan).

Borchashvili Isidor Shamilovich – Doctor of Law, Professor, Director of the Institute of Modern Law, Member of the Scientific Advisory Council at the Supreme Court of the Republic of Kazakhstan (Astana, Kazakhstan).

Dikhan Kamzabekuly – Doctor of Philology, Professor, General Director of LLP “RG Egemen Kazakhstan” (Astana, Kazakhstan).

Kabuldinov Ziyabek Ermukhanovich – Doctor of Historical Sciences, Professor, Corresponding Member of the NAS RK, Director of the Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology (Almaty, Kazakhstan).

Kan Georgy Vasilyevich – Doctor of Historical Sciences, Professor, First Deputy of the Korean Ethno-Cultural Association (Almaty, Kazakhstan).

Kenzhetaev Dosai Tursynbayuly – Doctor of Philosophy, Professor, Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University (Almaty, Kazakhstan).

Koigeldiev Mambet Kulzhabaevich – Doctor of Historical Sciences, Professor, Academician of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan (Almaty, Kazakhstan).

Kokebayeva Gulzhauhar Kakenovna – Doctor of Historical Sciences, Professor, Chief Researcher at the Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology (Almaty, Kazakhstan).

Kozodoy Viktor Ivanovich – Doctor of Historical Sciences, Professor, Director of the Institute of Historical and Socio-Political Studies (Novosibirsk, Russia).

Kurmanov Zainidin Karpekovich – Doctor of Historical Sciences, Professor, Vice-Rector of the Diplomatic Academy of the Ministry of Foreign Affairs of the Kyrgyz Republic (Bishkek, Kyrgyzstan).

Panto Dmitry Ivanovich – PhD, Chief Specialist of the Scientific Department of the Museum of the Second World War in Gdansk (Gdansk, Poland).

Sairov Yerlan Biyakhmetovich – Deputy of the Majilis of the Parliament of the Republic of Kazakhstan (Astana, Kazakhstan).

Sarym Aidos Amirollayevich – Deputy of the Majilis of the Parliament of the Republic of Kazakhstan (Astana, Kazakhstan).

Responsible Editor

Yesmakhanov Taldykbay Yesmakhanuly, PhD

Scientific Editors

Sarsembina Kuralay Kuandykovna – Candidate of Historical Sciences (Kazakh language).

Berikbol Dukeyev – PhD, Postdoctoral Scholar, Nazarbayev University (English language).

Technical Secretary

Zikirbaeva Venera Serikovna

Редакция туралы мәліметтер:

«Ұлт жады» (Национальная память/ National memory) журналының құрылтайшысы: «Қазақстанның бостандығы мен тәуелсіздігі үшін күресте зардап шеккен тұлғаларды ақтау мен олардың есімдерін мәңгі есте сақтау жөніндегі «Қаһармандар» Республикалық Қоғамдық қоры..

Редакцияның мекен-жайы: 010000, Қазақстан Республикасы, Астана қаласы, Қабанбай батыр даңғылы 11/5, Саяси қуғын-сүргін құрбандарын толық ақтау жөніндегі мемлекеттік комиссияның жобалық кеңсесі.

Сайтқа сілтеме: <https://journal.e-memory.kz>.

Тел.: +7 (717) 279-64-58.

E-mail: qakharmandar@gmail.com

Журнал Қазақстан Республикасы Ақпарат және қоғамдық даму министрлігінде 2022 жылы 9 маусымда тіркелген, № KZ39VPY00050349 куәлігі бар.

Мақалаларды қайта басып шығару, микрофильмдерге және басқа көшірмелерге түсіру кезінде міндетті түрде журналға сілтеме жасалады.

Ұсынылған деректердің дұрыстығына авторлар жауапты болады.

Сведения о редакции:

Учредитель журнала «Ұлт жады» (Национальная память / National memory): «Республиканский Общественный Фонд по реабилитации и увековечиванию лиц, пострадавших в борьбе за свободу и независимость Казахстана «Қаһармандар».

Адрес редакции: 010000, Республика Казахстан, г. Астана, пр. Кабанбай батыра, 11/5, Проектный офис Государственной комиссии по полной реабилитации жертв политических репрессий.

Ссылка на сайт: <https://journal.e-memory.kz>.

Тел.: +7 (717) 279-64-58.

E-mail: qakharmandar@gmail.com.

Журнал в Министерстве информации и общественного развития Республики Казахстан зарегистрирован 9 июня 2022 г., имеет свидетельство № KZ39VPY00050349.

При перепечатке статей, съемке на микрофильмах и других копиях обязательно делается ссылка на журнал.

Ответственность за достоверность представленных данных несут авторы.

Information about the editorial office:

Founder of the "Ult Zhady" (National Memory) journal: Republican Public Fund for the Rehabilitation and Perpetuation of Persons Injured in the Struggle for Freedom and Independence of Kazakhstan "*Kaharmandar*".

Editorial office address: 010000, Republic of Kazakhstan, Astana, Kabanbai Batyr Ave. 11/5, Project Office of the State Commission for the Complete Rehabilitation of Victims of Political Repression.

Website: <https://journal.e-memory.kz>

Phone: +7 (717) 279-64-58

E-mail: qakharmandar@gmail.com

The journal was registered with the Ministry of Information and Public Development of the Republic of Kazakhstan on June 9, 2022, under certificate № KZ39VPY00050349.

When reprinting articles, reproducing them on microfilm, or making other copies, a reference to the journal is required.

The authors are responsible for the accuracy of the data submitted.

ЖИЗНЕННЫЙ ПУТЬ МАГЖАНА – ЭТО ВЫСОКИЙ ДУХОВНЫЙ ПРИМЕР СЛУЖЕНИЯ СВОЕМУ НАРОДУ

Дорогие читатели! Недавно мы стали свидетелями радостного события не только для нашего Северного региона, но и для всего Казахстана. От всей души поздравляю всех казахстанцев, моих земляков, с этим радостным событием – торжественным открытием «Центра Магжана». Выражаю благодарность руководству Северо-Казахстанской области, акиму области Гауэзу Нурмухамбетову.

Конечно, особую благодарность мы должны выразить нашему Президенту Касым-Жомарту Токаеву, ведь, как вы знаете, два года назад по его поручению была проведена международная конференция высокого уровня, посвященная М. Жумабаеву.

Считаю, что открытие «Центра Магжана» - это продолжение поручений Главы государства.

Могу сказать, что этот день будет одним из самых радостных в моей жизни. Потому что давно ждал этого сообщения, а также мне довелось присутствовать и выступить на этом торжественном открытии «Центра Магжана». Могу выразить своё глубокое и искреннее уважение великому сыну нашего народа – нашему светлому ДУХОВНОМУ ГЕРОЮ (кемеңгер РУХАНИ ҚАҺАРМАНЫМЫЗҒА).

Раньше мы восхищались и гордились его поэтическим талантом, чистотой его поэзии. Об этом говорили и будут говорить всегда. Только теперь мы пытаемся всесторонне отдать дань его личности, его просветительскому и научному наследию, его делам и поступкам, как великого патриота своей Родины, своего народа, мудрому политическому деятелю, философу и предвестнику будущего. Общественно-политическая жизнь Магжана - это гражданский подвиг во имя свободы и независимости Казахстана.

Подвиг Магжана заключается в том, что находясь под постоянным надзором и преследованием коммунистического режима, как в центре, так и в Казахстане, он всю свою короткую жизнь, прерванную большевиками, посвятил бескорыстному и честному служению своему народу, на пропаганду и возвышение национально-освободительной борьбы, патриотическое воспитание настоящих КАҺАРМАНОВ, защиту национальной культуры, на прославление подвигов и героизма наших народных батыров.

В этом ПОДВИГ, В ЭТОМ ВЕЛИЧИЕ его личности, в этом заключается неиссякаемая сила уважения и притяжения к нему тысяч и миллионов наших соотечественников, и честных людей в других странах.

В чем выражается его ВЕЛИЧИЕ и ГРАЖДАНСКИЙ ПОДВИГ?

Назову лишь некоторые моменты.

В частности, несмотря на то, что основная часть наших государственных, политических и творческих деятелей того времени поддались привнесенной извне марксистско-ленинской идеологии, искусственное разжигание классовой борьбы в казахском ауле и казахском обществе, так называемой «пролетарской культурой», «социалистическим реализмом», Мағжан написал Манифест «Табалдырық». В нем он теоретически обосновал и предложил в идеологической, творческой, культурной политике Казахстана, нашим политическим и культурным деятелям во всем: в государственной политике, в государственном и общественно-гражданском строительстве руководствоваться высокими порогами: стандартами цивилизованных народов, передовых стран мира, а не брать в основу отсталые, негодные образцы и политические эксперименты, т.е. не поддаваться, противостоять большевистскому разрушению национальной культуры и национальных ценностей.

Когда большевистские идеологи и ученые, советская пропаганда доказывали, что коммунизм победит во всем мире, государства как формы организации общества исчезнут и границ между ними не будет, и когда, все поддерживали лозунг «Пролетарии всех стран соединяйтесь» - Мағжан воспевал великий и сакральный Туран.

Когда большевистско-коммунистическая пропаганда объявляла сторонников политического и экономического суверенитета, наших борцов за национальную свободу и независимость Казахстана «буржуазными-националистами», «контрреволюционерами», **«врагами народа»**, **«шпионами»**, Мағжан писал поэмы, пламенные стихи о них и наших батырах, защищавших наш народ и наши земли от царских и советских колонизаторов.

«Құдай-ау, мәңгілікке қарғамасан,
Кенедей енді неге ер тумайды?!

Кене жоқ, ізін басар іні де жоқ,
Дариға! жүрегімді дерт улайды» - деп зар жылады

Сколько в этом тексте глубокой скорби, боли и любви за судьбу родного народа и его будущее!

Коротко о причинах почему память о великом сыне нашего народа, за более чем 30 лет нашей независимости мы не смогли поднять на ту высоту, которую он заслуживает, дать надлежащую государственную оценку не только его таланту, но и его героической жизни, всецело посвященной народу.

Учеными и экспертами Государственной и региональными комиссиями по полной реабилитации жертв политических репрессий установлены и другие выдающиеся казахстанцы, и граждане других государств, боровшихся за национальную свободу, независимость и территориальную целостность Казахской Республики, которые стали жертвами сталинизма. В Северо-Казахстанской области, объективно, подлежат увековечению на государственном уровне по крайней мере две великие личности, которые заслуживают высокой государственной оценки. Это конечно Магжан Жумабаев и Смагул Садвакасов. Изучаем общественно-политическую деятельность Жумагали Тлеулина.

Мы хорошо знаем, что до специального поручения Главы государства 2 года назад о достойном проведении 130-летия Магжана, в основном мероприятия проводились не на республиканском уровне, а в ряде северных областей, благодаря зиялы қауым и его потомкам.

Встает вопрос? А что было бы, если бы не было его родственника Серика Билялова? Или он не был бы акимом Булаевского, и других районов, акимом области? И наконец, если бы не было бы названного специального поручения Президента, состоялось бы сегодняшнее мероприятие? Эти вопросы встают, поскольку нет закона, который бы на государственном уровне регулировал бы эти вопросы.

У большинства установленных Госкомиссией выдающихся наших қаһарманов нет таких родственников. Поэтому они остаются безымянными, их подвиги не оценены государством, народ о них почти ничего не знает.

Ученые и эксперты Госкомиссии причиной такого положения дел считают, что за годы нашей независимости мы не приняли ни одного нормативного правового акта по политической реабилитации борцов, (наших қаһарманов) за национальную свободу, независимость и территориальную целостность Казахстана, увековечению их героизма и подвига. Мы даже еще не выработали государственно-правовые основания: кого мы вправе признать қаһарманами, а кого нельзя относить к ним. Все эти важные и сакральные вопросы решались кулуарно и субъективно.

Поэтому, как уже неоднократно отметил наш Президент, ставятся памятники партийно-советским руководителям и другим деятелям, не заслуживающим такой почести, «в том числе тем, кто непосредственно был задействован в массовых репрессиях».

В связи с этим, на материалах Государственной и региональных комиссий, ученые-юристы разработали три эксклюзивных законопроекта, а именно «О полной юридической реабилитации жертв и пострадавших», «О политической реабилитации и статусе борцов за независимость Казахстана», а также «О вынужденных беженцах из Казахстана». Эксперты по законотворческой деятельности отмечают, что ни Министерство Юстиции, ни Генеральная прокуратура или другие правоохранительные органы не смогут подготовить такие законопроекты.

К сожалению, Министерство Юстиции предлагает ограничиться «косметическими» дополнениями старого закона от 14 апреля 1993 г. «О реабилитации жертв массовых политических репрессий», которому само Министерство ранее давало заключение о необходимости замены более 80% ее норм, поскольку они устарели и не применимы к установленным Госкомиссией категориям и подкатегориям жертв репрессий. Первые два законопроекта находятся у депутатов Мажилиса Парламента. Попыткам депутатов инициировать законопроекты от своего имени Правительство не дает согласие. В других бывших союзных республиках, в том числе и в России многие категории жертв и пострадавших от политических репрессий в советский период, реабилитацию которых предлагают ученые и эксперты нашей Госкомиссии, реабилитированы еще в 1990-х гг. и реабилитируется в настоящее время. Казахстан, как всегда по таким проблемам плетется в хвосте, как всегда боится мнимой опасности.

Уважаемый Ермек Бедельбаевич, как новому заместителю Премьер-министра, поскольку Вы курируете внутренние проблемы и социальную сферу, просим обратить на эту проблему особое внимание - тут нужен государственный подход, без политизации и надуманных опасений. Я могу Вам доложить эти вопросы более подробно.

Мы благодарны братскому народу Турции, они признали заслуги М. Жумабаева перед тюркскими народами. Знают и высоко ценят его патриотизм, поставили в своей столице Анкаре памятник. В столице Казахстана, за свободу и независимость которого он посвятил, и отдал свою жизнь, памятнику до сих пор не нашлось места. Зато славим и ставим памятники советским руководителям, рупорам и пропагандистам сталинизма.

От имени ученых и экспертов, работавших в Государственной комиссии по полной реабилитации жертв репрессий предлагаю:

- на государственном уровне дать оценку и осуществить политическую реабилитацию общественно-политической и творческой деятельности М. Жумабаева. Для этого, как сказано выше, нужно принять соответствующий общий для всех казахманов закон или Указ Президента.

При этом следует высшим государственным актом признать, что его творческое наследие является национальным достоянием и государственной ценностью, подлежащей широкой пропаганде и использованию в воспитании подрастающего поколения. Это заменит многие другие мероприятия, посвященные патриотическому воспитанию казахстанцев, особенно молодежи.

- настоятельно просим Правительство Республики Казахстан, чтобы в колыбели независимости, т.е. первой столице независимого Казахстана г. Алматы, а также в сегодняшней столице г. Астане, на левом берегу поставить памятник выдающемуся поэту, просветителю, борцу за национальную свободу Казахстана Мағжану Жумабаеву. Не где нибудь, на окраине, а на Зеленом бульваре, или на проспекте Туран, возле Хан-Шатыра, где бывает много людей, в т.ч. иностранцев;

- также обращаемся к Министру иностранных дел РК, по примеру Турции, и в других наших соседних братских государств, в которых творческое наследие Мағжана ценят, уважают и поддерживают, в пределах компетенции провести соответствующую работу.

И наконец, повторяю наше обращение, высказанное в 2023 году на проведенной по поручению Президента международной конференции, а именно просим Союз писателей, Министерство культуры и информации и Акимат Северо-Казахстанской области инициировать вопрос о включении в программу, и перечень всемирного наследия ЮНЕСКО – полное литературное, просветительское, историко-политическое и научно-теоретическое наследие Мағжана Жумабаева, как всемирную, культурно-духовную ценность тюрских народов и государств.

Уважаемый Ермек Беделбайулы, считаю, что для оценки творческого наследия М. Жумабаева с государственной точки зрения, увековечения его общественно-политической деятельности, а также решения других связанных с этим вопросов необходимо принятие специального постановления Правительства, в котором будут определены ответственные государственные органы по каждому направлению.

В заключение считаю, что нам следует и впредь качественно выполнять поручения нашего Президента Касым-Жомарта Токаева, а также сообща работать над полной реализацией всех предложений, высказанных на торжественном открытии «Центра Мағжана и других форумах.

**ШАРУАЛАРҒА ҚАТЫСТЫ КЕҢЕС ӨКІМЕТІНІҢ КҮШТЕП ҰЖЫМДАСТЫРУ,
ЕТ, АСТЫҚ ДАЙЫНДАУ ЖӘНЕ БАСҚА ДА НАУҚАНДАРЫНЫҢ ҚҰРБАҢДАРЫ
ЖЕРТВЫ НАСИЛЬСТВЕННОЙ КОЛЛЕКТИВИЗАЦИИ, ЗАГОТОВИТЕЛЬНЫХ И
ДРУГИХ КАМПАНИЙ СОВЕТСКОЙ ВЛАСТИ В ОТНОШЕНИИ КРЕСТЬЯНСТВА
VICTIMS OF FORCED COLLECTIVIZATION, PROCUREMENT AND OTHER
CAMPAIGNS OF THE SOVIET AUTHORITY IN RESPECT OF THE PEASANTRY**

**XҒТАР: 03.20.00
930.221.00. (574)**

**ШЫМКЕНТ ҚАЛАСЫ ЖӘНЕ САЙРАМ АУДАНЫНДА ЖҮРГІЗІЛГЕН
МАҚТА НАУҚАНЫНЫҢ ЗАРДАПТАРЫ**

Архив және «Советская степь» газетінің материалдары бойынша

Айтай Бахадыр Сатыбалдыұлы

**Тарих ғылымдарының кандидаты, аға оқытушы. Оңтүстік
Қазақстан мемлекеттік педагогикалық университеті, Шымкент қ.,
Қазақстан, e-mail: bahadur.aitai@mail.ru**

**Автор-корреспондент.
e-mail: bahadur.aitai@mail.ru**

Аннотация. Түркістан облысы мемлекеттік архивінде сақталған «Советская степь» газетінің материалдары бойынша Оңтүстік өңіріне ғана тән мақта егу науқаны кезінде күштеу құғын-сүргін жүргізу арқылы Шымкент қаласы мен Сайрам ауданында колхоздар құрылысының қалай жүзеге асқаны және оларда мақта егу науқаны туралы архивте құжаттар көптеп кездеседі. Астық дайындау, ет дайындау науқанынан бөлек мақта науқанының қызу жүргенін біреу білсе, біреулер білмейді. Мақтау егу және жинау науқаны қызу жүргізіліп, негізінен құғын-сүргін әдісімен атқарылған. Құғын-сүргінге ұшырағандар да болды.

Мақалада Шымкент қаласы және қалаға іргелес Сайрам ауданында орын алған істер туралы баяндалады.

КСРО-ның «Мақта тәуелсіздігі үшін күрес», «мақта күресі — социализм үшін күрес» дегенде біз «күрес» дегенді жалаң сөзбен емес, бесжылдықтың үшінші шешуші жылының жағдайында мақта егу, нақты күрес, кескілескен таптық күрес әдісімен іске асқанның байқадық.

Мемлекет басшысы Қ.Тоқаевтың 2020 жылы 24-қарашадағы Қаулысымен "Саяси құғын-сүргін және заңсыз қудалау құрбандарына қатысты тарихи әділдікті қалпына келтіру жұмысын толық аяқтауды" тапсырғаны белгілі. Жұмыста сол қасіретті жылдарда құғын-сүргінге ұшырағандарды, соның

ішінде мақта егу науқанынан зардап шеккендерді көрсету ізденісіміздің басты бағыты саналды.

Кілт сөздер: мақта тәуелсіздігі, тәркілеу, құғын-сүргін, байлар, Сайрам ауданы, Шымкент қаласы, күштеу, колхоздастыру, мақта науқаны, архив құжаттары, мақта үшін күрес.

**МРНТИ: 03.20.00
930.221.00. (574)**

ПОСЛЕДСТВИЯ ХЛОПКОВОЙ КАМПАНИИ В ГОРОДЕ ШЫМКЕНТ И САЙРАМСКОМ РАЙОНЕ

по материалам архива и газеты "Советская степь"

Сатыбалдыұлы Айтай Бахадыр, кандидат исторических наук, старший преподаватель Южно-Казахстанского государственного педагогического университета, г. Шымкент, Казахстан, e-mail: bahadur.aitai@mail.ru

**Автор-корреспондент.
e-mail: bahadur.aitai@mail.ru**

Аннотация. По материалам газеты «Советская степь», хранящейся в государственном архиве Туркестанской области в архиве имеется большое количество документов о том, как осуществлялось строительство колхозов в г. Шымкент и Сайрамском районе путем проведения принудительных работ при посеве хлопка, характерных для Южного региона. Кто-то знает, или не знает, что помимо кампании по приготовлению зерна, мясоподготовке происходило уборочная кампания велась активно, в основном методом принуждения.

В статье рассказывается о делах, произошедших в городе Шымкент и прилегающем к городу Сайрамском районе. Под «борьбой за хлопковую независимость "СССР," хлопковой борьбой-борьбой за социализм» мы подразумеваем не "борьбу", а то, что в условиях третьего решающего года пятилетки было реализовано методом посева хлопка, реальной борьбы, ожесточенной классовой борьбы

Как известно, постановлением главы государства К. Токаева от 24 ноября 2020 года поручено "полностью завершить работу по восстановлению исторической справедливости в отношении жертв политических репрессий и незаконных преследований". В работе главным направлением наших поисков было показать тех, кто пострадал в те ужасные годы, в том числе и тех, кто пострадал от хлопкоуборочной кампании.

Ключевые слова: независимость хлопка, конфискация, изгнание, бай, Сайрамский район, город Шымкент, принуждение, коллективизация, хлопковая кампания, архивные документы, борьба за хлопок.

IRSTI: 03.20.00
930.221.00. (574)

CONSEQUENCES OF THE COTTON CAMPAIGN IN THE CITY OF SHYMKENT AND THE SAYRAM DISTRICT

Based on archival materials and the newspaper "Sovetskaya Steppe"

Satybaldyuly Aitai Bahadir, Candidate of Historical Sciences, Senior Lecturer at the South Kazakhstan State Pedagogical University, Shymkent, Kazakhstan.

E-mail: bahadur.aitai@mail.ru

Corresponding author

E-mail: bahadur.aitai@mail.ru

Abstract. According to the materials of the newspaper *Sovetskaya Steppe*, preserved in the State Archive of the Turkestan Region, there are numerous documents describing how collective farms were constructed in Shymkent and the Sayram District through the use of forced labor during cotton sowing, which was characteristic of the southern region.

In addition to the grain procurement campaign, there were also campaigns for meat collection and harvesting, which were carried out primarily through coercion.

This article examines cases that occurred in the city of Shymkent and the adjacent Sayram District. By the so-called "struggle for cotton independence" of the USSR, or "cotton struggle—the struggle for socialism," we do not mean a symbolic "struggle," but rather the reality of the third decisive year of the Five-Year Plan, when cotton sowing became an actual, fierce class struggle.

As is well known, the decree of the Head of State K. Tokayev, dated November 24, 2020, instructed to "fully complete the work on restoring historical justice to victims of political repression and unlawful persecution." In our study, we sought to highlight the experiences of those who suffered during those years, including the victims of the cotton harvesting campaign.

Keywords: cotton independence, confiscation, exile, bai, Sayram District, Shymkent, coercion, collectivization, cotton campaign, archival documents, class struggle.

Кіріспе.

Ұлтымыздың мемлекет және қоғам қайраткерлері үшін үш ақтау процестері (1956-1957 жж, 1987-1988 жж, 1997-1999 жж.) кезінде толық жүзеге асырылды. Олардың мемлекет және халқы алдында кінәлері болмағандығы көрсетілді. Ал жергілікті байлар, ишан мен имамдар ақтау ісінен шет қалып келді. Олардың мүлкін тәркілеу және тап ретінде құрту саясаты сол кездегі тоталитарлық жүйенің басты мақсаты болғанына көз жеткізілді.

Саяси құғын - сүргін құрбандарын толық ақтау жөніндегі Шымкент қаласы бойынша құрылған мемлекеттік комиссияның «Большевиктік–сталиндік режимнің шаруаларға қарсы күшейтілген ұжымдастыру, сатып алу және басқа да саяси науқандарының құрбандарын зерттеу, қорытынды және ұсыныстар дайындау жөніндегі жетінші бағыт бойынша жұмыс тобы» Шымкент қаласы және Сайрам ауданынан шыққан байлар, кулактарды «эксплуататорлар» деп танылғандардың 1930 жылдың басында-ақ ірі ауылдық немесе бірнеше колхоздардан тұрған тұрғын алабы болғандығын Түркістан облысы мемлекеттік архивіндегі 1930-1933 жылдарға тиіселі №505 Қор - «Сайрам ауданы халық сотының материалдарынан» [1] оқып танысуға болады.

Ең басты мәселе сол қасіретті жылдарда құғын-сүргінге ұшырағандарды, шетелге ауа көшкендерді миллиондап көрсетіп, оқулыққа енгіздік те олардың толық аты-жөндері әлі күнге дейін белгілі емес. Оларды анықтау ісімен бірнеше қоғамдық және ғылыми-зерттеу институттары, архивтер айналысып жатса да құғындалардың санын сол оқулықтарда жиі қайталана беретін санға жеткізу тіпті мүмкін болмай отыр.

Күштеп ұжымдастыруға душар болған шаруа қожалықтары және шаруалар саны туралы Шымкент қаласының «Янгишахар», «Калинин», «Қызыл-жар», «Сталин», «Киров», «Орджоникидзе», «Қосдиірмен», «Ворошилов», «Тассай», «Красный Октябрь» колхоздары мен Сайрам ауданының «Қарабұлақ», «Қарамұрт», «Базар Қақпа», «Ярғанлиқ», «Манкен» атты жалпы 16 колхозды атап көрсетуге болады (2.ОҚО әкімшілік-аумақтық құрылымы туралы анықтамалық, II-басылым, Шымкент, 2020, 335 б). Осы колхоздарда мақта егістіктері құрылды. Мақта алқабына қарсы ұжымдастыруға қарсы шыққаны үшін әкімшілік және қылмыстық тәртіппен жазаланғандардың аты-жөндері белгілі болып отыр. Оларды соттау және кудалауды жүзеге асырған Шымкент аудандық халықтық соттары 5 участоктан тұрған және оған Ақсу селосындағы Сайрам аудандық халық сотын қоса 6 участокті көрсетуге болады. Осы соттардағы РСФСР дің 1926 жылғы Қылмыстық Кодексінің ақталуға ұсынылған тек №№58, 61, 79-1, 111 баптары бойынша қазірге ондаған іс табылып отыр. 1926-1939 жылдардағы ісқағаздар төте жазу (*арапша*) мен латын қарпінде жазылған. Олар негізінен түсініктемелер, хаттама жауаптары, куәлердің түсініктеме хаттары. Ал орыс ұлтының ОГПУ-дің тергеушілері мен соттары тергеу хаттамаларын орысша толтырған. Соған қарағанда «бай» табынан шыққан жауапкерлер орысша жазу, оқуды білмеген. Олардың басым бөлігіне «сауаты жоқ» деп көрсетілген.

Бірнеше колхоздар шоғырланған Сайрам ауданының «Қарамұрт» ауылында күштеп жүргізілген колхоздастыру науқаны кезеңіндегі істерді оқи отырып колхоздардың алғашқы жылдары дұрыс жұмыс істемегенін байқауға болады. Мақта, ет, астық салықтары мәжбүрлі түрде салынды. Әсіресе, бұл байларға қатты зардап боп тиген. Байлардың мал-мүлкі тәркіленіп, соңынан олар колхозға өткізілген, кедейлерге үлестіріп берілгені «Қарамұрт» колхоздарында азық-түлік тапшылығы мен наразылықтарды туғызған.

Бұл науқандар кеңестер өкіметіне деген сенімді жоғалта бастады. Ақыр соңында ол ашаршылықтың жайылуына әкелген. Отандық тарихымызда бұл оқиғаларды «зобалаң жылдары» деп атайды. Оның 1929-1933 жылдары орын алғаны тарихқа мәлім.

Ал жергілікті жерлерде соның ішінде Қарабұлақ ауылыннан шыққан бай, ірі бай, орташа байлар-кулактар «қанаушы-эксплуататорлар» деп танылғандарды ақтаймыз ба, ақтамаймыз ба... Осы мақсатта «Сайрам аудандық прокуратурасының өндірістік бақылаудағы істер» деп аталатын №168 Қор [3] мен «Сайрам ауданы халық сотының материалдары» атты №505 Қорды [2] қарастырылды.

Сайрам ауданында 1930 жылдың басынан желтоқсанға дейін мақта талшығының түсімі туралы жалпы мәлімет мынадай.

Сатып алынды: 1,559819 / 140,432 кг.

Сайрам ауд. бойынша 885253/ 502798

Кедей.238371кг. Орташа 122670 кг. кулак 21412 кг.

Колхозға. 103780 кг. Өткізілген. (4.168 Қор,131 іс, 4 бума, 50 п.).

Материалдар мен әдістер.

Жұмыстың басты мақсаты – нәтиже. Нәтижеге салыстырмалы талдау және жіктеу арқылы қол жеткіздік. Архив құжаттарын оқып отырсақ 1920 жылдардың соңында КСРО-ның мақта шаруашылығында үлкен қиындық орын алғандығы анық байқалады. Мақтаның еңбекті көп қажет ететін дақыл екенін, мақта өндірісінің ол кезеңде механикаландырылмағанын, мақта алқаптарының жыл бойы, таңнан кешке дейін шиеленісті жағдайында жұмыс істеу керек екендігі, тек мақта мамандарына ғана белгілі емес. Оны көпшілік біледі. 1920 жылдардың аяғы мен 1930 жылдардың басында қатты таптық күрес жағдайында жүріп жатты. Таптық күрестің қиындығы, өйткені «мақта үшін күрес – социализм үшін күрес» деп ұран тасталды.

КСРО-ның мақта тәуелсіздігі үшін Шымкент мақта зауытының құрылысын уақытында аяқтау көзделді. 1931 жылы 31 тамызда зауыт құрылысы аяқталды. Орнату жұмыстары 70 пайызға аяқталды. Бөлшектер мен жабдықтарды қабылдаудың біршама кешігуі байқалыпты. Құрылысқа сондай-ақ үлкен ағаш, шатыр темірі және ақша қажет екендігін тілші Лебедев баяндаған (5.ТОМА «Советская степь». 31 тамыз, 1931).

«Советская степь» газетінің тілшісі Малиновский «Аудан аралық мақта жиналысы ашылды» деп хабарлама жасайды (6. ТОМА.» Советская степь» 1931 г. №31-34). Ол 1- қыркүйекте облыстық мақта жиналысы өткен уақытта

ашылды. Конференцияда алдағы егін жинау және өткізу науқанына қатысты мәселелермен қатар, 1932 жылғы мақта егісіндегі мақсатты көрсеткіштер мен оған байланысты күзгі жұмыстар да талқыланады. Жиынға жүзден астам аудан еңбеккерлері қатысты. Мақта теретін машиналар – Қазақстанның егістіктеріне аттанады. Ақ шіркеу-Белое Церковь 1931 жыл, 3 қыркүйекте Қазақстанға зауыттан 30 мақта теретін машина тиелді. Шілде және тамыз айларында 20 данасы жөнелтілді. 10 қыркүйекте тағы жөнел-теміз» делінген. Бұл мақала басты тарихи фактор 30 мақта комбайынның Қазақстанның оңтүстік өңіріне жөнелтілуі болатын (7.ТОМА., «Советская степь» 1931 жылы 10 мамыр)

Сайрам ауданында шоғырланған колхоздардың тізімі: 18 желтоқсан, 1930 жыл. (ОҚО әкімшілік-аумақтық құрылымы туралы анықтамалық, II-басылым, Шымкент, 2020, 335 б.)

- «Ленин»
- «Сталин»
- «Красный Октябрь»
- «Красный Пресня»
- «Сталин Манкент»
- «Рабочий»
- «Кайтмас»
- «Қайнар Булак»
- «Сайрам»
- «Трактор»
- «Кзыл Байрак»
- «Кзыл Мехнат»
- «Мехнат»
- «Берляшу»
- «Кзыл Кетман»
- «Кзыл Кышлак»
- «Янги Юль»
- «Кзыл Билек».

Қишлактар атауы:

- «Чимкент Қакпа»
- «Базар Қакпа»
- «Қарамурт Қакпа»
- «Бел Қакпа»
- «Ярғанлық»
- «Султан Рабат»
- «Манкент»
- «Қарабулак»
- «Қарамурт».

Талқылау.

2022 жылы 2 желтоқсан күні М.Әуезов атындағы ОҚУ да өткізілген «ХХ ғ. бірінші жартысындағы Оңтүстік Қазақстан өңіріндегі саяси қуғын-сүргін: жаңа қазақстандық қоғам көзқарасымен зерделеу мен зерттеу» атты халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференциясында өңірдегі саяси қуғын-сүргінге қатысты архив құжаттарының материалдарына сәйкес, ғылыми зерттеу жұмыстарының нәтижелері талқыланды.

Конференцияда Қазақ Ұлттық аграрлық зерттеу университетінің профессоры, «Рухани жаңғыру» бөлімінің басшысы, тарих ғылымдарының докторы, ҚР ҰҒА академигі Х.Әбжанов өз баяндамасында «Қуғын-сүргін объективті қажеттіліктен туындаған жоқ. Ол мемлекеттік билікті кездейсоқ қолға алған ашкөз қауымның өзін-өзі қорғағаны. Большевиктер қондырма деп атаған саяси-идеологиялық жүйе қуғын-сүргіннің қайнар бұлағы, локомотиві, ұйымдастырушысы әрі дем берушісі миссиясын атқарды. Партия басқарған бұл жүйе бар жерде бірін-бірі қайталаған егіздің сыңарындай еді. Қазақстан дағысының көрші Өзбекстан мен Ресейдегіден, іргесі бөлек Украина мен Кавказдағыдан тарыдай айырмашылығы болған жоқ. Заңсыздығы мен қатыгездігі шектен шыққан жұмысқа жендеттерден басқа қабілетті, талантты адамдар тартылды, басымдық славян тегіне, бірінші кезекте орыстарға берілді» деп атап көрсетті [8 Х.Әбжанов,17-б]. Иә осындай өкілдер Сайрам ауданына да тартылды.

Күштеу мақта науқаны кезеңде ұжымдастыруға душар болған Сайрам ауданының Қарабұлақ, Қарамұрт, Базар Қақпа, Ярғанлик, Манкент ауыл мен колхоздарын атап көрсетуге болады. Осы ауылдарда ұжымдастыруға қарсы шыққаны үшін әкімшілік және қылмыстық тәртіппен жазаланғандардың аты жөндері белгілі болып отыр. Сайрам ауданында қашуда жүріп ұсталған бай-кулактар туралы Шымкент қаласы прокуратурасы мен Сайрам ауданы милициясы арасындағы хаттар сақталған. Онда Юнусходжаев Абдумажит, Зулқарнаев Маткерим, Низамутдинов, А.Швачко, К.Швачко, А.Швачко бұрынғы бай кулак элементтер ретінде айыпталғандар «Билинково», «Ярғанлик» селосынан қашып Қарабұлақ ауылы, Манкент селосы, Қарамұрт селоларынан ұсталған. Қайта тергеуге алынған оларға 58 -8-9, 58-10 ,61-III, 111 баптар бойынша іс қозғалады. Іс 1931 жылы 9 сәуірден бастап қозғалып, тергеу, анықтау жұмыстары 1932 жылдың 12 тамызына дейін Манкент-Сайрам ауданының прокуроры Ибрагимовтің бақылауында жүрген [9].

Прокурор Ибрагимовтің Қаз АССР прокурорына жазған аса құпия хатында бұрынғы бай, панисламист Зулқарнаев Маткеримнің 58-8 бабымен айыпталып жатқанын көрсеткен. Оның аса қауіпті контрреволюциялық элемент екенін айта келе «ол мақта жиын терімі кезінде жұртшылық арасында кеңес жүйесіне қарсы үгіт жұмыстарын жүргізіп, мақта науқанының нәтижелі аяқталуына кедергі келтірді» [9] дейді. Республика прокуратурасынан Зулқарнаев Маткеримге контрреволюциялық жұмыстары үшін ең жоғары жазалауға ұсыныс білдіреді.

1931 жылы 16 қыркүйектегі «Советская степь» газетінің номерінде Сайрам ауданының колхоздар, кишлак кеңестері Кеңес төралқасы Грушицын,

Ламиев, Бондарь, Смигарнев ұяшықтар мен басшы ұйымдардың хатшыларының кеңесі БКП(б) ҚАЗөлкелік, қазсовнарк, крайколхозсоюз және қазтрактор және "Советская степь" және "Энбекши казак" редакцияларына мақтаны жинау және тапсыру жоспарын толық және мерзімінде орындалатынына рапорт беріп сендіреді. Рапортында Сайрам ауданында биыл 8 мың 752 гектар мақта егілді. Мемлекетке мақта жинау және дайындау жоспары 5990 тонна болды [10].

Әр колхоз бойынша сатып алудың бақылау сандары колхозшылардың үлкен жиналыстарында талқыланды.

Бірінші қыркүйекке дейін барлық колхоздарда мақта жинау және тапсыру жұмыстарының жоспарларын талқылау және бекіту аяқталды.

Колхозшылар бригадаларға бөлініп, бригада басшылары тағайындалып, бекітіліп, әрбір жеке учаскеге мақта жинауға жауапты уәкілетті өкілдер де бекітілді.

Колхоздарда мақтаны жинап, тапсыру туралы ақпаратты селолық Советке дер кезінде жеткізуге жауапты адамдар сайланды.

Ылғалды ауа-райында шитті мақтаны сақтауға арналған үй-жайларды сатып алу орталығына тапсырғанға дейін дайындау аяқталды.

Біз қаптаманың болуын және қажеттілігін тексердік.

Мақтаны тасымалдауды қамтамасыз ету шаралары қолға алынды. 48 көпір бекітілді.

Мақта жинау науқаны кезінде барлық колхоздарда жылжымалы питомниктер ұйымдастырылған.

Мақта жинауда жұмыс істейтін колхозшыларды қоғамдық тамақтандыруды ұйымдастыру дайындалды.

Сатып алу жоспарын уақытылы 100 пайызға орындау, еңбек тәртібін нығайту және өндіріс нормаларын арттыру үшін әлеуметтік жарысты ұйымдастыру бойынша, өз ара келісімдер жасау жұмыстарын кеңейтіп жатырмыз.

Күзгі жер жыртуды бастадық. 5 қыркүйекте 615 гектар жер жыртылды.

Біз қалдықтарды ұйымдастырамыз. Әрбір колхозда совхоздарға, МТС-терге және мемлекеттік ұйымдарға жұмысқа жарамды колхозшылардың кемінде 10 пайызы бекітілді» делінген (1931 жылы 16 қыркүйек, «Советская степь» газеті).

Зерттеу нәтижелері.

«Советская степь» газетінің 1931 жылдың 17 тамызындағы санында Түркістан. (ҚазРОСТА). «Мақта күтпейді» атты фельетондық мақала жарияланды. Түркістандықтар мақта жинауға дайындық қарқыны мен уақытын «ұмытып» кетті деп басталады (1931 жылы 17 тамыз, «Советская степь» газет «Мақта күтпейді»).

Мақта жинау науқанының басталуына өте аз уақыт қалғанымен, Түркістан облысында мақта жинау науқанына дайындық жоқтың қасы. Колхоз

одағымен бірігіп жатқан райкоз кәсіподағында таратушы көңіл-күй бар. МТС мақта-мата кәсіподағынан жұмысшыларды күтумен қатар, оқытуды да жүргізбейді» делінген.

«Советская степь» газетінің 21 қыркүйек 1931 жылғы санында «Шымкент өткен қателіктерді қайталады» деген баянхат жарияланды (1931 жылы 21 қыркүйек, «Советская степь» газет). Онда: «Партияның астық дайындауды мақта жинау науқаны басталғанға дейін аяқтау туралы нұсқауы орындалмады. Мақта жинау науқаны басталды, бірақ ол астық жоспарының 36 пайызын ғана берді...» делінген.

Аса маңызды экономикалық және саяси науқанға деген осындай көз-қарасты басқа да бірқатар ұйымдардан байқауға болады.

Мақта жинау науқаны қарсаңында Түркістанның егін жинау науқанына дайындығы өте төмен. Шындығында, облыста мақта жинау мен дайындауды ұйымдастырушы кім болуы керек екені белгісіз, өйткені облыстық комитеттің 28 мамырдағы бұл функцияларды МТС-ке беру туралы шешіміне қарамастан, Түркістан облысында. мақта жинау және дайындау науқанындағы МТС-тің рөлі әлі де анық емес» делінген беделді газетте жарияланған мақалада.

Архивте сақталған бір жыл бұрынғы Сайрам ауданында орын алған мына келеңсіз фактіге аударуға тура келіп тұр. 1930 жылы 26 желтоқсандағы Сайрам аудандық №22-бөлім халық сотының қолындағы болған қылмыстық істер турасында мақта ісі туралы сот болып, үкім болғандары туралы мына кестеден көруге болады.

р /с	Аты жөні	Тұрмысы	Тұратын қышпағы	ұлты	Қойылған баптары	Неше жыл тұтқынға үкім болған	Құқықтаң ажыраған	Бұл істегі айыптылар қанша	Босатылған
1	Садыққож а Ибраһим қожа	саудагер	Сайрам	Өзбек	58(10), 169-79	5	4	2	1
2 3	Миррозы Розықұл Ираулы	Имам Бай	Сайрам Манкент	Өзбек Өзбек	74 II 169 II, 131, 61 III	2 ½	2 ½	5	2
4 5	Зиябек Ақмерұлы Хайлат Розметұлы		Сайрам	Өзбек Өзбек	169 II, 107, 79 I 107, 61	4	3	1	

6	Баян Назарбайұлы		Қарабұлақ	Өзбек	79 II, 119 II	4	3	7	4
7	Рахымша Сұлтаншаұлы	Саудагер	Сайрам	Өзбек	61, 107	14 ай	½	4	1
8	Мірхамит Міртәліпұлы		Сайрам	Өзбек					
9	Әбдірайымхан Тәжібаев	Кулак	Сайрам	Өзбек	79 II	4	4	1	-
10	Ғымал Исаұлы	бай	Қарабұлақ	Өзбек	169 II, 131,61 II	5	5	1	

Сонымен қатар, ірі колхоз саналған Қарабұлақ ауылындағы күштеп колхоздастыру науқаны туралы сот, тергеу құжаттарын оқи отырып, колхоздардың алғашқы жылдары дұрыс жұмыс істемегенін көруге болады. Мақта салығымен қатар ет, астық түрінде алынды. Олар мәжбүрлеп жүргізілген. Әсіресе, бұл ауқатты байларға қатты зардап боп тиген. Осыдан Қарабұлақ колхозында азық-түлік тапшылығы орын алған. Ақыр соңында аштыққа ұрынған, ол ашаршылықтың жайылуына әкелген. Колхоз құрылысына қарсылықты тек бай, орташа бай, діндар адамдардың әрекетінен көруге болады. Қызығы сол олар өздерін кінәлімін деп санамаған. 58-7,10-баптары бойынша «колхозға қарсы үгіт насихат жұмысын жүргізді» және жеке малдарын базарға сатып пұлдады колхозға өткізбеді деген «контрреволюциялық айыптаулар» тағылған. Олардың кейбіреулерінің аты - жөндерін көрсетіп және әрекеттері туралы айта кетейік. Айталық, 1930 жылы 48 жастағы Тошметов Ниязмет Қарабұлақ ауылының белгілі байы саналған. Ол 61-3 және 79 -1 тармағы, яғни екі баппен сотталған [3] 61-3 бап- «мемлекеттік маңызы бар жұмыстарды орындауда бас тарту...», ал 79-1 бап «мемлекеттік кәсіпорындарға тиіселі мүліктерді өрескел түрде жою» болып табылады. Ол бұрын мал саудасымен айналысқан алыпсатар болыпты. Бірнеше гектар бау-бақша өсірген, егіншілікті те кәсіп еткен. Ол кедей-батрактардың еңбегін пайдаланған «эксплуататор» деп танылған. 1929 жылы мал-мүлкі кәмпескіленген. Осы жылы құрылған «Қайтмас» колхозына мүше де болып кірген. Ол колхозда мақта егуге қарсылық кең етек алған. Мақта тұқымын егу тапсырмасын орындамаған. Астық салығын да орындамай 1929 жылы көрші Өзбекстанға қашып кеткен. 1930 жылы ол жақтан қайта оралған соң ұсталып Сайрам аудандық сотында жоғарыда аталған екі баппен сотталып түрмеге тоғытылған.

1930 жылы 27 желтоқсанда ОГПУ тергеушісі Мустакимов Қарабұлақ ауылының бұрын кәмпескіленген мына байларының қылмыстық істеріне тергеу жұмыстарын аяқтап, істерін сотқа өткізген екен[3]:

- Умаров Усмантай - 38 жаста. Тегі - өсімқор саудагер. Екі сиыры, бір жылқысы қалған. Астық, ет салығын орындамаған.
- Тойметов Нияз әлі - 60 жаста. Тегі - бай. Астық, ет салығын орындамаған.
- Темиров Тайхана - 48 жаста. Бай. Бұрын кәмпескеленген. Бір өгіз, екі сиыр, екі жылқысы қалған. Астық, ет салығын орындамаған.
- Исраилов Сағидулла - 34 жаста. Тегі- бай. Екі жылқы, екі сиыры қалған. Астық салығын орындамаған.
- Артықбаев Мутали – 53 жаста. Тегі бай. Бір сиыр, бір есегі қалған. Астық салығын орындамаған.
- Қасымходжаев Абдураим – 55 жаста. Тегі бай. 1929 жылы кәмпескеленген. Бір сиыры мен бір жылқысы қалған. Астық, тұқым себу жоспарын орындамаған.
- Умаров Садық – 49 жаста. Ауқатты шаруа. Тұқым себу мен астық жоспарын орындамаған.
- Абдуллаев Сағидулла – 72 жаста. Имам. Ауқатты орта шаруа. Бұрында 61 баппен істі болған. Тағы да осы бапқа және «контрреволюциялық» 58 бапқа ілінген.
- Умаров Қошқар – 53 жаста. Тегі- бай. Мүлкі кәмпескеленген. Астық салығын орындамаған.
- Умаров Абдусамат -38 жаста. Тегі - саудагер. Астық салығын орындамағаны үшін кәмпескеленген.
- Ташметов Сағамбек - 47 жаста. Мал саудагері. Ет салығын орындамаған.

Кеңес өкіметі алдымен бұл байларға колхоз жүйесімен егін егіп, оған қарайлап, жиым теріп жасап, салық түрінде есеп беруін міндеттеген болатын. Бірақ, олар бұлай істегісі келмей колхоз жүйесіне қарсы ауылында «бұл кеңестер билігі ұзаққа бармайды, колхоз дұрыс емес, өзіміздің сақтаған тұқымымызбен себеміз, оның өнімін өзіміз белгілейміз..» деген секілді үгіт-насихат сөздер айтып, қарсы әрекет еткен. Тергеуші Мустакимов жоғарыда аталған байларға қатысты 58-10 және 61-2 баптармен қылмыстық істер қозғайды. 1931 жылы 3 қаңтарда аудан прокурорының шешімімен «домзакқа – түрмеге» сотқа дейінгі тергеу жұмысы үшін жабылады. Сот баршаға үлгі болу үшін ашық жүргізіледі.

1929-1931 жылдарда Сайрам ауданының Манкент селосы да күштеп ұжымдастыруға душар болды. Манкент селосына қарасты «Ленин» колхозының тұрғындары Қажиматов Айтмат Ерсиматуғли, Рахматов, Ашурматовтар Қылмыстық кодекстің 58-бабының 9,10 тармақтары және 73 ші баппен құғынға ұшырады. Олардың кәсіптері бөз тоқушы - қолөнерші, киім тігінші еді. Жеке тігін машиналары мен жеке дүкендері де болды. Жалдамалы жұмыскерлердің еңбектерін пайдаланды. «Қанаушылар» ретінде тұтқындалуға дейін «Ташкент жаққа қашып кетуіне байланысты...» [4] деп іс уақытша тоқтатылған. Осылайша, Рахматов пен Ашурматовқа іздеу

жарияланады. Ал Қажиматов Айтматтың белгісіз жағдайда қайтыс болғандығы туралы мәлімет бар.

Колхоз құрылысына қарсылықты Манкент пен Қарамұрттағы байлар, діндар адамдардың әрекетінен көруге болады. Олар өздерін кінәлімін деп санамаған. Атап айтсақ, 58-7,10-баптары бойынша «колхозға қарсы үгіт насихат жұмысын жүргізді» және жеке малдарын базарға сатып пұлдады, колхозға өткізбеді деген «контрреволюциялық айыптаулар» тағылған.

Ең қызық деректер Манкент селосының аға - інілі байлары Бердикулов Назар мен Бердикулов Султанқұлға қатысты кездесті. Олар ОГПУ тарапынан тұтқындалған 1930 жылы Султанқұл 51 жаста, Назар 49 жаста болыпты [1,13п]. Сол жылы әрқайсынына 100 пұттан мақта салығы салынады. Бір-несше жылқы мен ірі қара малдары кәмпескіленеді. Олар, 1929 жылға дейін адамдарға пайызға ақша беріп өсімқорлықпен айналысып келген екен. Жыл сайын бірнеше кедей шаруалардың еңбектерін өз қожалықтарында пайдаланып келген «эксплуотаторлар» деп, айып тағылған. Кеңес өкіметі көрсеткен осындай әділетсіздікке олар шыдай алмай Манкентте 1930 жылдың мамырында 500-ге жуық адам қатысқан ереуіл ұйымдастырады. Ол ереуіл милицияның, халық жасақтарының күшімен таратылады. Ағайынды Бердіқұловтар тұтқындалады. Олар колхоздарды таратуға байланысты және кеңес билігінің жүйесіне қарсы ашық насихат жүргізгені үшін РСФСР қылмыстық кодексінің 58-10 бап, 61-3 баптарымен істі болады. Ереуіл жасады деп айыпталады. Ол жөнінде көптеген куәгерлерден жауап алынған екен. Мысалы, Рузиметов Ризатай-батрак, Ниязқұлов Ергеш 1926 жылдан партия мүшесі, Нишанов Қидир, Ибраимов Рузакул, Мурзакамданов Мамадияр - батрак, Сариев Ишанқұл - 1919 жылдан партия мүшесі, Каримов Макхам – кедей-батрак, Кушаков Абдуғафур - кедей, Кушаков Абдураим- партия мүшесі, Нарқараев Вали. Бұлардың барлығы колхозға қарсы ереуілді басты ұйымдастырушылар Бердіқұловтар екенін көрсеткен. Олар: «Бердіқұловтардың ата - бабалары бай болған, өсімқор болған, олар бізді кеңес билігіне қарсы ашық наразылыққа шақырды...» деп түсінік хат берген. Олардың ісін ОГПУ дің бригадир уәкілі Джумалин жүргізеді.

«Советская степь» газетінің 1931 жылы 12 қарашадағы номерінде Сайрам ауданына қарасты «Бірінші Май» колхозынан хабарлайды. 4 қарашадағы жағдай бойынша келесі міндеттер орындалды: мақта бойынша 100 пайызға, нан бойынша 250 пайызға, ет дайындау 105 пайызға (IV тоқсанның жоспары). Колхоз қол жеткізген табыстар бізді халықаралық жағдайдың шиеленісін ескере отырып, бесжылдықты орындау, елді нығайту жолында бұдан да зор жігермен күресуге міндеттейді.

Колхозшылар партия мен үкіметтің барлық тапсырмаларын артығымен орындау үшін бірдей жігермен күресетіндіктеріне үкімет пен партияны сендіреді. Колхозшылар кулактарға қарсы қиян-кескі күрес жүргізуге, колхозды жат элементтерден тазарту, еңбекті дұрыс ұйымдастыру, кірісті дұрыс бөлу, тегістеу мен иеліктен шығаруды жою арқылы нығайтуға міндеттенеді» деп жазыпты.

Сайрам ауданындағы осы әрекеттердің нәтижесінде төмендегі кестеде көрсетілгендей Манкент мақта тапсыру пунктіне жоспар бойынша мақта талшығы түспей қалған.

**Сведения Манкентского хлопкового скупного пункта № 5 о сдаче
хлопка сырца колхозниц и индивидуальными хозяйствами кишлака**

Манкент

(12., 168 қор, 1 тізім, 11 бума, 316 іс 17 п)

Наименования колхозов и индивидуальными хозяйств	Законтрактовало га	Причитается к сдаче в них	Сдача по 1 января 1932	Не додано	Примечания
Колхоз им Сталина	555	377400	352009	25395	
им 1 Мая	220	149600	197119	-	
им Карла Маркса	149	101320	77470	23850	
Индивидуальные хозяйства Барганлык	347,61	227675	84044	485086	
Топса	521,32	341455			
производства Школа им Калинина	5	3275	14768	1798,2	
итого	1797,93	1200725	712114,8	488610,2	

1931 жылы «Советская степь» газетінде жарияланған баян хаттағы мына кестеде мақта жинау бойынша Казхлопканың қысқаша ақпараты берілген. Көңіл аударатын жәйт, Әулиеата, Шу мен Жаркент ауданында да мақта талшықтары егілген екен.

Жаңақорған	76,8%
Бостандық	70,9%
Қаратау	
Арыс	71,7%
Бөген	69,6 %
Түркістан	62,1%
Шымкент	60,9%
Талас	58,8%
Шу	58,8%
Сайрам	58,7%
Әулие-ата	53,6%
Қызыл-Құм	51,0%
Пахта-Арал	49,1%
Келес	40,3%
Жаркент	19,7%

Қорытынды (қорытындылар):

Қорыта айтсам, ТОМА дағы және «Советская степь» газетінде колхозды мәжбүрлеп құрудағы асығыстық, аштық туралы бір ауыз мәлімдеме не факті кездеспейді. Архивтегі құжаттарда айыпталушылардан алынған төте жазу (арапша) өзбекше мәтінде жазылған түсініктемелерде «бала шағам, туыстарым аш отыр, қазаным қайнамай қалды, егуге бар дәнді колхозға өткізгем, соның біразын сұрауға бардым.. т.б» мазмұндағы жауаптарды оқуға болады. Оны тергеуші сұрақ хаттамасына себептерін басқаша жазып қоспауына амалы болмаған, өйткені, «ұрладым», «тонадым», «кеңес өкіметінің қолхоз құрылысына қарсымын» деп соңынан жаздырып, қол қойдырып алған. Бірнеше жылды арқалап лагерге жөнелтіліп жабылып, қара жұмысқа жегіліп кете берді. Бұларды ақтаймыз ба, ақтамаймыз ба... Мемлекет басшысы бағыт берген Ұлттық жад институтын құру аса маңызды. Оған тоталитарлық режимнен жәбір көргендерді толық енгізу және оларды саяси ақтау уақыт талабы.

Шындығында, байлар, кулактар ауылды асыраған, ауылдың тыныштығы мен берекесін сақтаған қайраткерлер болатын. Олардың қуғын-сүргінге ұшырап, яғни күштеп колхоздастыруға ұшыруының себебі, яғни бар кінәсі ауқатты бай болғаны еді. Тоталитарлық жүйе социалистік қоғамға жат элемент саналған байларды, кулактарды құртпайынша жаңа қоғам құру қиын деген теріс көзқарастағы принциппен таптық күресті қатаң іске асырып баққан. Мақта еккені үшін оны сатып мардымсыз ақы алды. Ол отбасын асыруға жетпеді. Шымкент пен Сайрам ауданындағы колхоздар мақтадан гөрі астық егуге бейім болыпты. Оның себептері түсінікті.

Ауылдың асыраушылары болған байларға бұл қатаң салықтар қатты зардап боп тиген. Осыдан азық-түлік тапшылығы орын алған. Ақыр соңында халық аштыққа ұшырайды. Қылмыстық кодекстің 58-10, 7 тармақтарына сәйкес оларға «колхозға қарсы үгіт насихат жұмысын жүргізді, малдарын базарға сатып пұлдады, қолдан сойып тастады, мақта жоспарын орындамады» деген секілді тағылған айыптар негізсіз болатын. Ең бастысы, байлар өздеріне тағылған осы айыптарды мойындамапты.

Президентіміз Қ.Тоқаевтың «...заңсыз қудалау құрбандарына қатысты тарихи әділдікті қалпына келтіру жұмысын толық аяқтауды» [12] тапсыруына байланысты осы кісілерді саяси ақтауға ұсыну заман талабы.

Әдебиеттер мен дереккөздер тізімі:

1. Түркістан облысы мемлекеттік архиві (ары қарай-ТОМА) - «Сайрам ауданы сотының материалдары» деп аталатын №505 қор, 1-тізбе, 1 бума, 13-іс.
2. Оңтүстік Қазақстан облысының әкімшілік-аумақтық құрылымы туралы анықтамалық (1928-2011 жж.), II-басылым – Шымкент.- 2020.- 335 б.

3. ТОМА, «Сайрам аудандық прокуратурасының өндірістік бақылаудағы істер» деп аталатын №168 Қор. 1 тізбе, 3 бума, 76 іс. 46 парақ.
4. ТОМА, 168 Қор, 131 іс, 4 бума, 50 п. 1931 ж. қаңтар.
5. ТОМА, «Советская степь». 31 тамыз, 1931 ж.
6. ТОМА, «Советская степь» газеті. 1930-1931 ж. №31-34.
7. ТОМ., «Советская степь» 1931 жылғы 10 мамыр.
8. Х. Әбжанов. Қазақстандағы қуғын-сүргіннің жалпы сипаты мен ерекшеліктері атты мақала / «XX ғ. бірінші жартысындағы Оңтүстік Қазақстан өңіріндегі саяси қуғын-сүргін: жаңа қазақстандық қоғам көзқарасымен зерделеу мен зерттеу» атты халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференциясының еңбектер жинағы – Шымкент: «Әлем» баспаханасы, 2022. – 312 б.
9. ТОМА, 168 қор, 1 тізім, 11 бума, 316-іс, 17 п.
10. ТОМА, 1931 жылы 16 қыркүйек, «Советская степь» газеті.
11. ТОМА, «Советская степь» 1931. 17 тамыз, «Мақта күтпейді».
12. Қазақстан Республикасы Президентінің 2020 жылғы 24 қарашадағы № 456 «Саяси қуғын-сүргін құрбандарын толық ақтау жөніндегі мемлекеттік комиссия туралы» Жарлығы./ Егемен Қазақстан газеті. 24 қараша, 2020.

References:

1. Türkistan oblysy memlekettik arhivı (ary qarai-TOMA) - «Sairam audany sotynyń materialdary» dep atalatyn №505 qor, 1-tızbe, 1 бума, 13-іс.
2. Oñtüstik Qazaqstan oblysynyń äkımshılık-aumaqtyq qurylymy turaly anyqtamalyq (1928-2011 jj.), II-basylym – Şymkent.- 2020.- 335 b.
3. ТОМА, «Cairam audandyq prokuraturasynyń öndırıstık baqylaudağy ister» dep atalatyn №168 Qor. 1 tızbe, 3 бума, 76 is. 46 paraq.
4. ТОМА, 168 Qor, 131 is, 4 бума, 50 p. 1931 j. qañtar.
5. ТОМА, «Sovetskaia step». 31 tamyz, 1931j .
6. ТОМА, «Sovetskaia step» gazetı. 1930-1931 j. №31-34.
7. ТОМ., «Sovetskaia step» 1931 j. 10 mamyr.
8. H.Äbjanov. Qazaqstandağy quğyn-sürgınnıń jalpy sipaty men erekşelik-terı atty maqala / «HH ğ. bırnşı jartysyndağy Oñtüstık Qazaqstan oñırın-değı saiasi quğyn-sürgın: jañaqazaqstandyq qoğam közqarasymen zerdeleu men zertteu» atty halyqaralyq ğylymi-täjıribelik konferensiasynyń eńbekter jınağy – Şymkent: «Älem» baspahanasy, 2022. – 312 b.
9. ТОМА, 168 qor, 1 tızım, 11 бума, 316-ıs, 17.
10. ТОМА, 1931 jyly 16 qyrküiek, «Sovetskaia step» gazetı.
11. ТОМА, «Sovteskaia step» 1931 j. 17 tamyz, «Maqta kütpeıdı».
12. Qazaqstan Respublikasy Prezidentınıń 2020 jylğy 24 qaraşadağy № 456 «Saiasi quğyn-sürgın qūrbandaryn tolyq aqtau jönındegı memlekettık komisia turaly» Jarlyğy./ Egemen Qazaqstan gazetı. 24 qaraşa, 2020.

**XX ҒАСЫРДЫҢ 30-ШЫ ЖЫЛДАРЫНДАҒЫ ШЫҒЫС
ҚАЗАҚСТАН: ТАРИХИ ДЕРЕКТЕР ЖӘНЕ КУӘГЕРЛЕРДІҢ
ЕСТЕЛІКТЕРІ**

Краснобаева Нелли Леонидовна¹

**¹ Тарих ғылымдарының кандидаты, бас ғылыми қызметкер, Д.
Серікбаев атындағы Шығыс Қазақстан техникалық университеті.
Қазақстан, Өскемен қ., e-mail: krasn_nelli@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-9081-0191>**

***Автор-корреспондент
e-mail: krasn_nelli@mail.ru**

Аннотация. Мақалада XX ғасырдың 30-шы жылдарындағы аса маңызды оқиғаларды сипаттайтын Шығыс Қазақстан облысының тарихы бойынша, құжаттарды зерттеу нәтижелері ұсынылған (күштеп ұжымдастыру, көшпелі халықты седентаризациялау, көтерілістерді және жазалау сипатындағы басқа да шараларды басу). Ұсынылған ғылыми-зерттеу жұмысы мұрағат қорлары негізінде сол жылдардағы Шығыс Қазақстандағы зорлық-зомбылықпен жүргізілген саяси науқандарға байланысты, қайғылы салдарымен оқиғаларды ашатын құжаттар мен естеліктерді анықтауға мүмкіндік береді, аталған құжаттар ұзақ уақыт бойы «күпия» ретінде сақталғандықтан, кеңестік дәуірдегі әлеуметтік-экономикалық қайта құрулар деп, аталатын процестің «басқа жағын» көрсетеді.

Бұл халыққа қарсы науқандар таптық жат элементтерден тазартуды көздеді. Қулақтарды, байларды, молдаларды тап ретінде жою керек болды. Осы мақсатта олар сотталды, атылды, концлагерьлерге, түрмелерге жіберілді және туған жерлерінен тыс жерлерге жер аударылды.

Байларды иеліктен айыру науқаны шаруалардың жаппай көтерілістерін тудырды, оларды большевиктік-сталиндік режим тұрақты армия бөлімшелерін пайдаланып, аяусыз басып тастады.

Түйінді сөздер: қуғын-сүргін, ұжымдастыру, Шығыс Қазақстан облысы, астық дайындау және шаруалар көтерілісі.

Алғыс. Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым комитетінің «ИРН: Қазақстандағы саяси қуғын-сүргін құрбандарының негізгі базалық санаттары мен кіші санаттарына және оларды

толық ақтау процестеріне іргелі зерттеулер BR24993057» іргелі ғылыми жобасын іске асыру жоспарына сәйкес дайындалды.

МРНТИ: 03.20.00

ВОСТОЧНЫЙ КАЗАХСТАН В 30-Е ГОДЫ XX ВЕКА: ИСТОРИЧЕСКИЕ ДАННЫЕ И СВИДЕТЕЛЬСТВА ОЧЕВИДЦЕВ

Краснобаева Нелли Леонидовна^{1*}

**¹ Кандидат исторических наук, главный научный сотрудник,
Восточно-Казахстанский технический университет имени Д.Серикбаева.
Казахстан,
г. Усть-Каменогорск, e-mail: krasn_nelli@mail.ru,
<https://orcid.org/0000-0002-9081-0191>**

***Автор-корреспондент
e-mail: krasn_nelli@mail.ru**

Аннотация. В статье представлены результаты исследования документов по истории Восточно-Казахстанской области, характеризующие важнейшие события 30-х годов XX в. (насилованная коллективизация, седентаризацией кочевого населения, подавлении восстаний и других мер карательного характера). Представляемая научно-исследовательская работа позволяет на основе архивных фондов выявить документы, воспоминания раскрывающие события, связанные с проведением насильственных политических компаний в эти годы в Восточном Казахстане, показать «обратную сторону» процесса так называемых социально-экономических преобразований советской эпохи, трагические последствия, которой долгое время находились под грифом «секретно».

Эти антинародные кампании предполагали очистку ее от классово чуждых элементов. Кулаков, баев, мулл, следовало ликвидировать как класс. С этой целью их пропускали через судилища, расстреливали, отправляли в концлагеря, тюрьмы и высылали за пределы родных мест.

Кампания по раскулачиванию баев спровоцировала массовые крестьянские восстания, которые жестоко подавлялись большевистско-сталинским режимом с применением частей регулярной армии.

Ключевые слова: репрессии, коллективизация, Восточно-Казахстанская область, раскулачивание, хлебозаготовки и крестьянские восстания.

Благодарность. Статья подготовлена в соответствии с планом реализации фундаментального научного проекта Комитета науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан «ИРН: BR24993057 фундаментальные исследования основных базовых категорий и подкатегорий жертв политических репрессий в Казахстане и процессы их полной реабилитации».

IRSTI: 03.20.00

EAST KAZAKHSTAN IN THE 1930s: HISTORICAL DATA AND EYEWITNESS ACCOUNTS

Krasnobayeva Nelly Leonidovna^{1*}

¹ Candidate of Historical Sciences, Chief Researcher, D. Serikbayev East Kazakhstan Technical University, Ust-Kamenogorsk, Kazakhstan.
E-mail: krasn_nelli@mail.ru | [ORCID: 0000-0002-9081-0191](https://orcid.org/0000-0002-9081-0191)

Corresponding author

E-mail: krasn_nelli@mail.ru

Abstract. This article presents the results of a study of archival documents on the history of the East Kazakhstan region, highlighting key events of the 1930s, including forced collectivization, sedentarization of the nomadic population, suppression of uprisings, and other punitive measures. Based on archival materials, the study identifies documents and memoirs that shed light on violent political campaigns in Eastern Kazakhstan and reveals the “reverse side” of the Soviet-era socio-economic transformations, the tragic consequences of which remained classified as “secret” for many years.

These anti-popular campaigns aimed at eliminating so-called class-alien elements. Kulaks, bais, and mullahs were subjected to trials, executions, imprisonment, concentration camps, and exile. The campaign to dispossess wealthy bais provoked mass peasant uprisings, which were brutally suppressed by the Bolshevik–Stalinist regime with the use of regular army units.

Keywords: repression, collectivization, East Kazakhstan region, dispossession, grain procurement, peasant uprisings.

Acknowledgments. This article was prepared in accordance with the plan for the implementation of the fundamental scientific project of the Committee of Science of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan: *IRN: BR24993057 – Fundamental studies of the main basic categories and*

Введение. В истории Казахстана 30-е годы XX века занимают особое место по сложности происходивших политических и экономических процессов: последствия гражданской войны, политика коллективизации, голод, репрессии и др.

Характерной особенностью данного периода стало отсутствие достаточного источникового материала, в первую очередь качественных статистических данных, что способствовало появлению мифических цифр и приблизительных расчетов.

Несмотря на значительное расширение направлений исследовательских поисков, обращением историков к ранее «закрытым» для изучения темам, введением в научный оборот новых комплексов источников, невозможно представить целостную картину проведения репрессивной политики вне рассмотрения ее осуществления на региональном уровне.

Представляемая научно-исследовательская работа позволяет на основе архивных фондов выявить документы, воспоминания раскрывающие события, связанные с проведением политических компаний в 30-е годы XX века в Восточном Казахстане, показать «обратную сторону» процесса социально-экономических преобразований советской эпохи, трагические последствия которой долгое время находились под грифом «секретно».

В республике, коллективизация должна была завершиться уже весной 1932 года. Эти планы не касались тех районов, где были развиты кочевое и полукочевое хозяйства (срок 1933 годы). Так, в 1928 году в республике было зарегистрировано не более 2% коллективных хозяйств. Уже год спустя их уже было более 50%, а к концу 1931 года – порядка 65%. К этому времени в 78 районах Казахстана (из 122) коллективизация превысила 70%, а кое-где достигла всех 100% (Козыбаев, 2006: 192).

Коллективизация сельского хозяйства осуществлялось в основном репрессивными мерами, можно в качестве примера привести данные из Записки заместителя председателя ОГПУ Г.Г.Ягоды руководящим работникам ОГПУ с предложением разработать репрессивно-административные меры в отношении кулачества от 11 января 1930 г. «Вопрос о кулаке сейчас стоит настолько актуально притом обостренном положении (классовая борьба при реконструкции сельского хозяйства) в деревне, что необходимо немедленно наметить целый ряд мер в отношении сплошной очистки деревни от кулацкого элемента. Кулак как класс должен быть уничтожен. Если мы быстрым, решительным ударом, как во время хлебозаготовок, не нанесем удара, мы к моменту весенней посевной кампании будем иметь ряд сплошных восстаний и срыв кампании. Нам необходимо...расправиться с кулаком и раз и навсегда сломать ему хребет. Меры помимо экономических, которые мы также должны наметить (какие), в

первую очередь необходимо разработать меры репрессивно-административного характера, как-то: СОУ должно разработать области, откуда немедленно надо выселить, арестовать, заключить в лагерь кулачье» (ЦА ФСБ РФ, Ф.2: 393-394).

В постановлении Политбюро ЦК ВКП (б) «О мероприятиях по ликвидации кулацких хозяйств в районах сплошной коллективизации» от 30 января 1930 г. рекомендовалось количество ликвидируемых кулацких хозяйств и их дифференциация по районам, с тем, чтобы общее число ликвидируемых хозяйств по всем основным районам составляло в среднем, примерно – 3-5 %. Ориентировочно, установлено распределение заключаемых в лагерь и подлежащих высылке в Казахстан – 20-25 тыс. семейств. Районами высылки должны быть необжитые и малообжитые местности с использованием высылаемых на сельскохозяйственных работах или промыслах (лес, рыба и проч.). Высылаемые кулаки подлежали расселению в этих районах небольшими поселками, которые управляются назначаемыми комендантами. «При конфискации у них имущества должны быть оставлены лишь самые необходимые предметы домашнего обихода, некоторые элементарные средства производства в соответствии с характером их работы на новом месте и необходимым на первое время минимум продовольственных запасов. Денежные средства высылаемых кулаков также конфискуются с оставлением, однако, в руках кулака некоторой минимальной суммы (до 500 руб. на семью), необходимой для проезда и устройства на месте (РГАСПИ, Ф.17: 64-65; Исторический архив, 1994: 147-148).

В воспоминаниях В. А. Москаленко (ВКО) сохранилось: «Мы, дети того времени (30-50-х годов прошлого века), которым пришлось хлебнуть «горького до слез». Семья моего отца, Анания Игнатьевича Егорова, впрочем, как сотни односельчан из села Солдатово Катон-Карагайского района (ныне Большеарымского), кормилась с земли. Туго, но концы с концами сводили. Был дом, была живность во дворе, были мы – пятеро детей. В поле работали все – отец, мать, старшие дети, братья отца, их семьи. Сегодня это называли бы семейным подрядом, а в 1929-м отца арестовали, назвав кулаком. Он воевал в гражданскую, после был председателем сельского совета. Когда в третий раз собирали налог, а в амбаре, погребе и на сеновале было уже пусто и платить нечем, отец горько пошутил, махнув в сторону детей, собравшихся в углу кучей: «Вот разве что детей, возьмете». Шутка обошлась очень дорого» (Лежанина, 1989).

Из воспоминаний В.Д. Литвиновой (ВКО) «Помню, как у нас последнюю корову уводили. Мы с мамой сидим... а пришли эти... у нас была корова без рогов, комолая. Большая, красная. Они ее ловили-ловили и не могли поймать... когда-утром-то мама встала, а ее, коровы-то, нет. Ночью увели из сарая... Кто в колхоз заходил, тому оставляли корову, лошадь и из дома не выгоняли. А наши, эта вся порода Литвиновы – они уперлись, никто в колхоз не пошел. Все по отобрали! Все буквально! Вот эти, что в колхоз пошли или уехали, что получше собрали. А остальные все разоренные! Во

двор выгнали и, как хочешь, начинай жизнь. Полушубок под нами был, под ребятишками, и его выдернули (Литвинова, 2013).

В воспоминаниях собранных М. Ш. Мусиным о семье Пискуновых (ВКО) отмечается: «Утром ребятишки, по обыкновению, угнали скотину за околицу, на пастбище. Это пять-шесть голов крупного скота вместе с молодняком, пара рабочих лошадей, с десятков овец. Вечером табун в подворье не вернулся – обобществили. А в дом явились крикуны, из тех, «кто были никем, а стали всем», нажитое растащили, семью же выгнали во двор, под открытое небо. Что ей оставили, можно судить по тому, что весь скарб уместился в тарантайку. На нее же посадили малолетних, и потянулись «классовые враги» с «враженьями» в сторону Борового» (Житие, 1998: 135-138).

Борьба за новую деревню предполагала очистку ее от классово чуждых элементов. Кулаков, баев, мулл, следовало ликвидировать как класс. С этой целью их пропускали через судилища и, оставив им только носильные вещи, и кое-что из постели, высылали за пределы родных мест. Показательным можно считать указание председателя Усть-Каменогорского райисполкома всем сельсоветам и уполномоченным о запрещении самовольного переселения из пределов Казахской АССР от 26 февраля 1929 г. «В связи проводимых мероприятий (политических) ликвидации кулачества замечается массовый побег из пределов района кулаков, для предотвращения такого переселения на всех станциях железной дороги устанавливается порядок продажи билетов только при предъявлении удостоверений от сельсоветов или РИКов, что к выезду с их стороны препятствий не имеется, такими удостоверениями должны снабжаться только лица, коим необходим выезд за пределы района или округа, за исключением кулаков. Срочно проведите разъяснительную работу среди населения о запрещении переселения из Казахской АССР» (ГАВКО, Ф.3: 301).

Кампания по раскулачиванию баев вылилась в массовые антикрестьянские репрессии. За период с 1929 по 1933 гг. тройкой ПП ОГПУ в КазАССР, по не полным данным, было рассмотрено 9805 дел и приняты решения в отношении 22 933 лиц, из которых к высшей мере наказания – расстрелу было приговорено 3386 чел., заключено в концлагеря на срок от 3 до 10 лет - 13 151 чел. (Население, 2013).

По данным архива Восточно-Казахстанской области в 20-30-х годах, проходило 6 крупных восстаний: июль 1920-1921 годы крестьянское восстание в Большенарымском районе; в марте 1922 года подавлено восстание под руководством есаул-генерала Кайгародова; февраль-март 1930 года восстание под руководством Ф.Д. Толстоухова; февраль-март 1931 года Абралинское восстание; март 1931 года в Чебартауском районе (вошел в состав Аягузского района); осень 1931 года восстание в Чингистауском районе (вошел в состав Абайского района).

Примером служит Протокол закрытого совещания при Усть-Каменогорском райкоме ВКП(б) о борьбе с бандитизмом в районе от 1 марта

1930 г. где рассматривались вопросы «О мероприятиях политико-воспитательной работы в районах, пораженных бандитизмом». В выступлении тов. Бак о работе по борьбе с бандитизмом в районе указывается, что «во главе восстания стоит организатор Толстоухов, бывший член партии. Проводимые мероприятия в районах: хлебозаготовки, весенняя с.х. кампания, сбор семфонда, мероприятия партии по ликвидации кулака, как класса вынудило кулачество пойти...на восстание...В настоящее время в основном ликвидация банд закончена, взято бандитов в плен 564, убито 160, ранено – 70, но это не значит, что в конечном итоге банда разгромлена. Главарь банды, Толстоухов, перебросил свою деятельность на Самарский район, не исключены отдельные террористические акты-диверсии» (ГАВКО, Ф.П-6: 8-10).

В предварительной докладной записке Семипалатинского оперсектора в ПП ОГПУ по КАССР о выступлении в Абралинском районе от 14 марта 1931 г. указывалось, что «в период между 10-13 февраля с.г. население целого ряда аулов Абралинского района было охвачено массовым волнением, вылившимся в аулах №№ 1,2,4,5,6,10,11,13,14 в вооруженные бандформирования. Повстанцы, численностью до 800 чел., под белым флагом, объявив протест против проводимых скотозаготовок, требуя прекращения таковых, погашения задолженности хозорганизаций по прошлым скотозаготовкам и обеспечения промтоварами, пытались захватить Абралинский райцентр, но силами организованного в последнем комотряда было оказано сопротивление, в результате которого повстанцы не организованно отступили в разных направлениях к Дегеленским горам, Кентскую и Темирчинскую часть Каркаралинского района...Выступление в Абралинском районе явилось толчком к выступлению в смежных Чингиставском, Каркаралинском и Чубартавском районах, одновременно создало тенденции к повстанческим движениям в Кувском, Кзылтанском, Жарминском и Аягузском районах. В результате весь Чингиставский р-н поражен массовым выступлением, вылившимся в ряде аулов в форму вооруженного выступления (АП РК, Ф.141: 35-38 об).

В документах архива имеются документальные свидетельства о продолжении народных протестов в 1931-1932 годах в Кокпектинском, Жарминском, Аягузском, Аксуатском, Тарбагатайском, Курчумском, Зайсанском, Катон-Карагайском районах. Уникальны сведения о 46 «бандах», действовавших на территории Восточного Казахстана. Общее количество участников народных протестов более 8000 человек из них 275 человек были убиты при подавлении восстания 254 человек расстреляно, 1925 арестовано, вынуждены были бежать в Китай 5111 человек, количество пострадавших родных и близких 227 человек (данные на основе выявленных документов). В подавлении народных протестов участвовали Части особого назначения (ЧОН), райаппараты ОГПУ (отдел объединенного государственного политического управления, Зайсанский кавалерийский погранотряд, Усть-Каменогорские коммунистические отряды).

В целом, можно отметить, что в Восточном Казахстане 1930-1931 годы имело место проявление открытого недовольства, выступали против проводимой коллективизации, перегибов во время мясозаготовок, завышенного продовольственного налога, штрафов и наказаний за неуплату налогов. Документы свидетельствуют, что участниками вооруженных выступлений были представители различных социальных групп: добровольцы, баи, торговцы, кулаки и середняки, аткаминеры, шаруа, коммунисты, совработники, активисты, белогвардейцы и бывшие красные партизаны. Наиболее крупные инциденты произошли в Семипалатинском округе. Здесь с февраля по май 1930 г. волнениями были охвачены Зырянский, Усть-Каменогорский, Шемонаихинский, Катон-Карагайский районы.

Однако, темпы коллективизации отнюдь не были замедлены. За период с 1930 по 1935 гг. в Казахстане процент коллективизации (по числу хозяйств) вырос с 30,3% до 90,5%. Весь Казахстан охватили народные волнения, переходящие в вооруженные выступления. За период с 1929 по 1931 гг. в Казахстане имело место 372 восстания, в которые было вовлечено около 80 тыс. человек. Особо трагическую известность получили крестьянское движение в Сузакском, Шемонаихинском, Бухтарминском, Иргизском, Казалинском, Кармакчинском, Самарском, Абралинском, Биен-Аксуйском, Чингистауском, Барибаевском, Кастекском, Балхашском, Чубартауском, Мангистауском и других районах.

Сильное влияние на ухудшение ситуации оказали процессы седентаризации (переход кочевников на оседлые формы хозяйства и быта), что тесно увязывалось со сменой хозяйственно-культурных типов и составляло основу коллективизации сельского хозяйства.

Документы того времени отличаются фактами перехода аулов и хозяйств к оседло-земледельческим формам производства и быта. Политика «оседания» столкнулась с целым рядом противоречий. С одной стороны, неспособность кочевого хозяйства принимать новые устои (целый ряд хозяйств, выйдя из-под руководства опять занимались скотоводством) привела к уничтожению поголовья скота и продовольственной катастрофе. «Поголовье всех видов скота за эти годы сократилось более чем на 10,5 миллионов единиц» (Абылхожин, 1997: 10). С другой, внедряя многие звенья модернизации, стихийно удавалось избежать несоответствия традиционной форме хозяйства. В частности, общественно-аульный уклад, в общих чертах соответствовал общинному характеру землепользования. Колхозы создали, но у вчерашних полукочевников не было опыта ведения земледелия.

Примером могут служить воспоминания А. Мухамадиева: «Кочевников преследовали, задерживали, арестовывали, расстреливали... Колхозы как бы в насмешку назывались «Тамаша» (прекрасно), «Аткан тан» (рассвело). (Репортаж из века, 1999: 506-509). 25 декабря 1931 года вышло постановление Крайкома и СНК Казахстана, обязывающее полностью завершить оседание кочевников в 1933 году. В июне 1932 года было коллективизировано 73,1%

крестьянских хозяйств. И здесь, по уровню обобществления посевных площадей крестьянского сектора (97,8%) Казахстан занимает первое место в стране (Зеленин, 1989: 4-6). Итогом данных мероприятий стал массовый падеж скота, в связи с невозможностью обеспечить собранных в одно место животных кормами и помещениями (Абылхожин и др., 1989: 63).

По данным всесоюзной переписи скота в феврале 1932 г. с 40 миллионов голов скота в 1928/29 г. к моменту переписи осталось в Казахстане 5397 тысяч голов скота, т. е. сокращение на 85,5%, в том числе с февраля 1931 г. до февраля 1932 г. происходит сокращение на 55% (Советское руководство, 1999: 204).

На XVII съезде ВКП(б) делегат Казахстана Амоссов говорил: «В предыдущие годы мы теряли около 60% поголовья за каждый год... Животноводство Казахстана за последние годы потерпело исключительный урон. В данный момент, к началу 1934 г., в Казахстане сохранилась очень незначительная часть того поголовья, которое имелось в 1929-1930 гг.» (XVII съезд ВКП(б), 1934: 58).

Еще более усугубили положение населения заготовительные кампании, которые с самого начала приняли характер чрезвычайных мер: размер заготовки скота проводились без учета реальной его численности, хлебозаготовки распространялись и на не сеющие, сугубо животноводческие хозяйства.

Прямым следствием политики коллективизации стал голод, который парализовал нормальное развитие регионов. Информация о продовольственных затруднениях начинает появляться в сводках 1928-1929 гг. инстанций различных уровней. Так, из справки Информационного отдела ОГПУ о продовольственных затруднениях в СССР и Казахстане на 2 июня 1930 г. «Обострение ситуации с продовольствием отмечаться по всем районам Семипалатинского округа. На почве голода регистрируются факты заболевания. Употребление в пищу суррогатов и падали приняло широкие размеры. Голодом, главным образом, охвачены: бедняки, батраки и колхозники. Кулачеством используются продзатруднения для провоцирования населения к массовым выступлениям и разгрому амбаров с семфондом. По Усть-Каменогорскому району – 30 сельсоветам испытывают острое продзатруднение по колхозам – 9700 чел., по индивидуальным хозяйствам – 6800 чел. В поселке Бобровка, в колхозе из 344 хозяйств не имеют совершенно хлеба – 100 хозяйств, колхозники настойчиво требуют хлеба, в противном случае угрожают растащить семфонд. В поселке Тарханка, в связи с распределением семфонда, толпа, подстрекаемая кулаками, стала требовать хлеба. Толпой избит колхозник (ГАВКО, Ф.6-П: 23-24).

Из спецсообщения Усть-Каменогорского районного отделения ОГПУ секретарю райкома ВКП (б) о голоде в селах района от 23 марта 1932 г. сообщается, что в с. Глубокое Макаров Михаил, работающий коновозчиком на предприятии Лена-Банк, следуя с грузом, его пара лошадей от истощения в дороге сдохла, после чего он, оставшись безработным при наличии 10 человек

семьи, и не имея хлеба, жена от голода лежит в постели, а ребяташки опухают от голода. В с. Белоусовка член колхоза «Красный Октябрь» Брезинский, проживая в землянке без хлеба, 14 февраля вышел на улицу, в помешательстве кричал «дайте хлеба, помираю с голоду» ... Брезинский тут же был подобран и в елях успокоения ему дали хлеба, наевшись, он помер (ГАВКО, Ф. П-6: 25-26).

Показательно письмо краеведа П. Харламова Председателю Совета Народных Комиссаров В.М. Молотову (1932 г.). О ситуации в Верх-Убинском районе, особенно в селах Секисовке и Быструхе «...почти с самой зимы предсказывали неслыханный в нашем крае голод...Переели все, мякину просяную сушили и толкли, дудки подсолнечные гнилушки всевозможные, обобрали на кустах всю калину, ели ее с солью. Подобрали всю падаль...В Секисовке, где 800 дворов на улицах людей не видно, дома почти через двор пустые. С января по май умерли в этом селе около тысячи человек с маленькими. Много умирает в с. Быструха, Малой Убинке, Черемшанке – это очень крупные села. В нашем селе (Александровке) умерло с маленькими около сорока человек от голода и оспы... требуется немедленная помощь от государства иначе с наступлением жары как бы не открылась эпидемия» (ГАВКО, Ф.310: 1-2).

Тревожные сведения были изложены в письме № 60 от 1932 г. председателя СНК КАССР У. Исаева Сталину: «Во многих казахских районах, по сравнению с 1929 годом, не осталось и половины населения. Общее количество крестьянских хозяйств края сейчас меньше, чем в 1931 г. на 23-25%». В Информационной записке ПП ОГПУ в Казкрайком ВКП(б) говорится, что в «Атбасарском районе продзатруднения принимают крайне острые формы. На почве голода наблюдаются массовые случаи опухания и смерти. С 1 апреля по 25 июля 1932 г. зарегистрировано 111 случаев смертей, из них в июле месяце 43. За это время отмечено 5 случаев людоедства...» (Письмо членов Казахского крайкома ВКП(Б) М.И. Кахиани, И.М. Курамысова, У.Д. Исаева И.В. Сталину о невозможности выполнения плана хлебозаготовок от 30 июля 1931 г., Голод в СССР, 2011: 467-468).

В 1932 году Т. Рыскулов, работавший заместителем председателя СНК РСФСР, лично неоднократно информировал Сталина: «Откочевки казаков из одного района в другой и из пределов Казахстана, начавшиеся в конце 1931 г., вновь теперь усиливаются. Смертность на почве голода и эпидемий в ряде казахских районов и среди откочевников принимает сейчас такие размеры, что нужно срочное вмешательство центральных органов. Такого положения, какое создалось сейчас в Казахстане в отношении определенной части казахского населения, ни в одном другом крае или республике нет. Это не просто кочевание (которое обычно происходит летом на небольшое расстояние и при наличии скота), а в значительной части бегство голодных людей в поисках пропитания. Откочевки по отдельным районам доходят до 40-50% всего количества населения районов» (Советское руководство, 1999: 205).

С осени 1931 года началось массовое бегство населения из Казахстана от голода. Начальник Зайсанского погранотряда связывает откочевку аулов с происками закордонных банд, которые якобы совершали набеги и угоняли целые аулы: «Последние месяцы, в особенности февраль и март текущего года, знаменуются беспрецедентными по своему противопоставлению и произволу нарушения границы бандитскими налетами со стороны пограничных районов Китая. 14 марта с.г. банда китайских казахов напала на 5-й аулсовет Тарбагатайского района, забрала с собой 60 семейств и угнала всех с имуществом и скотом за границу» (10.04.1930 г.) (ГАВКО, Ф. 788: 107-116).

Сохранились документы, содержащие сведения о событиях в Зайсанском, Курчумском, Катон-Карагайском и Тарбагатайском районах в 1928, 1930 и 1931 годах. В качестве примера, можно привести данные Протокола закрытого заседания бюро Курчумского райкома ВКП(б) о политической ситуации в районе в связи с массовыми откочевками в Китай, от 10 августа 1931 г. В докладе «О политическом состоянии района в связи с налетом бандшаек, прибывших из-за границы с целью массовой укочевки казахов», сообщается, что «банда в количестве 40-45 человек, вооруженных трехлинейками, под силой оружия забрала из 2-го аулсовета 13 хозяйств, из 3-го аулсовета – три бригады до 60 хозяйств, из Калгуты до 40 хозяйств, из Сарыюлен – 8 хозяйств, увели с собой до 150 лучших лошадей, 50 коров и верблюдов. Расстрелян бандой член ВКП (б), председатель коммуны «Новая жизнь», также убит один активист лесосплава, без вести пропали 8 человек, избиты и раздеты 64 коммуниста. Угрожает опасность срыва хлебоуборки в 4-м и 5-м аулсоветах, захвачена канцелярия, документы Калгутинского аулсовета и вместе с секретарем зампредаулсовета ограблен селькооператив» (ГАВКО, Ф.133-П: 63-66).

Так, за период с 01.01.1932 г. по 01.01.1933 г. по сведениям только одного пограничного Тарбагатайского района в пределы Китая откочевало 4460 человек (1162 хозяйства), было перегнано 1865 голов скота; в пределы КАССР из Китая возвратились реэмигранты того же района в количестве 741 человека (260 хозяйств) (ЦДНИ, Ф.3-п: 88).

Февраль и март 1930 г. откочевали в Китай: по Маканчинскому району откочевало 269 хозяйств, из них 191 хозяйство – «все колхозники»; по Зайсанскому району – 503 хозяйства, по Тарбагатайскому району /по далеко не полным данным/ – 56 хозяйств; за два месяца по 2 районам /Маканчинскому и Зайсанскому/ откочевало за пределы Семипалатинского Прииртышья – 839 хозяйств, из них 772 бедняцко-середняцких (ЦДНИ, Ф.3-п: 19-21).

Начальник Зайсанского погранотряда сообщает, что на апрель 1930 года только из Зайсанского района откочевало 2460 семей (ГАВКО, Ф.788:107-116).

На основе статистической информации найденной в изученных архивных документах, за рассматриваемый период откочевали 5851 хозяйств, аулов, семей, юрт (разные названия в документах). Вернули 247 хозяйств, аулов, семей, юрт, 160 человек осуждены, 104 выселены из пограничной

полосы на 100 км. в глубь страны (данные цифры получены в фондах архива ГАВКО, ЦДНИ, без данных ДВД и прокуратуры).

Вывод: Архивы хранят большой пласт информации о сложных событиях первой половины XX века. Характерной особенностью данного периода стало отсутствие достаточного источникового материала, в первую очередь статистических данных. Посредством сохранившихся документов и устной памяти-воспоминаний (нарративные источники) раскрываются трагические последствия массовых репрессий в Казахстане в 30-е годы XX в., механизмы репрессивной политики и нарушение политических и гражданских прав при проведении насильственной сплошной коллективизации в отношении крестьянства, подавлении восстаний и других мер карательного характера.

Список литературы и источников:

1. Абылхожин Ж.Б. Очерки социально-экономической истории Казахстана XX века. – Алматы, 1997. – С.10.
2. Архив Президента Республики Казахстан (АП РК). Ф.141.Оп.1. Д.5072. Л.35-38 об.
3. Государственный архив Восточно-Казахстанской области (ГАВКО). Ф. 3. Оп. 1. Д. 52. Л.301. Подлинник.
4. ГАВКО.Ф.П-6. Оп.1. Д.67. Л.Л.8-10. Подлинник
5. ГАВКО. Ф. П-6. Оп.1. Д.177. Л.25-26. Подлинник
6. ГАВКО. Ф. П-6. Оп.1. Д.177. Л.23-24. Копия
7. ГАВКО. Ф. 788. Оп. 1. Д. 35. Л. 107-116. Подлинник
8. ГАВКО. Ф. П-133. Оп.1 Д.4. Л. 63-66. Подлинник
9. ГАВКО. Ф.310. Оп.1. Д.49. Л.Л.1-2.
10. ГАВКО. Ф.788. Оп.1 Д.35. Л.107-116.
11. Голод в СССР. 1929-1934: В 3 т. Т. 1: 1929 – июль 1932: Кн. 1. М.: МФД, 2011. (Россия. XX век. Документы). Стр. 467-468, АП РФ. Ф. 3. Оп. 40. Д. 77. Л. 139–140. Заверенная копия.
12. Житие Прокопа Пискунова, «кулака» и патриота //Унесенные в небытие, сборник повестей, очерков, зарисовок. //Сост. Мусин М. Ш. – Усть-Каменогорск, 1998. – С. 135-138.
13. Зеленин И.Е. О некоторых «белых пятнах» завершающего этапа сплошной коллективизации //История СССР. – 1989. – №2. – С.4-6.
14. Исторический архив, 1994. – № 4. – С.147-148.
15. Козыбаев М.К. Проблемы методологии, источниковедения и историографии истории Казахстана. – Алматы, 2006. – С. 192.
16. Лежанина Е. Род Егоровых из Солдатова и другие. //Газета «Рудный Алтай» №54 от 17 марта 1989 года, №98 от 20 мая 1989 года.
17. Литвинова В.Д. Интервью. Записано Комовой Я., г. Риддер, Село Бутаково, 2013 год.

18. Население Казахстана в 1917-1939 гг., 2013. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://e-history.kz/ru/history-of-kazakhstan/show/9313/> (дата обращения 05.09.2024).
19. Репортаж из века // Сост. Мусин М.Ш. – Усть-Каменогорск, 1999. – С. 506-509.
20. Советское руководство. Переписка. 1928-1941 гг. РОССПЭН, 1999. – С. 204-225.
21. Советское руководство. Переписка. 1928-1941 гг. РОССПЭН, 1999. – С. 207.
22. Центральный архив федеральной службы безопасности Российской Федерации (ЦА ФСБ РФ), Ф.2. Оп.9. Д.21. ЛЛ.393-394. Заверенная копия
Центр документации новейшей истории (ЦДНИ). Ф. П - 3. Оп.1. Д.209. Л.88 ЦДНИ. Ф. П-3. Оп.1. Д.294. Л.Л.19-21
23. Российский государственный архив социально-политической истории.
24. (РГАСПИ). Ф.17. Оп.162. Д.8. ЛЛ.64-65. Заверенная копия.
РГАСПИ. Ф.17. Оп.162. Д.8. Л.64-65. Заверенная копия.
25. Российский государственный архив экономики (РГАЭ). Ф.7486. Оп.37. Д.132. Л.15-5. Ротаторный экз. с подлинника.
26. XVII съезд ВКП(б) //Стенографический отчет. М.,1934. – С.58
http://www.hrono.info/dokum/1934vkpb17/2_10.php.

References:

1. Abylhozhin Zh.B. Ocherki social'no-jekonomicheskoy istorii Kazahstana HH veka. – Almaty, 1997. – P.10.
2. Arhiv Prezidenta Respubliki Kazahstan (AP RK). F.141. Op.1. D.5072. L.35-38 ob.
3. Gosudarstvennyj arhiv Vostochno-Kazahstanskoj oblasti (GAVKO). F. 3. Op. 1. D. 52. L.301. Podlinnik
4. GAVKO. F.P-6. Op.1. D.67. L.L.8-10. Podlinnik
5. GAVKO. F. P-6. Op.1. D.177. L.25-26. Podlinnik
6. GAVKO. F. P-6. Op.1. D.177. L.23-24. Kopija
7. GAVKO. F. 788. Op. 1. D. 35. L. 107-116. Podlinnik
8. GAVKO. F. P-133. Op.1 D.4. L. 63-66. Podlinnik
9. GAVKO. F.310. Op.1. D.49. L.L.1-2.
10. GAVKO. F.788. Op.1 D.35. L.107-116
11. Golod v SSSR. 1929-1934: V 3 t. T. 1: 1929 – ijul' 1932: Kn. 1. M.: MFD, 2011. (Rossija. XX vek. Dokumenty). Str. 467-468, AP RF. F. 3. Op. 40. D. 77. L. 139–140. Zaverennaja kopija.
12. Zhitie Prokopa Piskunova, «kulaka» i patriota //Unesennye v nebytie, sbornik povestej, ocherkov, zarisovok. //Sost. Musin M. Sh. – Ust'-Kamenogorsk, 1998. – P. 135-138.

13. Zelenin I.E. O nekotoryh «belyh pjatnah» zavershajushhego jetapa sploshnoj kollektivizacii //Istorija SSSR. – 1989. – №2. – P.4-6.
  14. Istoricheskij arhiv, 1994. – № 4. – P.147-148.
  15. Kozybaev M.K. Problemy metodologii, istochnikovedenija i istoriografii istorii Kazahstana. – Almaty, 2006. – P. 192.
  16. Lezhanina E. Rod Egorovyh iz Soldatovo i drugie. //Gazeta «Rudnyj Altaj» №54 ot 17 marta 1989 goda, №98 ot 20 maja 1989 goda.
  17. Litvinova V.D. Interv'ju. Zapisano Komovoj Ja., g. Ridder, Selo Butakovo, 2013 god.
  18. Naselenie Kazahstana v 1917-1939 gg., 2013. [Jelektronnyj resurs]. – Rezhim dostupa: <https://e-history.kz/ru/history-of-kazakhstan/show/9313/> (data obrashhenija 05.09.2024).
  19. Sovetskoe rukovodstvo. Perepiska.1928-1941 gg.ROSSPJeN, 1999.P. 204-225.
  20. Sovetskoe rukovodstvo.Perepiska. 1928-1941gg.ROSSPJeN,1999.P. 207.
  21. Central'nyj arhiv federal'noj sluzhby bezopasnosti Rossijskoj Federacii (CA FSB RF), F.2. Op.9. D.21. LL.393-394. Zaverennaja kopija
  22. Centr dokumentacii novejshej istorii (CDNI). F. P - 3. Op.1. D.209. L.88 CDNI. F. P-3. Op.1. D.294. L.L.19-21
  23. Rossijskij gosudarstvennyj arhiv social'no-politicheskoj istorii (RGASPI). F.17. Op.162. D.8. LL.64-65. Zaverennaja kopija
  24. RGASPI. F.17. Op.162. D.8. L.64-65. Zaverennaja kopija.
  25. Rossijskij gosudarstvennyj arhiv jekonomiki (RGAJe). F.7486. Op.37. D.132. L.15-5. Rotatornyj jekz. s podlinnika.
  26. XVII s#ezd VKP(b) //Stenograficheskij otchet. M., 1934. – P.58 http://www.hrono.info/dokum/1934vkpb17/2_10.php.
-

**ҚАЗАҚСТАННЫҢ БОСТАНДЫҒЫ, ТӘУЕЛСІЗДІГІ ЖӘНЕ АУМАҚТЫҚ
ТҰТАСТЫҒЫ ҮШІН КҮРЕСУШІЛЕР – ҚУҒЫН-СҮРГІН ҚҰРБАНДАРЫ
БОРЦЫ ЗА СВОБОДУ, НЕЗАВИСИМОСТЬ И ТЕРРИТОРИАЛЬНУЮ
ЦЕЛОСТНОСТЬ КАЗАХСТАНА КАК ЖЕРТВЫ РЕПРЕССИЙ
FIGHTERS FOR FREEDOM, INDEPENDENCE AND TERRITORIAL INTEGRITY
OF KAZAKHSTAN AS VICTIMS OF REPRESSION**

ҒТАХР: 03.00.20

**АЛАШ ПАРТИЯСЫ ЖӘНЕ БҮКІЛРЕСЕЙЛІК ҚҰРЫЛТАЙ
ЖИНАЛЫСЫ**

Сұлтан Хан Аққұлы¹ [ID](#),

¹ Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана қ.,
Қазақстан.

*Автор-корреспондент
e-mail: prahacz2002@gmail.com (Жүсіп).

Аннотация. Революциядан кейінгі Ресейдің өкілетті органы – Бүкілресейлік Құрылтай жиналысы 1917 жылы қарашада сайланды және революциядан кейінгі Ресейдің мемлекеттік құрылымын анықтау үшін 1918 жылы қаңтарда шақырылды. Мәжілісті шақыру Уақытша үкіметтің басты міндеттерінің бірі болды. Алайда, Құрылтай жиналысын барынша қысқа мерзімде шақыруы жоспарланғанымен ол 9 айға созылды.

А.Н.Бөкейхан бастаған қазақ ұлттық зиялыларының үлкен тобының 1917 жылдың 16 наурызындағы Минскіден жолданған жеделхатына сәйкес, қазақ халқы «Алаш» қайраткерлерінің басшылығымен Бүкілресейлік Құрылтай жиналысына сайлауға тыңғылықты дайындалды. Барлық қазақ өлкелік және бір шілдедегі жалпықазақ құрылтайдың қаулылары біркелкі болды және Ресейді Демократиялық Федеративтік Республика деп жариялау туралы үндеумен алдағы шақырылымға жіберілді. Бұрынғы Ресей империясының барлық отаршыл халықтары сияқты қазақ халқы да, оның басшылары да Құрылтай жиналысы олардың өз тағдырын шешуге және ұлттық мемлекеттілігін жаңғыртуға ажырамас құқығын мойындайды деп, үлкен үміт артты.

Кілт сөздер: Бүкілресейлік Құрылтай жиналысы, Қазақ ұлттық құрылтайы (съезі), Алаш қозғалысы және партиясы.

МРНТИ: 03.00.20

ПАРТИЯ «АЛАШ» И ВСЕРОССИЙСКОЕ УЧРЕДИТЕЛЬНОЕ СОБРАНИЕ

Сұлтан Хан Аққұлы¹ [ID](#),

¹ Евразийский университет им. Л.Н. Гумилева, г. Астана, Казахстан.

* Автор-корреспондент

e-mail: prahacz2002@gmail.com (Жүсіп),

Аннотация. Всероссийское Учредительное собрание - представительный орган послереволюционной России был избран в ноябре 1917 г. и созван в январе 1918 г. для определения государственного устройства послереволюционной России. Созыв Собрания был одной из первоочередных задач Временного правительства. Однако, запланированный созыв Учредительного Собрания в максимально короткие сроки затянулось до 9 месяцев.

По телеграмме большой группы казахской национальной интеллигенции во главе с А.Н. Букейханом от 16 марта 1917 года из Минска, казахский народ по инициативе и под руководством лидеров «Алаш» тщательно готовился к выборам во Всероссийское Учредительное собрание. Постановления всех без исключения казахских областных и одного июльского общенационального курултая были идентичны и обращены к предстоящему созыву с призывом провозгласить Россию Демократической Федеративной Республикой. Как и все подколониальные народы бывшей Российской империи, казахский народ и его лидеры не без основания возлагали огромную надежду на то, что Учредительное собрание признает его неотъемлемое право на самоопределение и возрождение своей национальной государственности.

Ключевые слова: Всероссийское Учредительное собрание, казахский общенациональный курултай (съезд), движение и партия Алаш.

IRSTI: 03.00.20

THE ALASH PARTY AND THE ALL-RUSSIAN CONSTITUENT ASSEMBLY

Sultan Khan Akkuly¹ (ID)

¹ L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

Abstract. The All-Russian Constituent Assembly, a representative body of post-revolutionary Russia, was elected in November 1917 and convened in January 1918 to determine the state structure of the country. Organizing the Assembly was one of the primary tasks of the Provisional Government. However, the planned convocation, initially expected within the shortest possible time, was delayed for nine months.

According to a telegram sent on March 16, 1917 from Minsk by a large group of Kazakh national intellectuals headed by A. N. Bukeikhan, the Kazakh people—under the initiative and leadership of the “Alash” leaders—were carefully preparing for the elections to the All-Russian Constituent Assembly. The resolutions of all Kazakh regional kurultais, as well as the July national kurultai, were identical: they called upon the Assembly to proclaim Russia a Democratic Federative Republic. Like other colonial peoples of the former Russian Empire, the Kazakhs and their leaders reasonably placed great hopes on the Constituent Assembly, expecting it to recognize their inalienable right to self-determination and the revival of their national statehood.

Keywords: All-Russian Constituent Assembly, Kazakh national kurultai (congress), Alash movement, Alash party.

Всероссийское Учредительное собрание - представительный орган послереволюционной России, избранный в ноябре 1917 г. и созванный в январе 1918 г. для определения государственного устройства России. Созыв Собрания был одной из первоочередных задач Временного правительства (само название «временное» исходило из идеи «непредреши́нности» устройства власти в России до созыва Собрания).

Изначально планировалось созыв Учредительного Собрания в максимально короткие сроки, о чём сообщалось в прокламации Временного Правительства от 6 марта (19) 1917 года.¹ Но само Особое совещание для разработки Положения о выборах было учреждено Временным правительством лишь 25 марта (7 апреля), то есть через месяц после Февральской революции.

Большая группа казахской национальной интеллигенции во главе с А.Н. Букейханом, Миржакыпом Дулатулы (Дулатов), Назиром Торекулулы (Тюрякулов) Февральскую революцию встретила в тылу Первой мировой

-----
1. Милюков П.Н. *История второй русской революции*. В 3 ч. Ч. 1 / под ред. Л.М. Сурица М. — М.; Берлин: Директ-Медиа, 2017. — С. 71. (309 с.).

2. Бюллетень Семипалатинского областного исполнительного комитета. — 1917. — № 11.

войны под Минском (*Беларусь*). В телеграмме «Казахам (*в ориг. «Киргизам»*), свободным гражданам обновляемой России!» от 16 марта 1917 года, отправленной этой группой по 25-и адресам Степного и Туркестанского краев, отмечалось следующее:

«Взошло солнце свободы, равенства и братства для всех народов России. Необходимо казахам организовать для поддержания нового строя и нового правительства...»

КАЗАХИ ДОЛЖНЫ ПОДГОТОВИТЬСЯ К УЧРЕДИТЕЛЬНОМУ СОБРАНИЮ И НАМЕТИТЬ ДОСТОЙНЫХ КАНДИДАТОВ... Наш лозунг «ДЕМОКРАТИЧЕСКАЯ РЕСПУБЛИКА» и земля тому, кто извлекает доход из неё скотоводством и земледелием... Не бойтесь никого, кроме Бога!»²

Однако, подготовка к выборам депутатов Учредительного собрания растянулась на 9 месяцев, на что повлияли две крайне значимые причины. Первая из причин была в том, что новому Временному правительству России приходилось решать одновременно множество сложнейших и насущнейших вопросов - политических, экономических, социальных, национальных. Причём в условиях массовой безграмотности ($\frac{3}{4}$) населения страны, отсутствовали необходимые для выборов правовые и технические средства и органы, сама власть была неустойчивой, да ещё в обстановке незаконченной войны и т.д.³

Вторая причина заключалась в том, что разработчики стремились к созданию идеального и совершенного закона о выборах, что вызывало бурю недовольства в политических кругах послереволюционной России.

Важно отметить, что в состав Особого совещания по разработке проекта Положения о выборах Учредительного собрания были приглашены два казаха, профессиональных юриста Жаханша Досмухаметулы (*Джаганиша Досмухамедов*) и Уалитхан Танашулы (*Валидхан Таначев*).

Ж. Досмухаметулы (1887-1938 гг.) – после окончания юридического факультета Московского университета в 1910 году работал в судебных органах Уральска.⁴ С 1912 года мировой судья на Алтае, с 1914-го - товарищ прокурора Томского окружного суда. В ноябре 1917 года избран в депутаты Учредительного собрания⁵ от Уральского избирательного округа по списку партии «Алаш», в декабре – комиссаром Временного Всеказахского Национального Совета (*Правительства*) Алаш Орда.

У. Танашулы (1887-1949 гг.) – выпускник Астраханской гимназии и юридического факультета Казанского университета (1912 г.); в 1910-1912 годах находился в странах Западной Европы. Депутат Учредительного

3. Вишняк М.В. *Всероссийское Учредительное Собрание* – 478 с. – М: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2010. – с. 153 (478 с.).

4. Сарсенов А. Жаганиша Досмухамедов – юрист, исследователь, общественный деятель. - Прикаспийская коммуна. – 2012. – 25.09.

5. http://www.hrono.ru/biograf/bio_d/dosmuhamedov.php

собрания от Ордынского округа (*Букеевская орда*). В декабре 1917 г. на II Общеказахском национальном курултае (съезде) избран в комиссары Временного Всеказахского Национального Совета (*Правительства*) Алаш Орда.⁶

В отсутствии необходимых для выборов условий выборы были назначены на сентябрь 1917 года.⁷

После очередного (*второго*) правительственного кризиса, 8 августа Временным правительством было принято постановление о проведении выборов

В ходе выборов законодательство о выборах грубо нарушали отцы-основатели советской власти в лице главы СНК В.И. Ленин. Он был внесён в 12 ноября 1917 года, а сроком созыва - 28 ноября.⁸

Списки кандидатов в Учредительное собрание от ЦК РСДРП(б) по пяти округам: Петроград, Петроградская губерния, Уфа, Балтийский флот и Северный фронт. Кроме того, его кандидатуру также ввели на выборы в Учредительное собрание по г. Москве,⁹ что нарушало акт закона, позволяющего избрание максимум в пяти округах одновременно.¹⁰

За время выборов большевистская власть осуществляла давление на избирателей, либо в форме юридического ограничения прав (*декрет о печати, де-факто вводивший цензуру*), либо в форме прямого правительственного давления, когда началось массовое закрытие газет и арест их распространителей,¹¹ а также уничтожение оппозиционных типографий.¹² Имели место факты использования солдат для угроз, с требованием, чтобы избиратели отдали голос за большевиков.¹³

В ходе подготовки выборов депутатов в Учредительное собрание были и другие не менее сложные задачи, самая значимой из которых – организация выборов. Избирательные участки и комиссии сталкивались с критической нехваткой юридически грамотных, или просто грамотных людей.¹⁴ Поэтому к работе участков и комиссий привлекались судьи, учителя, порой дело доходило до назначения в комиссию учащихся старших классов. Невнесение граждан в списки избирателей и невыдачи им именных удостоверений было ещё одной проблемой.¹⁵

-----
6. http://www.hrono.ru/biograf/bio_t/tanachev.php

7. Первый Всероссийский съезд советов р. и с. д.: [Стенографич. отчет]: Т. 1-2 / Подготовил к печати В. Н. Рахметов; Центрархив. –Т.2. – 489 с. – Москва; Ленинград: Гос. изд-во, 1930-1931. (Л.: тип. Печатный двор) – с. 163.

8. Российский государственный исторический архив. - Ф. 1329. - Оп. 1. - Д. 1022. - Л. 159.

9. В.И. Ленин. Полное Собрание сочинений. Т. 50. – М: Госполитиздат, 1970.С. 405 (623 с.).

10. Постановление Временного правительства от 20 июля 1917 г. «Об утверждении раздела I положения о выборах в Учредительное собрание» - <https://constitution.garant.ru/history/act1600-1918/5411/>.

причине в ряде избирательных округов выборы были сорваны и перенесены на конец декабря 1917 года, в том числе Степном округе (*Акмолинская и Семипалатинская обл.*) и Закаспийской области.¹⁶

Очередной проблемой стала необеспеченность местных избирательных комиссий банальными расходными материалами - бумагой, карандашами, клеем и т.д., что не позволяло сформировать депутатские списки. По этой

Признанный самым демократичным в мире закон России о выборах, с другой стороны, усложнил проведение самих выборов, что стало одной из причин крайне низкой активности избирателей. Каждый избиратель должен был заранее подать регистрационную заявку на участке, после чего получить образцы бюллетеней всех партий и объединений, которые подали заявку на участие в местных выборах. На избирательном участке избиратель получал конверт, в который тот должен был вложить список тех кандидатов, за которых хотел бы проголосовать. В безграмотных по-русски округах использовалась система, где избиратель, используя шарики, должен был поочерёдно опустить их в урны, тем самым формируя список кандидатов. Такая сложная система способствовала тому, что большая часть избирателей попросту не успевала пройти весь процесс и зарегистрироваться. Эта ситуация часто поднимала волну протестов незарегистрированных избирателей. А появление в конвертах более одного списка, большое число голосов, а в ряде округов и областей – сами выборы в целом признавались недействительными.

В общей сложности, выборы растянулись на три месяца, где, например, выборы в ряде регионов, в том числе в Степном округе были назначены на февраль 1918 года, когда Учредительное собрание уже было разогнано.¹⁷

Как подчёркивалось в цитируемой выше телеграмме от 16 марта 1917 года из Минска, казахский народ по инициативе и под руководством лидеров «Алаш» тщательно готовился к выборам во Всероссийское Учредительное собрание. Постановления всех без исключения казахских областных и одного июльского общенационального курултая были идентичны и обращены к предстоящему созыву с призывом провозгласить Россию демократической федеративной республикой.¹⁸ Как и все подколониальные народы бывшей Российской империи, казахский народ и его лидеры не без основания возлагали огромную надежду на то, что Учредительное собрание признает его неотъемлемое право на самоопределение и возрождение своей национальной государственности.

Поэтому созыв II-го общенационального курултая и образования (возрождения) национальной автономии (под автономией подразумевалось государство)

-----
11. ГАРФ. - Ф. 1810. - Оп. 1. - Д. 91. - Л. 130.

12. «Русское слово». - 1917. - 25 октября.

13. ГАТО. - Ф. 1068. - Оп. 1. - Д. 13. - Л. 133-134.

14. ГАРФ. - Ф. 110. - Оп. 1. - Д. 159.

15. ГАРФ. - Ф. 1810. - Оп. 1. - Д. 156. - Л. 45.

связывали напрямую с созывом Учредительного собрания. *«На нас, избранных в Учредительное собрание членов партии «Алаш», - заявлял основатель и лидер движения и партии «Алаш» А. Букейхан, - падала задача добиться объявления автономии Казахстана. Движения за автономию имело место и в других национальных областях. Наша партия «Алаш» блокировалась с другими национальными партиями (Татарстана, Башкирии и др.). Основой этих блоков было: совместное требование от Учредительного собрания автономии национальных областей в составе Российского [...] государства путём договоренности с российскими [...] партиями... Я лично по всем этим вопросам вёл переговоры, как представитель национальной партии «Алаш» и других национальных партий (л. 28), с членами Временного правительства Керенского, руководителями партий кадетов, меньшевиков и эсеров».*¹⁹

Согласно закону о выборах, от 200 000 населения избирается один депутат. По расчётам лидера «Алаш» А. Букейхана в 1917 году численность казахов в 9 областях и одной губернии, в том числе Семиреченской, Сыр-Дарьинской областей, казахских уездов Самаркандской, Ферганской, Закаспийской областей

Туркестанского края и Алтайской губернии, составляла 5,4 млн человек. Следовательно, - резюмирует А. Букейхан, - казахских депутатов должно быть 27, кандидатов в депутаты (для ротации) – 13-14. Таким образом, наших депутатов всего должно быть 40-41».²⁰

В этой статье А. Букейхан на рассмотрение намеченного на 21 июля 1917 года I Всеказахского курултая (съезда) выдвинул список наиболее, на его взгляд, достойных кандидатов в депутаты Учредительного собрания из 43 человек. Первый общеказахский курултай, состоявшийся 21-26 июля 1917 года в Оренбурге, целиком одобрил этот список, который затем был опубликован в газете «Қазақ».²¹

Первый курултай также принял решение о создании национальной партии, которой в ходе организационного оформления было присвоено название «Алаш».

По свидетельству М. Шокая, *«вся киргизская (казахская), относительно немногочисленная интеллигенция, стала под знамя [партии] «Алаш». Только несколько лиц, не принятых в эту партию из-за прошлой дореволюционной их*

---

16. ГАРФ. - Ф. 1810. - Оп. 1. - Д. 7. - Л. 123.

17. Большакова О.В. 98.04.010. Протасов Л.Г. Всероссийское Учредительное Собрание история рождения и гибели. — М.: РОССПЭН, 1997. — 368 С. // Социальные и гуманитарные науки. Отечественная и зарубежная литература. Серия 5: История. — 1998 — № 4. — с. 99-116.

18. Алаш-Орда: Сборник документов / Сост. Н. Мартыненко. Алматы: Мало издательство «Айқап», 1992. — Сс. 21-36, 46-53, 54-61, 62-75.

19. ЦА ФСБ РФ. Следственное дело № 12066 по обвинению Букейхана А.Н. Р-34862. — Л. 28.

20. Қыр баласы. Қазақ депутаттары. — Орынбор: «Қазақ». — 1917. — 04.07. - № 235. — 2 б.

21. Алаш-Орда: Сборник документов... — Сс. 50-51.

деятельности во вред интересам народа, остались за бортом. Все киргизские съезды [курултаи], как областные, так и уездные и волостные, проходили под лозунгом [партии] «Алаш».²²

Все 43 кандидата баллотировались в депутаты Учредительного собрания по списку партии «Алаш» от следующих областей:

№ п/п	Области	Численность казахского населения (тыс. человек)	Количество предполагаемых депутатов
1	Семипалатинская	754	3-4
2	Акмолинская	557	2-3
3	Тургайская	486	2,5-2
4	Уральская	536	3-2
5	Закаспийская	82	0,5
6	Сыр-Дарьинская	1 021	5
7	Семиреченская	971	5-4
8	Ферганская	431	2
9	Самаркандская	91	0,5
10	Астраханская	320	2-1

Таблица общего числа депутатов, избранных в Учредительное собрание от коренного казахского населения и представителей других народов казахских областей:

№ п/п	№ избирательного округа	Округ	Депутаты (план.)	Депутаты (избранные)	Примечание
1	54	Закаспийская обл.	2	нет	
2	56	Самаркандская обл.	5	5	
3	57	Семиреченская обл.	6	6	
4	58	Сырдарьинская область	9	нет	
5	59	Тургайская область	6	5	
6	60	Уральская область	6	7	
7	61	Ферганская область	10	10	
8	65	Амударьинский округ	1	нет	
9	69	Ордынский округ	2	2	
10	72	Степной округ (Акмолинская и Семипалатинская обл.)	13	Предположительно 6-7	Выборы прошли 26-30.12.1917 г., но итоги не были зарегистрированы
Итого:			47	33	

Выборы в Учредительное собрание в перечисленных казахских областях, за исключением Акмолинской и Семипалатинской областей, состоялись 12-14(25-27) ноября 1917 года, но уже при советской власти и под её диктовкой.

Из-за перечисленных выше обстоятельств выборы в Сыр-Дарьинской и Закаспийской областях были сорваны, Акмолинская и Семипалатинская были ЦИК России объединены в один Степной округ, но выборы в нём сначала были перенесены на конец декабря 1917 года, затем – на февраль 1918-го.

По одним данным, в Учредительное собрание было избрано 347 эсера, 180 большевиков, 81 украинских эсера, 16 меньшевиков, 15 кадетов, 11 украинских социал-демократов, 4 народных социалиста, 62 мусульманина и т.д. При этом отмечается, что общее число эсеров составляет около 450 депутатов.²³ Из изначально запланированных 808 депутатов было избрано от 703²⁴ до 766.

Более достоверным принято считать анализ РЦИОТ при ЦИК России, по которым было избрано 766 депутатов, из которых 374 эсера, 180 большевиков, 24 кадет, 22 меньшевика, 81 украинских эсера, 12 от ПАРТИИ «АЛАШ», 10 мусаватов, 25 федералистов и автономистов.²⁵ Даже с 12-ю депутатами партия «Алаш» заняла 8 место среди всех партий в России, участвовавших в выборах.

Как видно из вышеприведённых цитат, сведения об общем количестве избранных депутатов, особенно депутатов от казахских областей крайне противоречивы. Этому способствовала отсталая инфраструктура бывшей колониальной империи, которая не позволяла эффективно коммуницировать между округами из далёких азиатских окраин и ЦИКаами, а также конфликты ввиду октябрьских событий и зимнее время года.²⁶ К примеру, по данным РЦИОТ при ЦИК России, партия «Алаш» получила 12 мандатов Учредительного собрания, но в списке его депутатов, размещённых на портале **leninism.su** фигурирует лишь имя Мустафы Шокая, избранного от Ферганской области по списку партии «Алаш».²⁷

Между тем, за исключением трёх областей, от которых должны были быть избраны 12 казахских депутатов, но где выборы либо признаны недействительными (*Сыр-Дарьинская и Закаспийская обл.*), либо перенесены на более позднюю дату (*Степной округ в составе Акмолинской и Семипалатинской обл.*), от оставшихся 7 областей (*избирательных округов*) число депутатов должно было составить не 12, а по крайней мере 17. И это предположение целиком подтверждается сведениями из книги российского

-----
22. Шоқай М. Шығармаларының толық жинағы. Он екі томдық. – Алматы: «Дайк-Пресс», 2012. – Т. 9. – С. 243-244 (600 с.).

23. Протасов Л. Г. Всероссийское Учредительное собрание: История рождения и гибели. — М.: РОССПЭН, 1997. – С. 299-300 (368 с.).

24. Oliver H. Radkey Russia goes to the polls: the election to the all-Russian Constituent Assembly, 1917. – 477 p. – Ithaca; London: Cornell univ. press, 1989. – p. 71.

25. Протасов Л. Г. Всероссийское Учредительное собрание: История рождения и гибели. — М.: РОССПЭН, 1997. – С. 299-300 (368 с.).

26. Протасов Л.Г. Всероссийское Учредительное Собрание: история рождения и гибели. – М: РОССПЭН, 1997. – С. 93 (368 с.).

27. <https://leninism.su/books/4149-vsrossijskoe-uchreditelnoe-sobranie.html?start=6>

историка, профессора Льва Протасова «Люди Учредительного собрания: портрет в интерьере эпохи».²⁸ Портал «Хронос. Всемирная история в интернете»²⁹ со ссылкой на эту книгу Л.Г. Протасова приводит полный поимённый список всех избранных депутатов Учредительного собрания с краткой биографической справкой в алфавитном порядке.

Так согласно списку Л.Г. Протасова, приведённому порталом «Хронос», в Учредительное собрание от казахов было избрано не 12 депутатов, а целых 20. Однако, надо отметить, что не все они указаны как выдвинутцы партии «Алаш». Соответственно практически все перечисленные на портале «Хронос» казахские депутаты Учредительного собрания, за исключением Абдурахманбека Оразайулы (*Абдурахман-бек Уразаев, 1888-?*)³⁰ и Серикбая Акайулы (*Сарыкбай Акаев, 1880-1937*),³¹ были выдвинуты по списку партии «Алаш». А. Оразайулы, С. Акайулы, а также М. Шокай (*Чокаев, 1890-1941*)³² были избраны в Собрание по общеферганскому списку мусульманских организаций под № 2. М. Тынышбайулы (*Тынышпаев, 1880-1937*) от Семиреченского округа по списку блока социалистов № 2.³³ По единому списку № 3 блока партии «Алаш» и Семиреченского казачьего войска в Собрание были избраны четверо – Садык Аманжолулы (*Садык Аманжолов, 1889-1941*),³⁴ Ыбырайым Жайнакулы (*Ибраим Джайнаков, 1885-?*),³⁵ Диор Саурамбайулы (*Саурамбаев, 1869-?*)³⁶ и семиреченский казак Степан Шендриков (1885-1936).³⁷

По данным Л.Г. Протасова и портала «Хронос», выдвинутые партией «Алаш», но не указанные партийная принадлежность Губайдолла Алибекулы (*Гайдолла Алибеков, 1871-1923*),³⁸ Жаханша Досмухаметулы (1887-1938),³⁹ Халел Досмухаметулы (*Досмухамедов, 1883-1939*),⁴⁰ Нургали Ипмагамбетулы (*Ипмагамбетов, 1883-1922*)⁴¹ и Салимгерей Каратлеуулы (*Салимгирей Каратлеув, 1887-1938*)⁴² избраны по списку № 1 уральского областного казахского (*киргизского*) комитета; Бахтыгерей Кулманулы (*Бахтыгирей Кулманов, 1858-1919*)⁴³ и Уалитхан Танашулы (*Валидхан Таначев, 1887-1949*) – от Ордынского округа (*Внутренняя или Букеевская орда*).⁴⁴ Непосредственно как депутаты Учредительного собрания, избранные по списку партии «Алаш», фигурируют – А. Байтурсынулы (*Байтурсунов, 1873-1938*),⁴⁵ Ахмет Биримжан (*Беремжанов, 1871-1927*),⁴⁶ Сагындык Досжанулы (*Досжанов, 1876-1938*)⁴⁷ и Габдолла Темирулы (*Абдулла Темиров, 1865-?*).⁴⁸ Всего – 20 депутатов.

Среди казахских депутатов Всероссийского учредительного собрания, избранных как по списку партии «Алаш», так и по другим спискам, Алихан Букейхан, основатель и лидер национально-освободительного движения и

-----
28. Протасов Л. Г. Люди Учредительного собрания. Портрет в интерьере эпохи. — М.: РОССПЭН, 2008. - 464 с.

29. <http://www.hrono.ru/avtory/index.php>.

30. http://www.hrono.ru/biograf/bio_u/urazaev.php

31. http://www.hrono.ru/biograf/bio_a/akaev_sd.php

32. http://www.hrono.ru/biograf/bio_ch/chokaev_m.php

партии «Алаш», отсутствует. Он баллотировался как кандидат по списку партии сразу в двух округах – Тургайского и Степного, объединившего Акмолинскую и Семипалатинскую областей. Выборы в Степном округе, как отмечалось выше, перенесли. Но в Тургайском округе список партии «Алаш» из 7 кандидатов одержал триумфальную победу. Примером триумфа «Алаш» могут послужить итоги Тургайской области (*округа*), где выборы прошли 12-14 ноября 1917 г. Например, в Тургайском уезде этой области на выборах фигурировали три списка: под № 1 список партии «Алаш», № 2 список партии социал-революционеров (*далее эс-эры*) и № 3 список партии социал-демократов (*с.-д. меньшевиков*). Из 68 000 избирателей уезда к урнам явилось 55 127 избирателей.

Из них 54 976 голосов поданы: за список № 1 партии «Алаш», 110 голосов за список № 2 партии эс-эров и за список № 3 социал-демократов (*меньшевиков*) – всего 41 голос.⁴⁹

В Иргизском уезде Тургайского округа (*области*) сложилась аналогичная ситуация: из 70 000 избирателей проголосовали 57 046 человек, из них за список № 1 партии «Алаш» 55 349 голосов, за список № 2 (эс-эры) 181 голоса, за список № 3 (с.д. меньшевиков) – 1516 голосов.⁵⁰

Из 400 избирателей г. Иргиза (*всего 800 избирателей*), явившихся к урнам, 360 голосов было отдано за список «Алаш», остальные 40 голосов за списки эс-эров и с.д. меньшевиков.⁵¹

Так в репортаже оренбургской газеты «Южный Урал» о II Общеказахском курултае (*съезде*), прошедшем 5-13(18-26) декабря 1917 года, сообщается, что А. Букейхан избран в члены Учредительного собрания от тургайской, акмолинской и семипалатинской областей.⁵² Та же «Южный Урал», но уже в январском номере утверждал, что «*ввиду избрания комиссара Тургайской области Алихана Букейхана в члены Учредительного Собрания от Семипалатинской и Акмолинской обл., а равно и в председатели Народного совета Алаш Орды, в Семипалатинске от 22 декабря сложил с себя звание комиссара...*».⁵³

Наконец, третьим источником, подтверждающим мандат А.Н. Букейхана как депутата Учредительного собрания, является т.н. Государственное совещание, состоявшееся в сентябре 1918 года в Уфе, в работу которого допускались исключительно члены Учредительного собрания. В списке участников совещания А.Н. Букейхан вместе с Х. Досмухаметулы и Б. Жахандамулы (*Джахандамов*) фигурирует как представители Киргизского

33. http://www.hrono.ru/biograf/bio_t/tynyshpaev_m.php

34. http://www.hrono.ru/biograf/bio_a/amanzholov.php

35. ГА РФ. Ф. 1810 - Всероссийская по делам о выборах в Учредительное собрание комиссия. - Оп. 1. - Д. 369; Верный: Семиреченские ведомости. 15.10.1917.

36. http://www.hrono.ru/biograf/bio_s/saurambaev.php

(Казахского) Правительства Алаш Орда, Имам Алимбекулы (Алимбеков) – как представитель

Всекиргизского (Всеказахского) Народного Совета – того же Алаш Орды.⁵⁴ Если бы мандат А.Н. Букейхана, как и любого другого участника уфимского совещания, как члена Собрания не подтвердился, его не допустили бы на совещание. Остальные казахские представители (А. Байтурсунылы, А. Биримжан, С. Досжанулы, Ж. Досмухаметулы, У. Танашулы, М. Тынышбайулы, С. Шендриков, А. Оразайулы, М. Шокай) присутствовали как члены Учредительного собрания. Таким образом, в Учредительное собрание от партии «Алаш» и в целом от казахского народа вместе с А. Букейханом, И. Алимбекулы и Б. Жахандамулы было избрано по крайней мере **23 депутата**.

Но после захвата центральной власти в России большевиками и особенно в связи с их неожиданным поражением от партии эсеров в выборах в Учредительное собрание, вопрос об автономии казахских областей целиком зависел не от количества казахских депутатов, а от проигравшей эти выборы советской власти.

Свергнув Временное правительство путём вооружённого путча 25 октября (7 ноября) 1917 года и заняв его место, большевистская советская власть сама признавала, что является временным правительством до созыва Учредительного собрания. Об этом свидетельствуют, во-первых, постановления советского правительства, правда, принятые только в период между захватом власти в Петрограде и созывом Учредительного собрания, то есть с 25 октября по 26 ноября 1917 года. А также название официального печатного органа советского правительства отражало действительность – «Газета Временного рабочего и крестьянского правительства», где публиковались все его постановления, декреты и циркуляры. Ниже приведём одно из последних постановлений большевистской советской власти как временного правительства:

*«Постановление **ВРЕМЕННОГО** Рабочего и Крестьянского **ПРАВИТЕЛЬСТВА** от 26 ноября 1917 г. об открытии Учредительного Собрания*

-----
37. http://www.hrono.ru/biograf/bio_sh/shendrikov_sn.php

38. http://www.hrono.ru/biograf/bio_a/alibekov.php

39. http://www.hrono.ru/biograf/bio_d/dosmuhamedov.php

40. http://www.hrono.ru/biograf/bio_d/dosmuhamedov_h.php

41. http://www.hrono.ru/biograf/bio_i/ipmagambetov.php

42. http://www.hrono.ru/biograf/bio_k/karatleuv.php

43. http://hrono.ru/biograf/bio_k/kulmanov.php

44. http://www.hrono.ru/biograf/bio_t/tanachev.php

45. http://www.hrono.ru/biograf/bio_b/baytursunov.php

46. http://www.hrono.ru/biograf/bio_b/beremzhanov.php

1. Первое заседание Учредительного Собрания собирается по приглашению комиссара над Всероссийской по делам о выборах в

Учредительное Собрание комиссией по прибытии в Петроград более четырёхсот членов Учредительного Собрания.

2. Заседание открывается лицом, уполномоченным на то Советом Народных Комиссаров, при наличии в зале заседания не менее четырехсот членов Учредительного Собрания.

Председатель Совета Народных Комиссаров	Вл. Ульянов (Ленин).
Комиссар над Всероссийской по делам о выборах в Учредительное Собрание комиссией	М. Урицкий.
Управляющий делами Совета Народных Комиссаров	Вл. Бонч-Бруевич.
Секретарь	Н. Горбунов». ⁵⁵

Очевидно, по этой причине большевики были крайне заинтересованы в легитимизации своей власти решением Учредительного собрания – последней и единственной легитимной центральной власти послереволюционной России, о чём свидетельствует постановление от 27 октября 1917 года «о производстве выборов в назначенный (свергнутым Временным правительством) срок – 12 ноября».⁵⁶ Также очевидно, что большевики решились на этот рискованный шаг из уверенности в своей безусловной победе в выборах, для чего предпринимали все меры, вплоть до грубых нарушений закона о выборах. Но выборы завершились полной победой эсеров, которые вместе с украинскими эсерами получили более 50% мандатов Учредительного собрания, тогда как большевики набрали чуть больше 34% (по другим данным чуть более 38%).

Учредительное собрание собралось на первое своё заседание в Таврическом дворце (Петроград) в срок, назначенный предыдущим легитимным Временным правительством – 28 ноября 1917 года. Но

-----
47. http://www.hrono.ru/biograf/bio_d/doszhanov.php

48. http://www.hrono.ru/biograf/bio_t/temirov.php

49. Итоги выборов в Тургайской области. Тургайский уезд. - Оренбург: «Южный Урал», 1917. – 30.11. - № 64. – С. 3.

50. Итоги выборов в Учред. Собр. по Иргизскому уезду Тург. Области. - «Южный Урал», 1918. – 01.01. - № 87. – С. 3.

51. Итоги выборов в Учред. Собр. по Иргизскому уезду Тург. Области. - «Южный Урал», 1918. – 01.01. - № 87. – С. 3.

52. Н.Ч. Второй Общекиргизский и Третий Общебашкирский Съезды. - «Южный Урал», 1917. – 14.12. - № 75. – С. 3.

53. Новый комиссар Тургайской области. - «Южный Урал», 1918. – 01.01. - № 87. – С. 3.

54. Государственное совещание в Уфе. – Вестник Комитета членов Учредительного собрания. – 1918. – 18.09. - № 59. – С. 3.

большевистские депутаты бойкотировали не явившись на его первое заседание. Собрание не набрало кворум. На заседание прибыло менее, чем 400 депутатов, по разным данным - от 708 до 808. В связи с отсутствием кворума, оно закрылось.

Этот демарш большевиков окончательно разбил последнюю надежду на демократическое преобразование России и на созыв Учредительного собрания не только лидеров движения и партии «Алаш», но всех остальных народов послереволюционной России и ускорил процесс автономизации по всей бывшей империи. Другой веской причиной автономизации казахских Степного и Туркестанских краев стал переход Уфы (26 октября) и Ташкента (28 октября) под власть советов. Вслед за падением Временного правительства и вероломного захвата большевиками власти в Петрограде, а также перехода Уфы и Ташкента под контроль советов, А. Букейхан, продолжавший исполнять обязанности комиссара свергнутого Временного правительства в Тургайской области, в конце октября – начале ноября 1917 года собрал своих единомышленников по партии «Алаш» на экстренное совещание в своей резиденции в Оренбурге. По свидетельству бывшего председателя Башкирской автономии А.-З. Валидова, на совещании, продолжавшегося 2 дня, обсуждали ситуацию, сложившуюся в Казахских Степном и Туркестанском краях и России в целом в связи с захватом власти большевиками. *«Решили сохранить верность идеям демократии и Учредительного собрания, не признавать [власть] большевиков, ориентироваться на Украину, осуществляющую политику областной автономной самостоятельности. Договорились в конце декабря в одни и те же дни созвать в Оренбурге казахский и башкирский курултай, в Туркестане также стать на путь борьбы за суверенитет»*, утверждал далее А.-З. Валидов, участвовавший на этом совещании.⁵⁷

В середине ноября газеты «Қазақ» (г. Оренбург), «Сарыарқа» (г. Алаш) и Бірлік туы» (г. Ташкент) опубликовали телеграмму лидеров «Алаш», в которой сообщалось о созыве в Оренбурге чрезвычайного общекзахского курултая (съезда). Курултай был намечен на 5 (18) декабря, в повестке дня которого стоял вопрос о создании национальной милиции для защиты отечества от интервенции советской власти. Организаторы пригласили по 2 делегата от каждого уездного и областного казахских комитетов.⁵⁸

Важно подчеркнуть, что под милицией подразумевалась национальная армия – первые регулярные вооружённые силы в истории Казахского государства. *«В вопросе о милиции вы меня не поняли, - заявил председатель Алаш Орды А. Букейхан в переговорах с правительством*

55. «Газета Врем. Раб. и Крестьянок. Правительства». – 1917. - 28.11. - № 20. - С. 1.

56. «Газета Врем. Раб. и Крестьянок. Правительства». – 1917. - 28.10. - № 1. - С. 1.

самопровозглашённого «верховного правителя России» и «диктатора» А.Колчака в феврале 1919 года, - *Наша милиция – это войско. Оно уже фактически существует... Когда вы читаете сообщение об успехах на семиреченском фронте, то знайте, что эти успехи достигнуты благодаря нашим отрядам*».⁵⁹

Как отмечалось выше, на экстренном совещании в резиденции А. Букейхана в Оренбурге участники договорились, что «в Туркестане также стать на путь борьбы за суверенитет». Очевидно, целью совещания был перехват власти у большевиков в Ташкенте, или в противовес им образовать Национальную автономию Туркестана. Дальнейший ход событий в Туркестане подтвердил это предположение. После совещания М. Тынышбайулы (*Тынышпаев*), М. Шокай (*Чокаев*) и А.-З. Валидов из Оренбурга отправились в Ташкент, затем в Коканд.

26 ноября 1917 года, т. е. месяц спустя со дня прихода к власти России большевиков, в г. Коканде собрался IV Краевой чрезвычайный мусульманский курултай (*съезд*), который на заседании от 27 ноября «выражая волю населяющих

Туркестан национальностей к самоопределению на началах, возведённых Великой Российской революцией, объявляет Туркестан территориально автономным в единении с Федеративной демократической Российской Республикой, предоставляя установление форм автономии Туркестанскому Учредительному собранию».⁶⁰ Курултай также постановил назвать новое государственное образование «Туркистон мухториати» (*Туркестанская автономия, или по-советски уничтожительно «Кокандская автономия*»)⁶¹. Курултаем были избраны органы власти автономии. Представительным и законодательным органом должен был стать «Временный Народный совет» в составе 54 депутатов, исполнительным - Временное правительство, состоящее из 12 членов. Видные члены движения и партии «Алаш» М. Тынышбайулы был избран министром-председателем (*премьер-министром*), министром внутренних дел мухтариата, М. Шокай - управляющим отделом внешних сношений (*или министром иностранных дел*), А. Оразайулы (*Уразаев*) - товарищем (*заместителем*) министра внутренних дел.

В день образования Туркестанской автономии, 28 ноября (*11 декабря*), в Петрограде первое заседание Учредительного собрания, не сумев собрать кворум из-за бойкота большевистских депутатов, закрылось.

Как было согласовано на экстренном совещании в Оренбурге, 5(18) декабря 1917 года в Оренбурге началось заседание II Общеказахского

-----
57. Тоган З.В. Борьба народов Туркестана и др. восточных мусульман-тюрок за национальное бытие и сохранение культуры. Кн. I. Уфа: «Китан», 1994. – С.214-215(394 с.).

58. Бөкейханов Ә., Дулатов М., Байтұрсынов А., Бірімжанов А., Ғұмаров, Досжанов С. Орынбордан телеграм. – «Сарыарқа», 18.11.1917 г., № 20. – С. 1.

59. Алаш-Орда: Сборник документов / Сост. Н. Мартыненко. – Алматы: Малое издательство «Айқап», 1992. - С. 142 (192 с.).

курултая, по постановлению которого от 12(25) декабря была образована Национально-территориальная Автономия Алаш, имеющая все признаки самостоятельного (*суверенного*) государства. Курултаем так же был избран её Временный Всеказахский Национальный Совет (*Правительство*) Алаш Орда, на альтернативной основе из трёх кандидатов А. Букейхан был избран его председателем.⁶²

Следует особо отметить три факта, не потерявшие своего исторического и политического значения для тюркских государств даже спустя больше 100 лет. Первый факт: инициаторами образования и первыми руководителями Туркестанского мухтариата являлись деятели «Алаш». Второй факт: II Общенациональный казахско-киргизский курултай, наряду с областями Степного края (*Акмолинская, Семипалатинская*) и отдельными областями (*Тургайская, Уральская обл.*) фактически все субъекты Туркестанского края (*Семиреченская, Сыр-Дарьинская, Самаркандская, Ферганская, Закаспийская области*), объявленные с 27 ноября 1917 г. территорией Туркестанской автономии, провозгласил территорией Автономии Алаш. Третий факт: действующие премьер-министр – министр внутренних дел и министр иностранных дел Мухтариата М. Тынышбайулы и М. Шокай II-м Общенациональным курултаем были избраны в члены Правительства Алаш Орда.⁶³

Слияние не только Туркестанского мухтариата с Автономией Алаш, но и всех других тюрко-мусульманских народов либо в единое тюркское государство, либо в тюркскую федерацию или штаты был вопросом времени. Вопросы объединения лидерами тюркских народов обсуждались до и после прихода во власть большевиков, в 1918-1920 гг. Но перед единством тюркских народов стояло трудно преодолимое препятствие – советская власть.

Совет народных комиссаров России своим постановлением от 20 декабря дату открытия сессии Учредительного собрания назначил на 5 января 1918 года.⁶⁴ Но члены Правительств Мухтариата и Алаш, избранные в Учредительное собрание по списку партии «Алаш», ясно представляя обречённость Собрания на разгон, решили не присутствовать на открытии его сессии. И их опасения оправдались в первый же день заседания Учредительного собрания.

5 декабря 1918 года долгожданное Собрание провозгласило Россию федеративной демократической республикой, тем самым отказавшись от монархической формы правления, как того требовали все казахские областные и общенациональные курултаи (съезды) 1917 г., отменило частную

-----
60. «Туркестанский вестник», 9 декабря 1917 г.

61. «Улуг Туркистон», 8 декабря 1917 г.

62. *Алаш-Орда: Сборник документов / Сост. Н. Мартыненко. – Алматы: Малое издательство «Айқап», 1992. – С. 69 (192 с.).*

63. *Там же. – С. 74 (192 с.).*

64. *Газета Временного Рабочего и Крестьянского Правительства. – 1917. – 28.12. – № 42. – С. 1.*

собственность на землю.⁶⁵ Отмены частной собственности на землю упорно и последовательно добивался лидер «Алаш» А. Букейхан начиная с 1906 года и она также была одной из трёх важных причин его выхода из рядов кадетской партии в 1917 г.⁶⁶ Всероссийское учредительное собрание также успело призвать к заключению мирного договора.⁶⁷ Но оно отказалось рассматривать «Декларацию прав трудящегося и эксплуатируемого народа», которая наделяла бы Советы рабочих и крестьянских депутатов государственной властью, тем самым пытаясь сделать нелегитимными дальнейшие действия большевистских советов.⁶⁸

Большевики за этот отказ решили насильственно разогнать Учредительное собрание. Таким образом, 6 января 1918 года Россия лишилась последней и единственной легитимной власти. В условиях безвластия в России, Автономия Алаш трансформировалась в республику, обладающую всей полнотой государственной власти, то есть суверенитетом, не ограниченным внешними наднациональными органами власти. И Алаш-Орда, уполномоченная курултаем *«вести переговоры о блоках (союзах, альянсах) с другими автономными соседями»*, в течение 1918-1920 гг. осуществляла самостоятельную (суверенную) внешнюю политику, ведя переговоры в условиях гражданской войны по вопросам о взаимном признании, военно-политическом союзе и совместной борьбе против советской власти. При этом Алаш Орда в своей внешней политике проявляла как твёрдую, незыблемую позицию в отстаивании национальных интересов Республики Алаш и верность постановлению II Общеказахского курултая, так и достаточную политическую гибкость, готовность к компромиссам. Эта позиция Алаш Орды особенно ярко проявилась при первых внешнеполитических переговорах, причём с Советской властью, которую она не признавала со дня её захвата власти в Петрограде. Но тем не менее с целью защиты, сохранения возрождённого национального государства в условиях гражданской войны, Алаш Орда в марте-апреле 1918 г. вступила в переговоры с Советской властью, причём по инициативе большевиков. Но, как позднее писал А. Байтурсынулы в своей статье «Революция и киргизы», *«переговоры эти были скоро прерваны полным молчанием в ответ на предложенный Алаш Ордой проект условий соглашения»*.⁶⁹

-----
65. Луцкий Е.А. Проект Закона о земле Всероссийского Учредительного Собрания (1917-18 гг.). - с. 102.

66. «Қазақ». – 1917. - 23.12. - № 256. – С. 3.

67. Законы и постановления, издание от имени Учредительного собрания - <https://leninism.su/books/4149-vserossijskoe-uchreditelnoe-sobranie.html?start=5>

68. Законы и постановления, издание от имени Учредительного собрания - <https://leninism.su/books/4149-vserossijskoe-uchreditelnoe-sobranie.html?start=5>

69. «Жизнь национальностей». - 1919. - 03.08. - № 29. - С. 3.

Литература:

1. Милюков П.Н. История второй русской революции. В 3 ч. Ч. 1 / под ред. Л.М. Сурица М. — М.; Берлин: Директ-Медиа, 2017. — С. 71. (309 с.).
2. Бюллетень Семипалатинского областного исполнительного комитета. — 1917. — № 11.
3. Вишняк М.В. Всероссийское Учредительное Собрание — 478 с. — М: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2010. — с. 153 (478 с.).
4. Сарсенов А. Жаханиша Досмухамедов — юрист, исследователь, общественный деятель. - Прикаспийская коммуна. — 2012. — 25.09.
5. http://www.hrono.ru/biograf/bio_d/dosmuhamedov.php
6. http://www.hrono.ru/biograf/bio_t/tanachev.php
7. Первый Всероссийский съезд советов р. и с. д.: [Стенографич. отчет]: Т. 1-2 / Подготовил к печати В. Н. Рахметов; Центрархив. —Т.2. — 489 с. — Москва; Ленинград: Гос. изд-во, 1930-1931. (Л.: тип. Печатный двор) — с. 163.
8. Российский государственный исторический архив. - Ф. 1329. - Оп. 1. - Д. 1022. - Л. 159.
9. В.И. Ленин. Полное Собрание сочинений. Т. 50. М: Госполитиздат, 1970. -С.405 (623 с.).
10. Постановление Временного правительства от 20 июля 1917 г. «Об утверждении раздела I положения о выборах в Учредительное собрание» - <https://constitution.garant.ru/history/act1600-1918/5411/>.
11. ГАРФ. - Ф. 1810. - Оп. 1. - Д. 91. - Л. 130.
12. «Русское слово». - 1917. - 25 октября.
13. ГАТО. - Ф. 1068. - Оп. 1. - Д. 13. - Л. 133-134.
14. ГАРФ. - Ф. 110. - Оп. 1. - Д. 159.
15. ГАРФ. - Ф. 1810. - Оп. 1. - Д. 156. - Л. 45.
16. ГАРФ. - Ф. 1810. - Оп. 1. - Д. 7. - Л. 123.
17. Большакова О.В. 98.04.010. Протасов Л.Г. Всероссийское Учредительное Собрание история рождения и гибели. — М.: РОССПЭН, 1997. — 368 С. // Социальные и гуманитарные науки. Отечественная и зарубежная литература. Серия 5: История. — 1998 — № 4. — с. 99-116.
18. Алаш-Орда: Сборник документов / Сост. Н. Мартыненко. Алматы: Мало издательство «Айқап», 1992. — Сс. 21-36, 46-53, 54-61, 62-75.
19. ЦА ФСБ РФ. Следственное дело № 12066 по обвинению Букейхана А.Н. Р-34862. Л. 28.
20. Қыр баласы. Қазақ депутаттары. — Орынбор: «Қазақ». — 1917. — 04.07. - № 235. — 2 б.
21. Алаш-Орда: Сборник документов... — Сс. 50-51.
22. Шоқай М. Шығармаларының толық жинағы. Он екі томдық. — Алматы: «Дайк-Пресс», 2012. — Т. 9. — С. 243-244 (600 с.).
23. Протасов Л. Г. Всероссийское Учредительное собрание: История рождения и гибели. — М.: РОССПЭН, 1997. — С. 299-300 (368 с.).
24. Oliver H. Radkey Russia goes to the polls: the election to the all-Russian Constituent Assembly, 1917. — 477 p. — Ithaca; London: Cornell univ. press, 1989. — p. 71.
25. Протасов Л. Г. Всероссийское Учредительное собрание: История рождения и гибели. — М.: РОССПЭН, 1997. — С. 299-300 (368 с.).
26. Протасов Л.Г. Всероссийское Учредительное Собрание: история рождения и гибели. — М: РОССПЭН, 1997. — С. 93 (368 с.).
27. <https://leninism.su/books/4149-vserossijskoe-uchreditelnoe-sobranie.html?start=6>
28. Протасов Л. Г. Люди Учредительного собрания. Портрет в интерьере эпохи. — М.: РОССПЭН, 2008. - 464 с.
29. <http://www.hrono.ru/avtory/index.php>.
30. http://www.hrono.ru/biograf/bio_u/urazaev.php
31. http://www.hrono.ru/biograf/bio_a/akaev_sd.php
32. http://www.hrono.ru/biograf/bio_ch/chokaev_m.php
33. http://www.hrono.ru/biograf/bio_t/tynyshpaev_m.php

34. http://www.hrono.ru/biograf/bio_a/amanzholov.php
35. ГА РФ. Ф. 1810 - Всероссийская по делам о выборах в Учредительное собрание комиссия. - Он. 1. - Д. 369; Верный: Семиреченские ведомости. 15.10.1917.
36. http://www.hrono.ru/biograf/bio_s/saurambaev.php
37. http://www.hrono.ru/biograf/bio_sh/shendrikov_sn.php
38. http://www.hrono.ru/biograf/bio_a/alibekov.php
39. http://www.hrono.ru/biograf/bio_d/dosmuhamedov.php
40. http://www.hrono.ru/biograf/bio_d/dosmuhamedov_h.php
41. http://www.hrono.ru/biograf/bio_i/ipmagambetov.php
42. http://www.hrono.ru/biograf/bio_k/karatleuv.php
43. http://www.hrono.ru/biograf/bio_k/kulmanov.php
44. http://www.hrono.ru/biograf/bio_t/tanachev.php
45. http://www.hrono.ru/biograf/bio_b/baytursunov.php
46. http://www.hrono.ru/biograf/bio_b/beremzhanov.php
47. http://www.hrono.ru/biograf/bio_d/doszhanov.php
48. http://www.hrono.ru/biograf/bio_t/temirov.php
49. Итоги выборов в Тургайской области. Тургайский уезд. - Оренбург: «Южный Урал», 1917. - 30.11 (13.12). - № 64. - С. 3.
50. Итоги выборов в Учред. Собр. по Иргизскому уезду Тург. Области. - «Южный Урал», 1918. - 01(14).01. - № 87. - С. 3.
51. Итоги выборов в Учред. Собр. по Иргизскому уезду Тург. Области. - «Южный Урал», 1918. - 01(14).01. - № 87. - С. 3.
52. Н.Ч. Второй Общекиргизский и Третий Общешкирский Съезды. - «Южный Урал», 1917. - 14(27).12. - № 75. - С. 3.
53. Новый комиссар Тургайской области. - Оренбург: «Южный Урал», 1918. - 01(14).01. № 87. - С. 3.
54. Государственное совещание в Уфе. - Вестник Комитета членов Учредительного собрания. - 1918. - 18.09. - № 59. - С. 3.
55. «Газета Врем. Раб. и Крестьянок. Правительства». - 1917. - 28.11. - № 20. - С. 1.
56. «Газета Врем. Раб. и Крестьянок. Правительства». - 1917. - 28.10. - № 1. - С. 1.
57. Тоган Заки Валиди. Борьба народов Туркестана и др. восточных мусульман-тюрок за национальное бытие и сохранение культуры. Кн. I.-Уфа: «Китап», 1994. С. 214-215 (394 с.).
58. Бөкейханов Ә., Дулатов М., Байтұрсынов А., Бірімжанов А., Ғұмаров, Досжанов С. Орынбордан телеграм. - «Сарыарқа», 18.11.1917 г., № 20. - С. 1.
59. Алаш-Орда: Сборник документов / Сост. Н. Мартыненко. - Алматы: Малое издательство «Айқап», 1992. - С. 142 (192 с.).
60. «Туркестанский вестник», 9 декабря 1917 г.
61. «Улуг Туркистон», 8 декабря 1917 г.
62. Алаш-Орда: Сборник документов / Сост. Н. Мартыненко. - Алматы: Малое издательство «Айқап», 1992. - С. 69 (192 с.).
63. Алаш-Орда: Сборник документов / Сост. Н. Мартыненко. - Алматы: Малое издат. «Айқап», 1992. - С. 74 (192 с.).
64. Газета Временного Рабочего и Крестьянского Правительства. - 1917. 28.12. № 42. - С. 1.
65. Луцкий Е.А Проект Закона о земле Всероссийского Учредительного Собрания (1917-18 гг.). - с. 102.
66. «Қазақ». - 1917. - 23.12. - № 256. - С. 3.
67. Законы и постановления, издание от имени Учредительного собрания - <https://leninism.su/books/4149-vserossijskoe-uchreditelnoe-sobranie.html?start=5>
68. Законы и постановления, издание от имени Учредительного собрания - <https://leninism.su/books/4149-vserossijskoe-uchreditelnoe-sobranie.html?start=5>
69. Байтурсунов А. Революция и киргизы // Жизнь национальностей». 1919.03.08. №29. С. 3.

References:

1. Milyukov P.N. Istoriya vtoroj russkoj revolyucii. V 3 ch. Ch. 1 / pod red. L.M. Surisa M. — M.; Berlin: Direkt-Media, 2017. — S. 71. (309 s.).
2. Byulleten' Semipalatinskogo oblastnogo ispolnitel'nogo komiteta. —1917. — № 11.
3. Vishnyak M.V. Vserossijskoe Uchreditel'noe Sobranie — 478 s. — M: «Rossijskaya politicheskaya enciklopediya» (ROSSPEN), 2010. — s. 153 (478 s.).
4. Sarsenov A. Zhahansha Dosmuhamedov — yurist, issledovatel', obshchestvennyj deyatel'. - Prikaspijskaya kommuna. — 2012. — 25.09.
5. http://www.hrono.ru/biograf/bio_d/dosmuhamedov.php
6. http://www.hrono.ru/biograf/bio_t/tanachev.php
7. Pervyj Vserossijskij s"ezd sovetov r. i s. d.: [Stenografich. otchet]: T. 1-2 / Podgotovil k pečati V. N. Rahmetov; Centrarchiv. —T.2. — 489 c. — Moskva; Leningrad: Gos. izd-vo, 1930-1931. (L.: tip. Pечатnyj dvor) — c. 163.
8. Rossijskij gosudarstvennyj istoricheskij arhiv. - F. 1329. - Op. 1.-D.1022. -L. 159.
9. V.I. Lenin. Polnoe Sobranie sochinenij. T. 50. — M: Gospolitizdat, 1970. — S. 405 (623 s.).
10. Postanovlenie Vremennogo pravitel'stva ot 20 iyulya 1917 g. «Ob utverzhdenii razdela I polozheniya o vyborah v Uchreditel'noe sobranie» - <https://constitution.garant.ru/history/act1600-1918/5411/>.
11. GARF. - F. 1810. - Op. 1. - D. 91. - L. 130.
12. «Russkoe slovo». - 1917. - 25 oktyabrya.
13. GATO. - F. 1068. - Op. 1. - D. 13. - L. 133-134.
14. GARF. - F. 110. - Op. 1. - D. 159.
15. GARF. - F. 1810. - Op. 1. - D. 156. - L. 45.
16. GARF. - F. 1810. - Op. 1. - D. 7. - L. 123.
17. Bol'shakova O.V. 98.04.010. Protasov L.G. Vserossijskoe Uchreditel'noe Sobranie istoriya rozhdeniya i gibeli. — M.: ROSSPEN, 1997. — 368 S. // Social'nye i gumanitarnye nauki. Otechestvennaya i zarubezhnaya literatura. Seriya 5: Istoriya. — 1998 — № 4. — s. 99-116.
18. Alash-Orda: Sbornik dokumentov / Sost. N. Martynenko. Almaty: Malo izdatel'stvo «Ajkap», 1992. — Ss. 21-36, 46-53, 54-61, 62-75.
19. CA FSB RF. - Sledstvennoe delo № 12066 po obvineniyu Bukejhana A.N. R-34862. — L. 28.
20. Kyr balasy. Kazak deputattary.- Orynbor: «Kazak». -1917.-04.07. - № 235. -2 b.
21. Alash-Orda: Sbornik dokumentov... — Ss. 50-51.
22. Shokaj M. Shyғarmalarynyң toлық zhinafy. On eki tomдық. — Almaty: «Dajk-Press», 2012. — T. 9. — S. 243-244 (600 s.).
23. Protasov L. G. Vserossijskoe Uchreditel'noe sobranie: Istoriya rozhdeniya i gibeli. — M.: ROSSPEN, 1997. — S. 299-300 (368 s.).
24. Oliver H. Radkey Russia goes to the polls: the election to the all-Russian Constituent Assembly, 1917. — 477 p. — Ithaca; London: Cornell univ. press, 1989. — p. 71.

25. Protasov L. G. Vserossijskoe Uchreditel'noe sobranie: Istoriya rozhdeniya i gibeli. — M.: ROSSPEN, 1997. — S. 299-300 (368 s.).
26. Protasov L.G. Vserossijskoe Uchreditel'noe Sobranie: istoriya rozhdeniya i gibeli. — M.: ROSSPEN, 1997. — S. 93 (368 s.).
27. <https://leninism.su/books/4149-vserossijskoe-uchreditelnoe-sobranie.html?start=6>
28. Protasov L. G. Lyudi Uchreditel'nogo sobraniya. Portret v inter'ere epohi. — M.: ROSSPEN, 2008. - 464 s.
29. <http://www.hrono.ru/avtory/index.php>.
30. http://www.hrono.ru/biograf/bio_u/urazaev.php
31. http://www.hrono.ru/biograf/bio_a/akaev_sd.php
32. http://www.hrono.ru/biograf/bio_ch/chokaev_m.php
33. http://www.hrono.ru/biograf/bio_t/tynyshpaev_m.php
34. http://www.hrono.ru/biograf/bio_a/amanzholov.php
35. GA RF. F. 1810 - Vserossijskaya po delam o vyborah v Uchreditel'noe sobranie komissiya. - On. 1. - D. 369; Vernyj: Semirechenskie vedomosti. 15.10.1917.
36. http://www.hrono.ru/biograf/bio_s/saurambaev.php
37. http://www.hrono.ru/biograf/bio_sh/shendrikov_sn.php
38. http://www.hrono.ru/biograf/bio_a/alibekov.php
39. http://www.hrono.ru/biograf/bio_d/dosmuhamedov.php
40. http://www.hrono.ru/biograf/bio_d/dosmuhamedov_h.php
41. http://www.hrono.ru/biograf/bio_i/ipmagambetov.php
42. http://www.hrono.ru/biograf/bio_k/karatleuv.php
43. http://www.hrono.ru/biograf/bio_k/kulmanov.php
44. http://www.hrono.ru/biograf/bio_t/tanachev.php
45. http://www.hrono.ru/biograf/bio_b/baytursunov.php
46. http://www.hrono.ru/biograf/bio_b/beremzhanov.php
47. http://www.hrono.ru/biograf/bio_d/doszhanov.php
48. http://www.hrono.ru/biograf/bio_t/temirov.php
49. Itogi vyborov v Turgajskoj oblasti. Turgajskij uezd. - Orenburg: «Yuzhnyj Ural», 1917. — 30.11 (13.12). - № 64. — S. 3.
50. Itogi vyborov v Uchred. Sobr. po Irgizskomu uezdu Turg. Oblasti. - «Yuzhnyj Ural», 1918. — 01(14).01. - № 87. — S. 3.
51. Itogi vyborov v Uchred. Sobr. po Irgizskomu uezdu Turg. Oblasti. - «Yuzhnyj Ural», 1918. — 01(14).01. - № 87. — S. 3.
52. N.Ch. Vtoroj Obshchekirgizskij i Tretij Obshchekirgizskij S"ezdy. - «Yuzhnyj Ural», 1917. — 14(27).12. - № 75. — S. 3.
53. Novyj komissar Turgajskoj oblasti. Orenburg: «Yuzhnyj Ural», 1918. 01(14).01. № 87.- S. 3.
54. Gosudarstvennoe soveshchanie v Ufe. — Vestnik Komiteta chlenov Uchreditel'nogo sobraniya. — 1918. — 18.09. - № 59. — S. 3.
55. «Gazeta Vrem. Rab. i Krest'yanok. Pravitel'stva». — 1917. - 28.11. - № 20. -S. 1.
56. «Gazeta Vrem. Rab. i Krest'yanok. Pravitel'stva». — 1917. - 28.10. - № 1. - S. 1.

57. Togan Zaki Validi. Bor'ba narodov Turkestana i dr. vostochnyh musul'man-tyurkov za nacional'noe bytie i sohranenie kul'tury. Kn. I. – Ufa: «Kitap», 1994. – S. 214-215 (394 s.).
58. Bekejhanov Ə., Dulatov M., Bajtyrsynov A., Birimzhanov A., Fymarov, Doszhanov S. Orynboardan telegram. – «Saryarka», 18.11.1917 g., № 20. – S. 1.
59. Alash-Orda: Sbornik dokumentov / Sost. N. Martynenko. – Almaty: Maloe izdatel'stvo «Ajkap», 1992. – S. 142 (192 s.).
60. «Turkestanskij vestnik», 9 dekabrya 1917 g.
61. «Ulug Turkiston», 8 dekabrya 1917 g.
62. Alash-Orda: Sbornik dokumentov / Sost. N. Martynenko. – Almaty: Maloe izdatel'stvo «Ajkap», 1992. – S. 69 (192 s.).
63. Alash-Orda: Sbornik dokumentov / Sost. N. Martynenko. – Almaty: Maloe izdat. «Ajkap», 1992. – S. 74 (192 s.).
64. Gazeta Vremennogo Rabochego i Krest'yanskogo Pravitel'stva. – 1917. 28.12. № 42. – S. 1.
65. Luckij E.A Proekt Zakona o zemle Vserossijskogo Uchreditel'nogo Sobraniya (1917-18gg)-s. 102.
66. «Kazak». – 1917. - 23.12. - № 256. – S. 3.
67. Zakony i postanovleniya, izdanne ot imeni Uchreditel'nogo sobraniya - <https://leninism.su/books/4149-vserossijskoe-uchreditelnoe-sobranie.html?start=5>
68. Zakony i postanovleniya, izdanne ot imeni Uchreditel'nogo sobraniya - <https://leninism.su/books/4149-vserossijskoe-uchreditelnoe-sobranie.html?start=5>
69. Bajtursunov A. Revolyuciya i kirgizy // Zhizn' nacional'nostej». 1919.03.08. № 29. S. 3.
-

АЛАШЫ АРДАҚТАҒАН АСЫЛБЕК СЕЙІТОВТІҢ ҚОҒАМДЫҚ-САЯСИ ҚЫЗМЕТІ

Иманқұлова Нұрай Төлеубекқызы*¹, Токишкадилов Ботабек Бейбитбекович², Кариева Тоты Амангелдіқызы³

¹6B01512 География-Тарих мамандығының 4-курс студенті

E-mail: imankulova.nuray@inbox.ru

<https://orcid.org/0009-0003-9334-1647>

²Тарих ғылымдарының магистрі, Шәкәрім университеті, Семей қ., Қазақстан

e-mail: Botabek87@mail.ru

³Тарих ғылымдарының кандидаты, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана қ., Қазақстан

*Автор-корреспондент

e-mail: imankulova.nuray@inbox.ru

Андатпа: Бұл мақалада XX ғасырдың басындағы ұлт-азаттық қозғалыстың көрнекті өкілдерінің бірі — Асылбек Сейітовтің қоғамдық-саяси қызметі зерттеледі. Ол Алаш қозғалысының идеяларын қолдап, ұлттық мүддені қорғауға белсене араласқан тұлға ретінде танылды. Автор Асылбек Сейітовтің саяси көзқарастарының қалыптасу жолдарына, ағартушылық қызметіне және ұлттық интеллигенция арасындағы беделіне ерекше назар аударады. Сонымен қатар, Сейітовтің Алаш партиясымен байланысы, мерзімді баспасөздегі мақалалары, мемлекеттік құрылымдарға қатысуы нақты архивтік деректер мен тарихи құжаттар негізінде талданады. Мақалада Асылбек Сейітовтің ағартушылық бағыттағы еңбектері мен жастарды тәрбиелеудегі рөлі де қамтылған. Оның қоғамдық сананы жаңғыртудағы орыны, сондай-ақ ұлт болашағына қатысты ойлары тәуелсіз Қазақстанның тарихи зердесімен сабақтастырыла сипатталады. Зерттеу барысында автор отандық және шетелдік тарихнаманы, сирек кездесетін мұрағат құжаттарын кеңінен пайдаланған. Мақала ғалымдар мен зерттеушілерге, тарих пәнінің мұғалімдеріне, сондай-ақ Алаш қозғалысына қызығушылық танытқан оқырмандарға арналған.

Кілт сөздер: А.Сейітов, ұлт-азаттық күрес, XX ғасыр басындағы Қазақстан, Алаш қозғалысы.

**ОБЩЕСТВЕННО-ПОЛИТИЧЕСКАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ АСЫЛБЕКА
СЕЙИТОВА, ПОЧИТАЕМОГО АЛАШЕМ**

**Иманкулова Нурай Толеубеккызы^{1*}, Мукатаева Зауре Кадырбаевна²,
Кариева Тоты Амангельдиевна³**

**¹Студентка 4 курса образовательной программы 6В01512 География-
История**

e-mail: imankulova.nuray@inbox.ru

**²Кандидат исторических наук, Университет имени Шакарима, г. Семей,
Казахстан**

e-mail: z.mykataeva@shakarim.kz

**³Кандидат исторических наук, Евразийский национальный университет
имени Л.Н. Гумилева, г. Астана, Казахстан**

*Автор-корреспондент

e-mail: imankulova.nuray@inbox.ru

Аннотация: В данной статье рассматривается общественно-политическая деятельность одного из видных представителей национально-освободительного движения начала XX века — Асылбека Сеитова. Он известен как активный сторонник идей Алаш и защитник национальных интересов. Особое внимание автор уделяет формированию политических взглядов Сеитова, его просветительской деятельности и авторитету среди казахской интеллигенции. Также анализируются его связи с партией «Алаш», публикации в периодической печати и участие в государственных структурах на основе архивных материалов и исторических документов. В статье рассматриваются труды Сеитова в области просвещения, его роль в воспитании молодежи, а также вклад в развитие общественного сознания. Его идеи о будущем нации освещаются в контексте исторической памяти независимого Казахстана. В исследовании широко используются отечественные и зарубежные труды, а также редкие архивные источники. Статья предназначена для ученых, исследователей, преподавателей истории и всех, кто интересуется движением «Алаш».

Ключевые слова: А. Сеитов, национально-освободительная борьба, Казахстан начала XX века, движение Алаш.

**THE SOCIO-POLITICAL ACTIVITIES OF ASYLBEEK SEITOV,
HONORED BY THE ALASH MOVEMENT**

**Imankulova Nuray Toleubekkyzy^{1*}, Mukataeva Zaure Kadyrbaevna²,
Karieva Toty Amangeldikyzy³**

**¹ 4th-year student, Educational Program 6B01512 Geography–History
E-mail: imankulova.nuray@inbox.ru**

**² Candidate of Historical Sciences, Shakarim University, Semey, Kazakhstan
E-mail: z.mykataeva@shakarim.kz**

**³ Candidate of Historical Sciences, L.N. Gumilyov Eurasian National
University, Astana, Kazakhstan**

*Corresponding author

E-mail: imankulova.nuray@inbox.ru

Abstract. This article examines the socio-political activities of Asylbek Seitov, a prominent figure in the national liberation movement of the early 20th century. Recognized as an active supporter of the Alash movement and a staunch defender of national interests, Seitov played a significant role in shaping public life. The study pays particular attention to the development of his political views, his educational work, and his reputation among the Kazakh intelligentsia. It also analyzes his connection with the Alash party, his contributions to periodicals, and his participation in governmental structures, drawing on archival materials and historical documents. Furthermore, the article highlights his contributions to enlightenment and youth education, emphasizing his influence on the formation of public consciousness. Seitov's ideas about the nation's future are presented in the context of Kazakhstan's independent historical narrative. The research relies on both domestic and international historiography, as well as rare archival sources. This article is intended for scholars, researchers, history teachers, and readers interested in the Alash movement.

Keywords: Asylbek Seitov, national liberation struggle, Kazakhstan, early 20th century, Alash figures.

Қысқашы. Тұлғаны тану ең алдымен оның елін, халқын тану. Тұлғаны тану ол ұрпақтар сабақтастығы негізінде елге тұтқа болар ер азаматтардың ерлігі, еңбегі зор екендігін айқындау әрқашанда өзекті. Ұлт тарихындағы бүтін бір қазаққа еткен рухани қызметін, халықтың сауатын ашып, ұлттың санасын

өсірген ұлт зиялылар жетерлік. Бірақ оның қоғамдағы қызметі, ұлт болашағы үшін атқарған ұлы істері толық зерттеліп ғылыми айналымға енгізілмеген қазақ зиялылары бар. Бүгінгі таңда Алаш қайраткерлерінің есімдерін түгендеу, кітаптарға, жинақтарға енгізу, еңбектерін жария ету жұмыстары кең көлемде жүргізіліп жатса да әлі де талай боздақтарымыздың өмірлері зерттей түсуді қажет етеді. Солардың бірі – Асылбек Жұманұлы Сейітов.

Соның бірі де бірегейі –Асылбек Жұманұлы Сейітов. Ұлт болып ұйысудағы қазақ халқының мұң-мұқтажын жоқтап, ел болашағы үшін еңбек еткен зиялылардың қоғамдық-саяси қызметі толық зерттеліп, ғылыми айналымға енгізілді десек ол қателескеніміз болар. Сондықтан, ел ертеңі ұрпақтың жарқын болашағы ұлттық құндылық пен рухани еркіндікті аңсаған Алаш зиялыларының армандап кеткен ел тәуелсіздігін, ел бірлігін сақтау бүгінгі қазақ еліне аманат, үлкен сын.

Әлихан Бөкейханов, Ахмет Байтұрсынов, Міржақып Дулатов бастаған ұлт көсемдерінің туған халқы үшін жасап кеткен өнегелі істерін бір тарихи мерзімнің өлшеміне салып бағалаудың өзі оңайға соқпас. Өйткені ұлтқа, оның болашағына қызмет етуді өздерінің асыл мұраттарына балаған арыстарымыздың еңбегі қашанда өлшеусіз. Еліміз егемендік алып, Тәуелсіздігімізді тұғырына қондырған кезеңде Алаш арыстарына деген құрмет те ерекше бола түспек. Өйткені Алаш арыстарының көксеген ой-арманы да қазақ елінің өз алдына дербес мемлекет атануы еді.

Зерттеу жұмысының мақсаты Алаш азаттығын ұлықтаған Асылбек Сейітовтің қоғамдық-саяси қызметіне талдау жасау.

Зерттеу жұмысын жүргізу барысында ғылыми мақалалар, монографиялардағы деректерді жинау, жүйелеу және тарихи сараптама жасау әдістері қолданылды. Ендеше халқы үшін еңбек етіп, тер төккен кеңес заманының қилы саясатының құрбаны болған ел ағаларын кейінгі ұрпаққа дәріптеу біздің парызымыз. Ұлт көсемдерінің туған халқы үшін жасап кеткен өнегелі істерін бір тарихи мерзімнің өлшеміне салып бағалаудың өзі оңайға соқпас. Өйткені ұлтқа, оның болашағына қызмет етуді өздерінің асыл мұраттарына балаған арыстарымыздың еңбегі қашанда өлшеусіз.

Материалдар және әдістер. Биыл Алаш қайраткері, XX ғасырдың бас кезінде «Қазақ», «Айқап» секілді басылымдарға халқының мұң-мұқтажын көтеретін мақалаларды үздіксіз жазып тұрған ұлтжанды, зиялы азамат Асылбек Сейітовтің туғанына 131 жыл.

Асылбек Сейітовтың өмірбаяны.

Өзінің ғасырлық қайғы-қасіретке сан толы тарихында қазақ халқы тағдырдың талай тәлкегіне түсіп көптеген оқиғаларды басынан кешірді. Кешегі тоталитаризм заманында бостандықты, азаттықты, тендікті аңсаған, сол үшін жан аямай күрескен ата-бабаларымыздың тарихы Ресей тарихнамасының ықпалында, отаршыл идеологияның темір құрсауында бұрмаланып жазылды. Қазақтың сан ғасырлық бай тарихын, мазмұнды мәдениетін, асыл мұрасын ардақтаған, насихаттаған абзал азаматтар аталмады. Қазақ елі тәуелсіздік алғаннан бері отандық тарихты зерттеу

жолында көптеген игі істер жасалып жатыр. Соның бірі - кеңестік саясат пен коммунистік идеология шеңберінде бұрмаланып жазылып келген төл тарихымыздың ақтандақ мәселелерін шындық негізінде қайта жазуға мүмкіндік туды. Қазіргі таңда бұрын зерттеуге тыйым салынған ұлттық тарихтың құндылықтары терең талдау арқылы ой елегінен өткізіліп, өзінің лайықты бағасын алуда.

Тәуелсіздік жолына түсіп, өркениетті елдердің қатарына қосылу әрекетіне кіріскен Қазақстан Республикасы үшін алдына қойған мақсаттарға жетудің кепілдіктерінің бірі халықтың өз тарихын терең игеруі, тарих тағылымын жадында ұстауы. Ел Президентінің арнайы Жарлығымен 1997 жылдың «Жалпы ұлттық татулық пен саяси қуғын-сүргін құрбандарын еске алу», 1998 жылды «Халық бірлігі мен ұлттық тарих жылы», 1999 жылдың «Ұрпақтар бірлігі мен сабақтастығы жылы» деп жариялануы тарихи танымның қоғамдық дамудағы алатын орнын терең ұғынудан туған шара екендігі даусыз. Өйткені, бүгінгі алдымыздағы тұрған көптеген қоғамдық мәселелердің түп-тамыры тарих қойнауында жатыр. Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә. Назарбаев «Тарих толқынында» кітабында: «Ұлттық сипаттың барлық көріністері үшін тоталитаризм әсіресе апатты болды. Жүздеген және мыңдаған жылдар бойындағы ұлттық тарих оның небір нәзік, небір айшықтарымен қоса соншалықты өрескел озбырлыққа душар болды. Небір кемеңгер билікшілері мен небір ғажайып өнерпаздары бар қазақ даласының нақты тарихы бүкіл дүниені түп-түгел қайта құрудың жаңа доктринасы шеңберінде түк құны жоқ қайдағы бір «жабайы тағылық» ретінде қайта жазылды [Назарбаев Н.Ә. «Тарих толқынында» 232б,-Алматы:Атамұра 2003ж-222 б]. Ұлттық сананы қорлап, жер қылған осы содырлы нұсқадан біз әлі арыла алмай келеміз», – деп тарихты танып-білуге таптық әдістің тигізген зардабы турасында жазған еді [Б.Е.Алтаев, Қ.Ш.Әлімғазин, А.А.Башмаков, Қазақ мемлекеттілігі және Алашорда кітабы-720б, Алматы, «Литера-М» ЖШС-2018. 624 б].

Кеңестік билік өктемдік саясатының салдары алдымен қазақ зиялыларына тиді. Қазақ тарихының 1920-1950 жылдары ең ауыр кезең, жаппай қуғын-сүргін қазақ оқығандарын қынадай қырып, жазықсыздан-жазықсыз «халық жауы» атанып, Сібірге жер аударылып, ату жазасына кесілгені мәлім. Бұл – халқымыздың тарихындағы ең ауыр да қайғылы кезең болып есте сақталары сөзсіз. Сол замандағы озбыр саясаттың аяусыз қорлығына ұшыраған ұлт зиялыларының есімдерін ардақтап, рухтарына құрмет көрсету бүгінгі ұрпақтың қасиетті парызы. Әлихан Бөкейханов, Ахмет Байтұрсынов, Міржақып Дулатов бастаған қазақ оқығандарын біріктірген бір ғана мақсат қайтсек қазақ халқын, мемлекетін сақтап қалу еді. XX ғасыр басындағы ұлт зиялыларын ойландырған мәселелер, яғни елдің елдігін, ұлттың бірлігін, жердің тұтастығын сақтау, қазақ халқын өркениетті елдердің қатарына қосу, ол үшін қазақ елін ұйқыдан оятып, оқу, өнер-білім, іскерлік жолына салу, ең бастысы дербес мемлекеттігін құру, бүгін де, ғасыр соңында күн тәртібінен түсе қойған жоқ, тіптен ең зәру мәселеге айналып отыр. Олай

болса, ғасыр басындағы дағдарыстан шығудың жолын қарастырған алаш көсемдерінің теориялық ізденістері, практикалық қызметі бүгін де өз мәнін жойған жоқ.

Кеңес өкіметінің 1937-38 жылдарда жүргізген қуғын-сүргін салдарынан талай боздақтарымыз қынадай қырылып, жазықсыздан-жазықсыз атылғаны мәлім. Бұл – халқымыздың тарихындағы ең ауыр да қайғылы кезең болып есте сақталары сөзсіз. Сол замандағы озбыр саясаттың аяусыз қорлығына ұшыраған ұлт зиялыларының есімдерін ардақтап, рухтарына құрмет көрсету бүгінгі ұрпақтың қасиетті парызы. Әлихан Бөкейханов, Ахмет Байтұрсынов, Міржақып Дулатов бастаған ұлт көсемдерінің туған халқы үшін жасап кеткен өнегелі істерін бір тарихи мерзімнің өлшеміне салып бағалаудың өзі оңайға соқпас. Өйткені ұлтқа, оның болашағына қызмет етуді өздерінің асыл мұраттарына балаған арыстарымыздың еңбегі қашанда өлшеусіз [Б.Е.Алтаев, Қ.Ш.Әлімғазин, А.А.Башмаков, Қазақ мемлекеттілігі және Алашорда кітабы-720б, Алматы, «Литера-М» ЖШС-2018. 625 б].

Еліміз егемендік алып, Тәуелсіздігімізді тұғырына қондырған кезеңде Алаш арыстарына деген құрметте ерекше бола түспек. Өйткені Алаш арыстарының көксеген ой-арманы да қазақ елінің өз алдына дербес мемлекет атануы еді. Бүгінгі таңда Алаш қайраткерлерінің есімдерін түгендеу, кітаптарға, жинақтарға енгізу, еңбектерін жария ету жұмыстары кең көлемде жүргізіліп жатса да әлі де талай боздақтарымыздың өмірлері зерттей түсуді қажет етеді. Солардың бірі – Асылбек Жұманұлы Сейітов.

Асылбек Жұманұлы Сейітов 1894 жылы 22 қаңтарда Омбы қаласында Батыс Сібір генерал губернаторы кеңсесі аудармашысының отбасында дүниеге келген. Жұман сол кездегі «қазақтарды шоқындыру» саясаты бойынша шіркеулік білім алғаннан кейін аудармашылар мектебіне түсіп, оны аяқтап, кейін қаланың генерал-губернаторы кеңсесіне тілмаш болып жұмысқа тұрады. Аудармашы, сол кезде тілмаш деп те атайтын қызмет жергілікті және дала қазақтарының қызмет сатысындағы ең жоғары билік сатысы еді. 1867-1868 жылдардағы әкімшілік реформа қазақ даласының байырғы тұрғындарына қызметтік тұрғыдан өсуіне қатты тұсау салып, әкімшілік баспалдақтың биік тұғыры қазақтар үшін тілмаштықпен шектелді. Сейітовтер отбасының алыс-жақын туыстары Әйтпен, Шорманов, Уәлиханов сынды қазақтың белгілі әулеттері болды. Өкінішке қарай, Жұман Сейітов дүниеден ерте өтіп, оның артында 26 жастағы жұбайы Қадияша Сейітова (Әйтпен) 6 баламен жесір қалады. Өмірдің барлық ауыртпашылығы Қадияшаның нәзік иығына түседі. Қадияшаның шыққан ортасы да қазаққа белгілі әулет еді. Ол Омбыда «Үш жүз» партиясын құрған Мұқан Әйтпеннің бір ата-анадан туған қарындасы [Б.Е.Алтаев, Қ.Ш.Әлімғазин, А.А.Башмаков, Қазақ мемлекеттілігі және Алашорда кітабы - 720бет, Алматы, «Литера-М» ЖШС-2018. 626 б].

Омбының генерал-губернаторы Жұман қайтыс болғаннан кейін жесір ана Қадияшаға үлкен үйін босатып қамқорлық жасайды. Қадияша сыйға берген үйін пансион етіп, оны оқуға келген балаларға жалға береді. Өздері 5 баласымен оның жанынан соғылған шағын үйде тұрады. Пансионнан түскен

қаражатқа және патша қызметкерінің жесіріне беретін төлемақымен балаларын оқытады. Оларға сол тұстағы озық білім алуға жағдай жасайды. Сөйтіп, үлкен ұлы Сұлтанбек - топограф, Мұсылманбек - мұғалім, Асылбек пен Мұратбек дәрігер мамандығын алады, ал ең кенжесі Омарбек жастайында қайтыс болып кеткен [Сая Молдайып // Үшеудің жазасы-2017ж. <https://yvision.kz/post/sheudi-zhazasy-762232>].

Сейітовтың ең дарынды және талантты балаларының бірі Асылбек. Сол кезде ол сирек кездесетін, әсіресе қазақтар үшін, үш сатылы білім: алғашқы сауатын шіркеу жанындағы жамағат мектебінен (приходская школа), кейін Батыс Сібір өңірінің беделді оқу орнында-Омбы классикалық ерлер гимназиясында білім алды. 1916 жылы Ақмола уезінде ауылшаруашылығы бойынша санақ жұмыстары жүргізілгенде А.Сейітов оның оңтүстік бөлігі комиссиясын басқарады.. [Авторлары: Е.Тілешов, Д.Қамзабекұлы, И.Нұрахмет 149-150б-Алаш қозғалысы кітабы, Алматы, 528б.]. Ол өзінің ерекше табиғи қабілеттерінің арқасында 1911 жылы Ресейдің Азия бөлігіндегі ең көне университеттерінің-медицина факультеті Томск мемлекеттік университетінің студенті атанды. Осы оқу орнын бітіргеннен кейін 1917 жылы, Павлодар облысындағы Баянауыл бекетінде дәрігер болып еңбек жолын бастайды. Алексеев дәрігерлік бөлімінде дәрігер, Ақмола облыстық, санитарлық бюрода дәрігердің көмекшісі, Баянауылдағы дәрігерлік бөлімде ақ халатты дәрігер болған. «Қазақ» газетіне (1914, 23 наурыз) «Оқушыларға жәрдем жамғияты» деген оқушыларға жәрдем беретін ұйым ашуды көтерген мақаласы жарияланған [Оқушыларға жәрдем жәмиғаты // Қазақ газеті-1914-№55, Алаш. Алаш Орда энциклопедия/Құраст.:Ғ.Әнес, С.Смағұлова - Алматы: «Арыс »баспасы,2009.-544 б]. Ол шет тілдерін жақсы меңгерген. Газеттер мен журналдарда көп басылды. XX ғасырдың бас кезінде «Қазақ», «Айқап», «Таң» секілді басылымдарға халқының мұң-мұқтажын көтеретін мақалаларды үздіксіз жазып тұрған ұлтжанды, оқыған, зиялы азамат Асылбек Сейітов еді. Ақ халатты абзал жан тек дәрігер ғана емес, сонымен қатар түрлі аурулардың алдын алу, оларды емдеу жолдары мен күтімі туралы, оқу-ағарту ісіне де қатысты мақалалар жазып отырған. 1925 жылы «Таң» журналының № 1 санында «Білім тәрбие бөлімінде» Асылбек Сейітовтің «Құрт ауру», яғни туберкулез туралы мақаласы және 1925 жылы «Таң» журналының № 2 санында «Білім - тәрбие бөлімінде» оның «Құрт ауру» - «Балалар арасындағы құрт ауруы» деген мақаласы, 1925 жылы «Таң» журналының № 4 санында «Білім - тәрбие бөлімінде» оның «Ел ішіндегі науқастар және денсаулық қорғау жұмысы» атты мақаласы жарық көреді [«Таң» журналы 1925 № 1, № 2, № 4].

1925 ж. «Таң» журналының № 1 санында «Білім - тәрбие бөлімінде» Асылбек Сейітовтің «Құрт ауру» деген ауқымды мақаласы бірнеше бөлімдерге бөлінген: құрт ауру тұрмыстың жайсыздығынан күшейетін науқас; құрт аурудың себепкері, аурудың түрлері; құрт ауру өкпеде қандай өзгеріс жасайды?; құрт ауру өкпеге қалай жабысады?; өкпеге жабысқан құрт ауру қалай білінеді?; өкпеге жабысқан құрт аурудан болатын қосымша науқастар;

адамның құрт ауру болған-болмағанын қалай айырады? [Құрт ауру, Балалар арасындағы құрт ауру, Ел ішіндегі науқастар және денсаулық қорғау жұмысы // «Таң» журналы 1925 № 1, № 2, № 4].

Ақпараттық-ағартушылық сипатта жазылған аталмыш мақаладан халық денсаулығына жаны ашитын білікті дәрігердің жанайқайы байқалады. Осы мақаланың жалғасы 1925 жылы «Таң» журналының № 2 санында «Білім - тәрбие бөлімінде» оның «Құрт ауру» - «Балалар арасындағы құрт ауруы» деген атпен жарық көреді. Бұнда да автор көлемді мақаласын бірнеше бөлімге бөліп жазған: балалар арасындағы құрт ауру; ми қабына жабысқан туберкулез; буындарға, сүйекке жабысқан туберкулез; құрт ауруға бейімділік; құрт аурудан қалай сақтану керек? адамның денсаулығын күшейту; құрт ауру-жазылатын науқас; құрт аурулыларды емдейтін орындар; құрт аураға не ем жасалады?

Жұқпалы аурулардың өршуін тоқтату үшін алдын ала емдік шаралар жасап, баспасөз беттерінде көптеген мақалалар жазған, оқырмандардың медициналық сауатын көтеруге атсалысқан.

Сондай ақ, 1925 жылы «Таң» журналының № 4 санында «Білім - тәрбие бөлімінде» оның «Ел ішіндегі науқастар және денсаулық қорғау жұмысы» атты мақаласы және оның жазғы оқытушылар курсына арналған «Ағарту жолында не шара қолдануымыз керек?» деген мақаласы жарық көреді. Бұл көлемді мақалалар бірнеше бөлімнен тұрады: балалар өлімі; әйел науқастары; жұқпалы науқастар (құрт ауруы); тері науқастары.

«Ел ішіндегі науқастар және денсаулық қорғау жұмысы» атты мақаласында Асылбек Сейітов өз сөзін «Қазақ ішінде денсаулық жұмысы бұл күнге шейін тіпті жүргізілмеді деуге болады. Ел арасындағы аурулар туралы жиналған мағлұмат жоқтың қасында. Қазақтың тұрмыс салтының денсаулық сақтау ғылымы айтатын түзу жолға қандай жерлері үлеспейтінін әдейілеп қарастырған бір дәрігер жоқ», деп бастай келе, қазақ арасындағы балалар және әйелдер өліміне қатысты әлемдегі статистикалық мәліметтерді келтіреді, соның негізінде ел ішіндегі денсаулық шараларына қатысты көкейкесті мәселелерді қозғайды. Қазақ арасында өзге елдермен салыстырғанда балалар мен әйелдердің өлімі өте жоғары екенін нақты сандармен көрсетеді. Соның ішінде 1 жасқа жетпей шетінеп кететіні өте көп. Автор өз мақаласында бұл туралы мынадай деректе келтіреді: «... жалпы совет Русиясының аймағын алсақ, бір жылда туған балалардың бір жасқа жетпей әр түрлі аурудан 100-ден 25-і өліп отырады. Біздің губерниядағы санақ бөлімінің айтуына қарағанда Семей губерниясындағы қазақтан туған баланың 100-нен бір жасқа жетпей өлетіні 48, - дей келе, Европа елдеріндегі санақты да салыстырып айта кетеді: «...Германияда 100 баладан 1 жасқа жетпей өлетіні 17 бала, Францияда - 13, Англияда - 11, Швеция, Норвегияларда 7 бала», - деп өлімнің шет мемлекеттерде аз болуы, ол мемлекеттердің тазалығында, оқығандығында, бала күтімінің жоғары болуында деп жазады [Б.Е.Алтаев, Қ.Ш.Әлімғазин, А.А.Башмаков, Қазақ мемлекеттілігі және Алашорда кітабы-720бет, Алматы, «Литера-М» ЖШС-2018. 630 б]

1931-1933 жылдары ол әйелі Нафиямен бірге көрші аймақтан Семей қаласына келген жүздеген жерлестерінің өмірін сақтап қалды. Аштықтан құтқарылғандардың арасында көрнекті тарихшы Ермұхан Бекмаханов та болды. Алаш қайраткерінің қызы Роза Асылбекқызы осы ауыр күндерді осылай еске алады: "Менің есімде 1932-1933 жылдар болды. Біздің үйді аш жерлестер басып алды. Әкем мен анам оларға қол ұшын созып, бір нәрсеге көмектесуге тырысты. Олардың көпшілігі бізге алыс Баянауылынан келді. Бұл туыстар емес, жерлестер еді. Әкесіне шығын келтірмеу үшін анам өзінің отбасылық күмісін, алтынын Торгсинге тапсырды, өйткені тек сол жерде осы адамдарға арналған маталар мен аяқ киімдерді алуға болады, олардың арасында Жантемірлердің отбасы да болды, екеуі де зейнеткерлер, соңғы уақытқа дейін партияның Орталық комитетінде жұмыс істеді" [#Алаш100: АСЫЛБЕК СЕЙТОВ//Кабульдинов.<https://e-history>].

Талқылау. «Әйел науқастары» атты мақаласында қазақ әйелдерінің ішінде науқас әйелдер көптігін, не себептен ауыратындықтарына тоқталып, олардың алдын алу мен емдеу шараларына байланысты өз ойын білдіреді. Бала өлімін азайту, жұқпалы аурулардың алдын алу үшін ұсыныстар енгізеді: «Бірінші, сондай жұқпалы дерттердің жалпы халық арасына жайылмауына қам істелу болса, екіншісі, ел ішінде жас балаларды түзу тәрбиелеу туралы білім таратып, балалар тәрбиелеуін көрсететін үлгілі тәрбие орындарын ашу керек», - десе қазақ әйелдерінің өлімін азайту үшін, олармен күресудің түзу жолы: «Бірінші, әйелді жастай күйеуге беруді тиятын заңды берік тұтыну. Халыққа ол заңның түпкі мағынасын түсіндіру, екінші, қазақ арасында әйелдерге үлгі көрсетіп, түзу босанудың тәртібін түсіндіретін аналар үйін (екі қабат әйелдер босанарда жататын үй) және үйді үйге барып жәрдем ететін акушеркалар (босанған әйелге жәрдем ететін әйел дәрігер) көмегін жетістіру», - деп ашып айтқан болатын [Б.Е.Алтаев, Қ.Ш.Әлімғазин, А.А.Башмаков, Қазақ мемлекеттілігі және Алашорда кітабы-720бет, Алматы, «Литера-М» ЖШС-2018. 631 б].

Асылбектің идеялық көзқарастары және оның Алаш партиясына келуі.

Алаш - XX ғасырдың саясат майданында басында қазақтың азаттығы үшін күрескен қайраткерлердің мықты толқыны. Атап айтқанда Ә. Бокейхан, А. Байтұрсынов, М. Дулатұлы, Е. Омаров, М. Жұмабаев 3. Кұдайбердіұлы, Халел, Жалел Досмұхамедовтер, М.С. Садуақасов, Т.Телжанов секілді ірі қоғам қайраткерлері өз халқына өлшеусіз еңбек сіңірді. Олар ағартушылық қызметті қазақтың саяси тынысы мен әлеуметтік тіршілігіндегі ең кажет, ең игілікті әрекет деп қабылдады және оқу-ағарту жұмысы туған халқына теңдік, азаттық, бостандық алып беретін бірден-бір эволюциялық жол деп ұғынды. Олар 1917 жылдың ақпан, қазан төңкерістерінен кейін монархиялықтан, республикалық билік жүйесіне көшкен Ресейдің құрамында «Алаш» автономиялы Республикасын құрады. Бірақ, Алаш автономиясының өмірі ұзаққа бармады. Ресей патшалығының отарында болған өлкелерге коммунизм идеясымен «каруланған» большевиктер билігі толық орныққаннан кейін,

кейбір зиялылар ел мүддесі үшін коммунистік партияның мүшелігіне өтіп, халқына қызмет етуді жалғастырады. Ендігі бір топ алаштықтар большевиктер партиясына өтпегендіктен биліктен аластатылып, олар елге деген қызметтерін оқу-ағарту, денсаулық салаларында жалғастырады [Алаш Орда энциклопедия / Құраст.:Ғ.Әнес, С.Смағұлова.-Алматы: «Арыс» баспасы, 2009.-544 б].

Алаш зиялыларының қатарында А. Сейітовтың алатын орны ерекше. Ол - орысша білім алған, қоғам қайраткері, дәрігер. Асылбек Сейітов өте күрделі де қиын ғұмыр кешкен тұлға. Асылбек Сейітов сынды патриот, ұлтжанды қайраткердің қызметін шынайы, объективті бағалау бүгінгі тәуелсіз Қазақстанның жеткіншектерін патриотизмге, ұлттық рухқа тәрбиелеу үшін аса қажет.

Университетті үздік бітірген Асылбек Омбыға қайта оралып, Баянауылдағы дәрігер қызметіне орналасты. 1917 жылы Орынбор қаласында өткізілген І жалпықазақ съезіне делегат болып сайланған. Съезд президумының төрағасы Халел Досмұхамедұлы, қосалқы төрағалар Ахмет Байтұрсынұлы, әл-Мұхамед Көтібарұлы, ал хатшылық қызметті Міржақып Дулатұлымен бірге Асылбек Жұманұлы атқарды. Сол жылдың тамыз айында Ақмолада «Алаш» партиясын құру туралы қаулы қабылдаған уездік съезд өтіп, оның жұмысына Асылбек қатысқан. Алаш партиясының №5 сайлау округінің құрылтай жиналысына үміткерлер тізімінде Әлихан Бөкейхан, Айдархан Тұрлыбек, Әлімхан Ермек, Халел Ғаббастан соң Асылбек Сейітовтің есімі тұр.

**№165
ИЗ СПИСКА СТЕПНОГО ИЗБИРАТЕЛЬНОГО
ОКРУГА**

Не ранее декабря 1919 г. ¹

Сп[исок] №4 Кирг[изской] парт[ии] «Алаш».

1. Бухейманов А.Н.
2. Турлубаев А.Т.
3. Ерменов А.А.
5. Сеитов Аслабек Дмушанович
4. Габбасов Х.А.
6. Богатов М.З.
7. Итбаев Е.И.
8. Ахлаев Я.А.
9. Джанайдаров С[...]бек М.
10. Маркоков Р.М.
11. Тлеулин Д.Т.
12. Сарсенев Б.А.С.

1916 жылы Әлихан Бөкейханмен кездесіп, Алаш партиясының белсенді мүшесінің бірі болып кіреді. Сол жылы бүкілресейлік санақтың Далалық өлкеде жүргізілген науқанына қатысады. Бұл туралы С. Сейфуллин «Тар жол, тайғақ кешу» романында былай жазған: «Ақмола уезінің барлық қазақ елін оңтүстікке және солтүстікке бөліп, екі жағына екі санақ комиссиясы шықты. Оңтүстікке шыққан санақ комиссиясының бастығы Томск университетін сол

жылы ғана бітірген Асылбек Сейітұлы да, солтүстікке баратын санақ комиссиясының бастығы мен болдым», - деп жазады [Сейфуллин С. Тар жол тайғақ кешу.-358б. Тарихи-мемуарлық роман: әңгіме. – Астана: Аударма, 2011 - 480 б].

Асылбек Сейітов үлкен көлемдегі қиын жұмыс орындауы керек еді. Жұмыс басталды, бірақ оны соңына дейін жеткізу мүмкін болмады, себебі халық толқулары басталды. 1916 жылғы 25 маусымдағы оқиғалар екі топты да қысқартуға мәжбүр етті. Сәкен көтерілісшілердің шабуылынан құтылып кетсе де, Асылбек Сейітов экспедициясы өте жағымсыз оқиғаға тап болды. Оны Сәкен өз жұмысында: "Мен қалада (Ақмола) тұрдым. Көшелерде бұрынғы әндер, бұрынғы көңілді үн естілмеді. Қорқынышты қала қауесетке айналды. Көп ұзамай дәрігер Асылбек Сейітов бастаған Оңтүстік болыстардан санақ комиссиясы келді. Қазақтар-тиналиндер мен темештер оларды қатты ұрып-соғып, байлап тастағаны белгілі болды, олар бастарын қырып, бірнеше күн бойы мұсылман тілінде дұға етіп, комиссияны Ақмола саудагері Балуан Жұман босатқанға дейін түрмеде ұсталды.

Негізгі бөлім. 1917 жылдың желтоқсан айында Орынборда ІІ жалпықазақ съезі өткізіліп, Алашорда үкіметі құрылды. Омбыдағы Алашорда комитеті құрылып, оның құрамына Мағжан Жұмабай, Айдархан Тұрлыбай, Баймұхамбет Серкебай, Асылбек Сейітов, Мұсылманбек Сейітов, Асылбектің ағасы және тағы басқалар енгізілді. 1918 жылдың мамыр айында Омбыда Алаш партиясының тұғырнамасын қабылдаған «Бірлік» жастар ұйымы құрылды. Ұйым жетекшілерінің құрамына Асылбек және Мұсылманбек Сейітов енгізілді. Сол уақытта Семейде құрылған «Жас азамат» ұйымы құрылып, онын құрамына Мұратбек Сейітов (Асылбектің інісі) мүше болып кірді. Асылбек және оның туған ағайындары жастар ұйымдарынын жұмыстарына да белсенді түрде араласты. 1918 жылы Омбыда құрылған жастардың «Бірлік» ұйымы жетекшілерінің бірі осы Асылбек және Мұсылманбек Сейітовтер еді. Асылбектің туған ағасы Сейітов Мұсылманбек Жұманұлы 1887 жылы 15-ші шілде күні дүниеге келген экономист, «Алаш» қозғалысының кайраткері еді. Мұсылманбек Сейітов Омбы мұғалімдер семинариясын бітіріп, «Бірлік» ұйымының белсенді мүшесі болып қана қоймай, сонымен қатар «Балапан» журналын шығаруға қатысты. 1917 жылы Ақпан төңкерісінен кейін Омбы облыстық Қазақ комитетінің мүшесі ретінде саяси қызметін бастады. Мұсылманбек Сейітов Омбы облысының тұңғыш Жалпықазақ съезінде Бүкілресейлік Құрылтай жиналысына депутаттыққа кандидат болып ұсынылды. Совет өкіметі орнағаннан кейін Омбыда мұғалім, кейіннен Павлодар облысында экономист қызметтерін атқарды [Б.Е.Алтаев, Қ.Ш.Әлімғазин, А.А.Башмаков, Қазақ мемлекеттілігі және Алашорда кітабы-720бет, Алматы, «Литера-М» ЖШС-2018. 628 бет].

1916 жылы ол Әлихан Бөкейхановпен және басқа да көптеген білімді дала адамдарымен танысады. Оны Мағжан Жұмабаевпен ерекше достық байланыстырады. 1917 жылдың көктемінде Асылбек Сейітов Ақмола

облыстық қазақтар съезіне қатысып, Атбасар, Ақмола, Көкшетау, Петропавл, Омбы уездерінің 250 делегатын жинады. Съезге беделді заңгер А. Тұрлыбаев төрағалық етті. Бұл съезде мемлекеттік құрылымның болашағы, дін, сот ісін жүргізу, жер, қазақ земство комитеттері, әйелдердің білімі мен жағдайы мәселелері қаралды. Бұл шілде айындағы Бүкілқазақ съезінің алдындағы маңызды іс-шара болды. Тұрақты жұмыс істейтін орган – 10 адамнан тұратын Ақмола облыстық атқару комитеті құрылды [#Алаш100: АСЫЛБЕК СЕЙТОВ//Кабульдинов. <https://e-history>].

Осы съезде А.Сейітов Ақмола облысы атынан Құрылтай жиналысына депутатыққа сайланған. Осы Құрылтайға сайланған депутаттарға баға берілгенде «Қазақ» газеті ол туралы: «Асылбек Сейітов - жас доктор, ақ қағаздан ақ, ұлтшыл жас. Областной қазақ комитетінде председатель орынбасары» - деп жазған еді [facebook.com/story.php]. А.Сейітов Алашорданың Ақмола облыстық комитеті басшыларының бірі бола отырып, ұлт-азаттық қозғалысына үлкен үлес қосты. 1921 жылы Орынборда өткен Қазақстан дәрігерлерінің съезіне, 1922 жылы Қазақ АКСР-і кеңестерінің съезіне делегат болып қатысты. Ол Баянауылда бас дәрігер қызметін атқарған. Дәрігер Асылбек Сейітов шешек ауруына қарсы екпе егу қажеттігін, құрт ауруын емдеуге арнайы диспансер салу қажеттігін, тері ауруларын болдырмау үшін тазалық керектігін, монша салу жұмыстарын жолға қоюды ұсынады және соған өзіде атсалысады.

1922 жылдан бастан 15 жыл бойы Семей қаласындағы губерниялық денсаулық сақтау басқармасының бастығы болып жұмыс істеді. Замандастары оны жүздеген және мыңдаған жерлестерін аурудан құтқаратын эпидемия орындарында жиі көрген [#Алаш100: АСЫЛБЕК СЕЙТОВ//Кабульдинов.З.Е. <https://e-history.kz>]. Азаматтық соғыс, аштық және күйреу жылдарында өзінің шағын ұжымымен әскери фельдшер Белдениновпен, фельдшерлер Габбас және Шайбай Аймановпен бірге іш сүзегімен, безгекпен, тырысқақпен, туберкулезбен және басқа да жұқпалы аурулармен күресті. Шайбай Айманов өзінің тәлімгері және бірлескен жұмысының қиын жылдары туралы былай деп жазды: "Бельденинов, Размазов, 4 медбике іш сүзегінен қайтыс болды және Асылбек Сейітов жалғыз жұмыс істеуге мәжбүр болды, жұмысшыларды талап ететін жер болмады, өйткені Павлодарда да, Ақмолада эпидемия өршіп тұрды, Ақмола, Павлодармен салыстырғанда жұмысшылар жетіспеді [//#Алаш100: АСЫЛБЕК СЕЙТОВ //Кабульдинов.З.Е. <https://e-history.kz>]. “Біздің ауданда өлім-жітім әлдеқайда төмен болды.”Семей облысында туберкулезді емдейтін «Ауыл» және «Березовка» санаторийлерін ашуға ат салысты (ол емдеу орындары осы күнге дейін жұмыс істейді). Республиканың денсаулық сақтаудың көрнекті ұйымдастырушысы ретінде ол Орынбор қаласындағы автономды Қазақстанның бірінші астанасында дәрігерлер Съезінің және кеңестердің бірінші съезінің делегаты болды. Практикалық жұмыстармен қатар ол қоғамдық-саяси қызметпен айналысуды тоқтатқан жоқ. Сонымен, ай сайынғы "Таң" қоғамдық-саяси және әдеби-өлкетану журналының беттерінде өзекті

мақалалармен сөйледі [Құрт ауру, Балалар арасындағы құрт ауру, Ел ішіндегі науқастар және денсаулық қорғау жұмысы атты мақалалар жинағы//Таң журналы 1925-№1, №2, №4,3-86]. 1925 жылы «Таң» журналында оның жазғы оқытушылар курсына арналған «Ағарту жолында не шара қолдануымыз керек» атты мақаласы жарық көреді. Бұл мақалада дәрігер Асылбек Кеңес үкіметі қолға алып жатқан оқу ісінің бағдарламасының маңызын түсіндіруге ұмтылады. Бұрынғы оқу мен Кеңес кезіндегі білім саясатының айырмашылығын көрсетуге тырысып, мақаласын 3 тарауға бөліп қарастырып, оқылатын сабақтың мазмұны мынадай нәрселерге құрылуы тиіс деп санайды: біріншіден, баланың аймағындағы еңбек түрлері мен шаруа әдістерінен хабардар болуына жол ашылуы қажет; екіншіден, сол жердің шаруасы құрылған жаратылыс пен танысу, сырын білуі тиіс; үшіншіден, қоғамның тәртібі тұрмысынан хабардар болуы керек [Таң журналы 1925, №1].

Асылбек Сейітовтың бұл мақаласы Семей губерниясы мұғалімдерінің жазғы курсына арнайы жазылғандықтан білім жетілдіру мәселесі, курста жүргізілетін пәндер мен сағат көлемі туралы да мәлімет береді, оның мән-маңызын айқындады. 45 күндік курсқа 255 сағат уақыт жалпы білім (әдебиеттану, математика)-75 сағат, аймақтану-94 сағат, тұрмыс жүйесі саясаты-38 сағат, тәрбие негізі жаңа мектептің оқу жоспары - 1 сағат, оқу құралдарымен танысу- 48 сағатқа жоспарланғанын айта келе, осы жаңа курстан алған білімді оқушыларға қалай жеткізу керектігіне көңіл бөледі.

Автор тіл сабақтарына қатысты өзінің пікірін білдіреді: Ел мұғалімінің көбі балаға хат танытып жазу жаздыру Іәм тіл жобаларын (тіл құрал) үйретуден әрі бара алмайды. Мектепте тіл сабақтары оқудан мақсат жалғыз хатқа жүйрік қылып шығару емес. Қалың елдің неше жүз жылдық тарихында теріліп келген көп әңгіме, қиссалар, кестелі мағыналы сөздер бар. Аузында жүрген терілмеген тәртіпке салынбаған әңгімелерді мұғалімдер көбі естіген біледі, бұл әңгімелер бос әңгімелер ретінде олардың тарихи дәуірдің сәулесі есебінде қаралмай, сынға салынып, сол дәуірдің мәдениеті, тұрмысы, салты санасының айнасы екендігі ашылмай келеді» [Авторлары:Б.Е.Алтаев, Қ.Ш.Әлімғазин, А.А.Башмаков, Қазақ мемлекеттілігі және Алашорда кітабы-720бет, Алматы, «Литера-М» ЖШС-2018. 632 бет].

Алматыға жұмысқа ауыстыру.

1937 жылы маусымда ол Казнаркомздрав (Қазақ халық Денсаулық сақтау комиссариаты) бөлім меңгерушісі лауазымына шақырылды. Осыған қарамастан, ол дәрігерлік тәжірибесін тастап кеткен жоқ. 1937 жылдың қараша айының соңында Қазақстанның Наркомздрав жөніндегі Халық Комиссариатының жоспарлау бөлімінің бастығы А. Сейітовке темекі фабрикасы жанындағы амбулатория базасында Алматы қаласында емхана ұйымдастыруды тапсырды. Ол өз ведомствосының тапсырмасын мерзімінен бұрын орындады: 1937 жылы 25 қарашада Алматы қаласындағы № 5 емхана жұмыс істеді және Асылбек ұжым жиналысының жалпы шешімімен бірауыздан оның алғашқы бас дәрігері болып сайланды. Емхана темекі фабрикасына іргелес бір қабатты ғимаратқа орналастырылды, оның штатында

бар болғаны 3-4 дәрігер, 18 мыңға жуық адамның қажеттіліктерін қамтамасыз етті [<http://library.arsu.kz/wp-content/uploads/2019/01/Seitov.pdf>].

Алашқа адал қызмет еткен ардақты азамат. Алаш қайраткері, атақты дәрігер Асылбек Сейітов туралы үзік сыр.

Кеңес өкіметінің 1937-1938 жылдарда жүргізген қуғын-сүргін салдарынан талай боздақтарымыз қынадай қырылып, жазықсыздан-жазықсыз атылғаны мәлім. 1937-1938 халқымыздың тарихындағы кезекті ауыр да қайғылы кезең болып есте сақталары сөзсіз. Сол замандағы озбыр саясаттың аяусыз қорлығына ұшыраған ұлт зиялыларының есімдерін ардақтап, рухтарына құрмет көрсету бүгінгі ұрпақтың қасиетті парызы. Әлихан Бөкейханов, Ахмет Байтұрсынов, Міржақып Дулатов бастаған ұлт көсемдерінің туған халқы үшін жасап кеткен өнегелі істерін бір тарихи мерзімнің өлшеміне салып бағалаудың өзі оңайға соқпас. Өйткені ұлтқа, оның болашағына қызмет етуді өздерінің асыл мұраттарына балаған арыстарымыздың еңбегі қашанда өлшеусіз. Еліміз егемендік алып, Тәуелсіздігімізді тұғырына қондырған кезеңде Алаш арыстарына деген құрмет те ерекше бола түспек. Өйткені Алаш арыстарының көксеген ой-арманы да қазақ елінің өз алдына дербес мемлекет атануы еді. Бүгінгі таңда Алаш қайраткерлерінің есімдерін түгендеу, кітаптарға, жинақтарға енгізу, еңбектерін жария ету жұмыстары кең көлемде жүргізіліп жатса да әлі де талай боздақтарымыздың өмірлері зерттей түсуді қажет етеді. Солардың бірі – Асылбек Жұманұлы Сейітов. Сейітов «Алаш» партиясының белсенді мүшесінің бірі әрі оның хатшысы болады. Асылбектің оқу бітірген кезі елдегі саяси-қоғамдық өзгерістермен тұспа-тұс келеді. Ол сол кезде бүкіл елде қолға алынған ауыл шаруашылық санағын жүргізу жұмысына атсалысты [<https://dspace.enu.kz/jspui/bitstream/data/2822/1/Seitov-Asilbek.pdf>].

А.Сейітовтың дәрігерлік қызметі.

А.Сейітовтің бастамасымен және тікелей қатысуымен туберкулез дертіне шалдыққандарды емдейтін «Ауыл» және «Березовка» санаторийлері құрылды [<http://library.arsu.kz/wp-content/uploads/2019/01/Seitov.pdf>]. Асылбек Сейітов Республика денсаулық сақтау саласының көрнекті ұйымдастырушысы ретінде ҚазАССР-нің астанасы Орынбор қаласында өткен дәрігерлердің бірінші съезінің және бірінші Кеңестер съезінің делегаты болып қатысты. 1937 жылы Қазақ халықтық денсаулық сақтау комитетіне бөлім меңгерушісі болып шақырылды. Бірақта дәрігерлік қызметін тастамай оны да бірге атқарып жүрді. Асылбектің ел ішіндегі абыройы жоғары болғаны сонша, оның қолынан ем алып, өлім аузынан аман қалғандары есепсіз көп болды. Соның бірі ҚазПИ-дің доценті болған, тарихшы Сәдуақас Құрманғалиұлы Бакшилов былай деп жазған: «1929 жылы өкпе ауруынан өлім халіне жеткенімде, мені емдеп, қатарға қосқан Асылбек Сейітов ағамыз еді. Ол кісі өте мейірімді, ақкөңіл, жұмсақ мінезді адам болатын» дейді [#Алаш100: АСЫЛБЕК СЕЙІТОВ//Кабульдинов. <https://e-history>].

Асылбек Сейітовтің өзі де бір сөзінде: «Мен ең алдымен дәрігермін және менің басты міндетім – ем көрсету, көшпелі өмір салтынан түрлі ауруларға

душар болатын халқымның денсаулығын сақтау, қорғау» деп айтуы тегін емес. Ол түрлі науқастарды ауыр дертінен жазып, оба, сүзек, шешек сияқты жұқпалы аурулармен жан аямай күрескен. Жұқпалы аурулардың өршуін тоқтату үшін алдын ала емдік шаралар жасап, баспсөз беттерінде «Тән саулығын сақтау» тақырыбында қазақ және орыс тілдерінде мақалалар жариялап, оқырмандардың медициналық сауатын көтеруге атсалысқан [<http://library.arsu.kz/wp-content/uploads/2019/01/Seitov.pdf>].

Замандастары Асылбек Сейітовті атақ-даңққа қызықпайтын, бар ықыласын адамдарға қызмет ету жолына бағыштаған, еңбексүйгіш азамат ретінде танып білген.[«Ана тілі» газеті. 2013-№15(1169)]1937 жылдың қараша айының соңында А.Сейітовке Алматы қаласындағы темекі фабрикасының жанындағы амбулатория базасында емхана ұйымдастыру жұмысы тапсырылды. Ол өзіне жүктелген міндетті мерзімінен бұрын орындады. 1937 жылдың 25-қарашасында №5 емхана ашылып, оның бас дәрігері болып көпшіліктің бірауыздан қолдауымен Асылбек Сейітов сайланады. Алайда ол өз қолымен құрған емхананы бар болғаны 5-ақ күн басқарады. Себебі, Асылбек Сейітовке кеңес өкіметіне қарсы сөз айтты, қазақ жерінде аштықты қолдан ұйымдастырды деп жала жапты деген желеумен «қылмысы» небәрі үш-ақ «тексеріліп» 1937 жылы 4 желтоқсанда ату жазасына кесіліп, бұл үкім сол күні-ақ орындалған. Сөйтіп, ағайынды үшеу бір жылда жазықсыздан жазықсыз сталиндік зобалаңның құрбаны болды [Сая Молдайып//Үшеудің жазасы-2017 /

<https://yvision.kz/post/sheudi-zhazasy-762232>]. Жалғыз Асылбек ғана емес, бүкіл Сейітовтер әулетінің қасіретті жылдары осы күннен басталады. Асылбектің ағасы, сол тұста білікті экономист Мұсылманбек те, Көкше өңірінде айтулы дәрігер інісі Мұратбек те бауырларының тағдырын кұшып, ату жазасына кесілді. Сөйтіп, ағалы-іні ағайынды 3 бірдей Сейітовтер қуғын-сүргінге ұшырады [Қазақ газеті. Құраст.: Ү.Сұханбердина, С.Дәуітов, Қ.Сахов-Алматы:Қазақ энциклопедиясы-502б. 1998-560 б].

Асылбек Сейітовтың Нафия Шормановаға үйленуі және отбасылық өмірі.

Асылбектің жары, әйелдер гимназиясында оқып, білім алған Нәфия Шормановтар әулетінің ұрпағы. Жастайынан көрікті, өте сұлу болып өседі. Әкесі – Сәдуақас Шорманов аға сұлтан Мұса Шормановтың үлкен ұлы. Ал Мұса Шорманов қазақтың ұлы ғалымы Шоқан Уәлихановтың нағашысы. Демек, Нәфияның текті жердің, атақты әулеттің қызы болғаны осыдан-ақ белгілі. Сәдуақас Шорманов ауыл жастарының білім алып, сауатсыздықтан, қараңғылықтан арылуына көп еңбек еткен адам. Өзі де көзі ашық, көкірегі ояу елағасы ілім-білімге өте жақын болған. Сәдуақас Шормановтың жазған өлеңдері «Айқап», «Дала уәлаяты», «Қазақ» газеттерінде жиі жарияланып тұрған. Ауыз әдебиетінің інжу-маржандарын және халық ақындарының жырларын жинап, оны Петербордан бастырып шығаруға қарекет жасаған. Бірақ, ол еңбек сол күйі жарыққа шықпай қалады. Ал неліктен шықпай қалғаны белгісіз. Бір білетініміз, оның қолжазбасы Санкт-Петербургтің

Салтыков Щедрин атындағы кітапханасында күні бүгінге дейін сақтаулы тұр. Шоқан шығармаларының жарық көруіне Сәдуақас Шормановтың тікелей ықпалы болғанын айта кеткен жөн. Петербор университетінің проректоры, профессор Н.И.Веселовскийге Шоқанның өмірбаянын жасақтауға көмектесіп, кітапқа қажет басқа да шаруаларды тындырып, қол ұшын созған. Бұл туралы мәліметтер Шоқанның ежелгі досы Потаниннің Веселовскиймен және Канатаевпен жазысқан хаттарында кездеседі [<http://library.arsu.kz/wp-content/uploads/2019/01/Seitov.pdf>].

Сәдуақас Шорманов Омбы қаласына ауыл жастарын оқуға әкеліп жүріп, бір келгенінде күзінде оты бар, сымбаты бөлек, білімді, алғыр Асылбек Сейітовпен танысып, оның өзінің бойжетіп қалған қызы Нәфияға жар етуге лайықты көреді. Асылбек ол кезде Томск медицина университетінің студенті болатын. Үйіне демалысқа келген беті. Өмірден көрген-түйгені мол Сәдуақас Шормановты Асылбектің ұстамдылығы, білімділігі, ойының ұшқырлығы тәнті етеді. Ойлана келе, жан дегендегі жалғыз қызы Нәфияны Асылбекке қалыңдыққа беруді ұйғарады. Жалғыз деп отырғанымыз Сәдуақаста Нәфиядан басқа перзент болмаған. Нәфия Сәдуақастың үшінші әйелі Сақыпжамалдан туған қыз. Сәдуақастың алғашқы әйелі Шоқанның қарындасы Шыңғыс сұлтанның Зейнептен туған қызы – Нұрида. Ол жастай қайтыс болып, одан бала сүймеген. Екінші жары–Айтбақы деген дәулетті кісінің қызы Зейнеп. Одан да бала көрмейді. Сөйтіп жүрген шағында сол Зейнептің айтуымен екі баласы бар жесір әйел Бадығұлжамалға үйленеді. Жалпы Сейітовтер отбасында бес ағайынды болған. Үлкені, араларындағы жалғыз қыз Жамал, одан кейін Мұсылманбек, Сұлтанбек, Асылбек, Омарбек және Мұратбек (Бұлардың ішінде Мұратбек пен Мұсылманбек те қуғын-сүргін құрбандарына айналды). Барлығы Омбы қаласында дүниеге келген. Жас кезінде Омбыға оқуға келген әкесі Жұман сол кездегі «қазақтарды шоқындыру» саясаты бойынша шіркеулік білім алғаннан кейін аудармашылар мектебіне түсіп, оны аяқтап, кейін қаланың генерал-губернаторы кеңсесіне қызметке тұрады. Қадиша деген қызбен көңіл жарастырып шаңырақ көтереді. Екеуі алты баланы өмірге әкелгенімен, балаларының қызығын көруді тағдыр Жұманға жазбайды. Ол ертерек дүние салады. Өмірдің барлық ауыртпалығы Қадишаның нәзік иығына түседі. Омбының генерал-губернаторы Жұман қайтыс болғаннан кейін оның отбасына үлкен үйін босатып қамқорлық жасайды. Қадиша осы үйдің бір бөлігін оқуға келген ауыл балаларына арнап пансионға айналдырады. Сол үйге жоғарыда айтқанымыздай, Сәдуақас Шорманов ауылдың балаларын оқуға әкеліп жүріп, Қадишаның ұлы Асылбекпен танысып, жастардың көңіл қалауымен қызы Нәфияны Асылбекке ұзатады.

Асылбек Сейітовтің екінші қызы Клара жетпістің бесеуіне келген кейуана. Үлкені Роза осыдан көп жылдар бұрын дүние салған. Ардақты ұстаз болып, еліміздің білім саласына еңбек сіңірген тұлға. Сіңілісі Клараны өз қамқорлығына алып өсірген. Клара Асылбекқызы әке есімін ардақтау жолында ғұмыр кешіп келеді. Әкесі туралы көптеген мақалалар жазып, олар

Алаш қайраткерлері туралы бірталай еңбектерде көрініс тапқан [<http://library.arsu.kz/wp-content/uploads/2019/01/Seitov.pdf>].

Клара апамыздың қолға алып, бастама көтеруімен бүгінде әкесі Асылбек Сейітовке Алматы, Семей қалаларынан көше аттары берілді. Алматыдағы өзі негізін қалаған №5 емханаға мемориалдық тақта орнатылды. Клара Асылбекқызының ендігі арманы аталған емханаға әкесінің атын бергізу. Бірақ бұл тілегінің орындалмай келе жатқанына бірнеше жылдың жүзі болыпты... Әпкесі Роза екеуі «Халық жауының балалары» деген аттан Кеңес өкіметі кезінде талай қорлық көрсе де, мойымай, шыдап баққан. Әкелерінің есімін мақтаныш еткен. Оның жазықсыз екенін сезген. Иә, қазақ елінің ардақты ұлдарының бірі Асылбек Сейітов 1957 жылы «қылмысы жоқ» деп ақталса да, оның есімі 60 жыл бойы тарих бетінен сызылған болатын. Еліміз Тәуелсіздік алып, Алаш қайраткерлерінің мұралары қайта түгенделе бастаған тұста, ұлтына адал да қалтқысыз қызмет еткен Асылбек Сейітовтің есімі де ел тарихында мәңгілікке сақталары сөзсіз [<https://dspace.enu.kz/jspui/bitstream/data/2822/1/Seitov-Asilbek.pdf>].

Сеитовтер ұлт-азаттық қозғалыс тарихында.

Қазақ халқының тарихында тұтас отбасылардың өз халқына қызмет етуінің көптеген мысалдары бар: мысалы, Сырдария өлкесінен ағайынды Қоңыратбаевтар, Баянауылдан Сәтбаевтар, Торғай өлкесінен Дулатовтар және тағы басқалар. Ағайынды Сейітовтер да ерекшелік емес. Олар өздерінің білімділігімен және өз халқына пайда әкелгісі келетіндігімен танымал болды. Сейітовтердің үш ағасы "Алаш" партиясының мүшелері болды, бұл солтүстік аймақтар үшін өте сирек кездесетін. Сейітовтердің екі ағасы медициналық білім алды, біреуі экономикалық білім алды. Мұсылманбек экономист болған, Сейіт Мұратбектің кенжесі өз замандастарының арасында лайықты беделге ие болған шебер хирург ретінде құрметке ие болған. Ол 1937 жылы Степняк қаласында тұтқындалып, Алаш қозғалысына қатысқаны үшін атылды. Сталиндік жүйе оларды Кеңес өкіметі құрылысының ең қиын жылдарында қолдана отырып, тоталитарлық режим күшейген сайын қажет емес деп тапты [<http://library.arsu.kz/wp-content/uploads/2019/01/Seitov.pdf>].

Әйелі мен қыздарының тағдыры.

1937 жылы 1-желтоқсанында тұтқындалып, он жыл мерзімге хат алмасу құқығынсыз сотталады [<http://library.arsu.kz/wp-content/uploads/2019/01/Seitov.pdf>]. Бұл деген сөз атылу жазасы болатын. Асылбек атылған жылы оның соңында зар еңіреп аяулы жары Нәфия, он төрт жасар қызы Роза, әлі дүние есігін ашып үлгермеген іштегі нәресте Клара Асылбекқызы қалады. Қайғы-қасіретке тап болған Асылбектің жары Нәфия Сәдуақасқызы Сейітова 1938 жылдың қаңтар айында қызы Розамен Омбы қаласына, Асылбектің туған жеріне қоныс аударады. Бірақ та күйеуі туралы жағымсыз хабар Омбыға бұлардан бұрын жетіп қойғандықтан, жерлестері «халық жауының» отбасынан бой тартады. Бір үйдің жертөлесінде тұрып жатқан орыс отбасы қол ұшын беріп, қамқорлығына алады. А.Сейітовті тергеу құжаттарымен танысу барысында оның тергелу кезінде өз-өзін лайық

ұстағаны байқалады. Ол бұрынғы алашордашы болған өз ағайындарын ғана емес, сонымен қатар Әлихан Бөкейханов сынды Алаш қозғалысының көрнекті өкілдерін де қорғап қалғысы келген. Көзі ашық, көкірегі ояу азаматтың жазықсыздан-жазықсыз ату жазасына кесілуінен сол кездегі саясаттың «Алашорда үкіметіне қатысы барлардың да көзін жою» мақсатын ұстанғандарын байқау қиын емес. Асылбек Сейітовті білетін замандастары оны ең алдымен кәсіби дәрігер ретінде бағалайды. Оның қолынан емделіп шыққан адамдар оны «дертті сылып тастайды» деп шексіз ризашылықтарын білдірген

[//#Алаш100: АСЫЛБЕК СЕЙТОВ Кабульдинов.З.Е. <https://e-history>].

Сейітовтер, Шормановтар, Уәлихановтар және Айтпенновтар сияқты атақты отбасылармен тығыз байланыста болды. Сейітовтердың анасы-Хадиша Сейітова Омбыдағы "Үш жүз" партиясының негізін қалаушы Айтпеннов Мұқанның әпкесі болған. Жиырма алты жасар Хадиша Сейітова күйеуі қайтыс болғаннан кейін алты баламен жалғыз қалды.. Көмекшісіне құрмет пен терең құрмет белгісі ретінде Дала генерал-губернаторы үйлердің бірін сыйға тартты. Бірақ бұл дана әйел жақсы, игі істер мақсатында жетім балаларын тамақтандыру мақсатында, бұл үйді Қазақстанның түкпір-түкпірінен келген, оқушы қазақ жастарына арналған интернатқа берді [Кабульдинов, З. Служил родной земле [Текст] / З. Кабульдинов // Казахстанская правда. - 2006. - 9 июня. - С. 8].

Асылбек Сейитовты ату жазасына кесуі.

1937 жылдың маусымы мен 3-желтоқсан аралығы Асылбектің өмірі мен қызметіндегі ең қысқа кезең болды. Ол Қазақ денсаулық сақтау комиссариатына бөлім меңгерушісі болып қызметке шақырылды. 1937 жылдың 3 желтоқсанында ол қамауға алынды. Қамауға алу оның 14 жасар қызының көзінше жүргізілген. Қамауға алу барысында барлық Асылбектің құжаттары, отбасылық суреттері тартып алынған, кейіннен олар мемлекеттік қауіпсіздік комитетінің архивтерінен жоғалып кеткен. Тек екі айдан соң түнгі сағат екіде оның жұбайы Нафия мен қызына шығарылған сот үкімін оқып берген. Үкім бойынша (ІХКБ үштігінің қаулысы 04.12.1937 ж.) 10 жыл хат жазу қақынан, бас бостандығынан айырып шеткері лагерьге жіберілген. Есімін ақтау анықтамасында үкімнің 1937 жылы 4 желтоқсанда шығарылғандығы жазылған. Қайтыс болған күні анықтама-қуәлікте 8 желтоқсан деп көрсетілген. Нафия Сәдуақасқызы Шорманова (оның әжесі Шоқан Уәлихановтың анасы болған) қамауға алынудан сақтану үшін 1938 жылдың қаңтарында Алматыдан Омбыға қашып кеткен. Алайда Омбыда құсадан 1939 жылдың сәуір айында қайтыс болған. Кіші қызы Клара небәрі 8 айлық сәби болатын. Бастарынан өткен ауыр жағдайға карамастан қыздары аман қалды, әкелерінің жаксы атын қайта жаңғыртып, еліне танытты [Алаш100: АСЫЛБЕК СЕЙТОВ //Кабульдинов. <https://e-history>].

Асылбек Сейітовті ату жазасына кескен «Үштіктің» шешімі бойынша оған «Алашорда» партиясының белсенді мүшесі, Кеңес аппаратын басып алу және орыстарды Қазақстаннан аластату жоспарларын талқылау жиындарына

катысушы, 1927 жылы Кеңес билігінің салықтық шараларын орындамаған, 1930-1933 жылы ауылда дәрігер болып, Кеңес өкіметіне қарсы үгіт-насихат жүргізді, халық жауы Бөкейханов және т.б. байланыста болып, Қазақстандағы контрреволюциялық мәселелерді талқылады» деген айыптар тағылған. Ұлттық рухы күшті, саясат желінің қалай қарай соғып тұрғанын жақсы білген Асылбек Жұманұлының Алашорда белсенділерінің бірі болуы да тегін емес еді. Тарихтан белгілі жайт, сол замандағы ұлт зиялыларының көксегені қазақ халқының еркін, азат, дербес мемлекеттік жүйесі бар ел ретінде тарих сахнасына көтерілуі болатын. Алайда жемісті басталған іс-жоспарлар орта жолдан шорт үзіліп, дәлірек айтқанда, алашордашылардың мүдделеріне кереғар жағдай туғызған саясаттың салқыны тиді, олардың күштері жеңіліс тапты. Асылбек Сейітовтің негізгі мамандығы дәрігер болып, науқастарды емдеумен айналысса да қазақ еліне деген шексіз патриоттық сезімі, өз заманындағы оқымыстылардың бірі ретіндегі ұлт алдындағы парызын терең сезінуі оны дәрігерлік қызметінен де жоғары мақсаттарға шақырды. Асылбек Сейітов Алашорда партиясының ұйымдастыру жұмыстарына, ішкі-тысқы мәселелеріне барынша біліктілікпен араласты. Әрине, ол кезде Асылбек Сейітов және сол қатардан табылған өзге де азаматтардың атқарып жатқан шаралары НКВД қызметкерлерінің назарынан тыс қалмағаны белгілі. Бақылаудың күшті болғаны соншалық, мұндай тұлғалардың өмірі нәубет жылдары бірінші болып қиылып жатты. Өзінің атылатынын Асылбек сезген де, білген де жоқ. Қайта басына қара бұлт үйірілетін тұста өзі туралы жағымсыз хабарды ести сала Алматыға тартып, Орталық партия комитетіне барып, мәселенің мән-жайын сұрастырып біледі. Ондағылар алаңдап мазасызданатындай ештеңе жоғын айтып, көңілін орнына түсіреді. Бірақ бұл уақытша ғана жағдай еді... [Алашорда [Мәтін]: энциклопедия / құраст.: Ғ. Әнес, С. Смағұлова. - Алматы: «Арыс» баспасы, 2009. - 544 б. – Сейітов Асылбек Жұманұлы: б. 286-287].

Үш ағайындының не үшін атылғаны 1957 жылға дейін белгісіз болып келді. Сол жылы сәуір айында жеткен жылы хабар ғана Сейітовтердің жазықсыз екенін жария еткен. Оны дәлелдеп шығу Сейітов Асылбектің артында қалған жалғыз тұяғы Клара Асылбекқызына оңай тимеді. Клара Асылбекқызы әкесі Асылбек Жұманұлы жөніндегі деректерді іздестіре жүріп, оның қазақ халқының келешегі үшін атқарған қыруар шаруаларының куәсі бола білді. Әкесі тек халқының денсаулығын ойлаған ақ халатты абзал жан ғана емес, қоғам қайраткері, ұлтын сүйген, ұлтжанды перзент екеніне де көз жеткізді. Мағжан Жұмабаев, Ахмет Байтұрсынов, Ілияс Жансүгіров, Сәкен Сейфуллиндермен үзеңгілес болған Асылбек Сейітов сынды асыл азаматтар елі мен ұлтының келешегі үшін аянбай еңбек етті. Аға ұрпақтың сол ерлік ісін қазіргі өскелең ұрпақ ұмытпауы тиіс. Ұмытпайды да! Асылбек Сейітовтың да Қазақстанның денсаулық сақтау ісіне қосқан үлесі елеусіз, ескерусіз қалмауы керек. Ағайынды Сейітовтердің қазақ қоғамының қилы тарихында өзіндік із қалдырған тұлғалар екеніне ешкім таласа қоймас. Бірақ, олардың есімін елі ұмытпауы үшін ұрпақ жадында жаңғыртып отыру қажет. Осындай

жауапкершілікті істің басында әзірге Клара Асылбекқызының жалғыз өзі шырылдап, әке есімін ардақтау жолында өз ғұмырын кешіп келеді. Алматы қаласында А.Сейітовтің есімі берілген көше бар және ол кісінің атында «Таугүл-3» ауданынан берілген кешен ұзындығы 218 метрді құрайды.

А.Ж. Сейітов туралы мақалалар «Простор» «Юридическая газета», «Новое поколение», «Семей таңы», «Алматы ақшамы» тәрізді газеттердің беттерінде жарық көрген. Сондай-ақ, «Алашорда», «Книга скорби», «Дорогами Гулага», «Страницы трагических судеб» сияқты жинақтарда Асылбек туралы айтылған үзінділер де, қызы Клараның 1998 жылы 20 маусымда «Жоқтау» жинағының тұсаукесерінде сөйлеген сөздері бар [«Жоқтау»-(Воспоминания детей репрессированных казахстанцев) Алматы, 1998-56 б]. Қызы Клараның әкесі туралы 1996-2001 жылдар аралығында жарияланған мақалалары 76 беттен тұрады.[«Ана тілі» газеті. 2013 № 15 (1169)] Кәсіби жазушылардың ішінен Асылбек Сейітов туралы ең алғаш 1998 жылы № 2 «Ақиқат» журналында белгілі жазушы «Еңбектегі ерлігі үшін» медалімен, (1970 ж.), Қазақ ССР Жоғарғы Советі Президиумының Құрмет грамотасымен (1986 ж.), «Құрмет» орденімен (2001 ж.) марапатталған, 1997 жылдан бері Семей қаласының, Абыралы ауданының Құрметті азаматы Медеу Сапаұлы Сәрсекеев жазған болатын [Авторлары:Б.Е.Алтаев, Қ.Ш.Әлімғазин, А.А.Башмаков, Қазақ мемлекеттілігі және Алашорда кітабы-720бет, Алматы, «Литера-М» ЖШС-2018. 634бет].

Сонымен қатар, ұлы тұлғаны көп зерттеген, ол туралы көптеген мақалалар жазып, сол кісіге қатысты құжаттар жинағын шығарып, осы кезге дейін зерттеумен айналысып келе жатқан тарих ғылымдарының докторы, профессор, Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының директоры З.Е. Қабылдинов.

Замандастарының Асылбек туралы естеліктері.

Сәкен Сейфуллин «Тар жол, тайғақ кешу» романында былай жазған:[Сейфуллин С. Тар жол тайғақ кешу.-350б. Тарихи-мемуарлық роман: әңгіме. – Астана: Аударма, 2011 - 480 б] «Ақмола уезінің барлық қазақ елін оңтүстікке және солтүстікке бөліп, екі жағына екі санақ комиссиясы шықты. Оңтүстікке шыққан санақ комиссиясының бастығы Томск университетін сол жылы ғана бітірген Асылбек Сейітұлы да, солтүстікке баратын санақ комиссиясының бастығы мен болдым». Асылбектің есімі Сәкен Сейфуллин кітабының он жерінде аталады екен. Бұдан біз оның өз елінің саяси-қоғамдық өміріне аса белсенді түрде араласқанын көреміз. Белгілі қайраткер Әлімхан Ермеков те ол туралы жылы лебізін білдірді [#Алаш100: АСЫЛБЕК СЕЙТОВ //Кабульдинов.З.Е. <https://e-history.kz>].

"Студенттік жылдары мен Сейітов Асылбекке өте жақын болдым. Бұл қарапайым адам, тікелей, ерекше адал, үлкен жұмысшы еді. Ол халыққа қызмет ету идеясымен жеткілікті түрде жұқтырылды" [#Алаш100: АСЫЛБЕК СЕЙТОВ //Кабульдинов.З.Е. <https://e-history.kz>].

Қай жерде болмасын, қандай жұмыста болмасын, ол әрдайым қазақ жастарын ағартушылыққа, білімге шақырды, өйткені бұл патша әкімшілігінің

отаршылдық жәрменкесінен шығудың жалғыз жолын көрді. Мысалы, ол Қ. И. Сәтбаевтың кәсіби таңдауында шешуші рөл атқарды. Бір кездері А.Сейітовтың басшылығымен жұмыс істеген Шайбай Айманов өзінің кейінгі естеліктерінде: "Сәтбаев Қаныш та, Барлыбаев Хабиб те Асылбектің табанды кеңесі бойынша білімін жалғастыруға барды"деп жазды. Ол қазақтың ұлы ақыны М. Жұмабаевқа, А. Ермаковке жақын болды.

Асылбек қазақ зиялы қауымының жаңадан бой көтеріп келе жатқан өкілі ретінде өз халқының болашағын ойлап, өзінің ізбасарлары, талантты жастарға көңіл бөліп, қазақ жастарын білім алуға шақырады. Патшалық әкімшіліктің бодандық бұғауынан құтылудың жалғыз ғана жолы білімде екенін түсіндірді. А.Сейітов қазақтың ұлы ақыны Мағжан Жұмабаевпен дос болып, жас айырмашылықтарына қарамастан, қазақ арыстары Әлихан Бөкейханов, Ахмет Байтұрсынұлы, Міржақып Дулатұлдарымен рухани жақындықта ғұмыр кешті [Кабульдинов, З. Служил родной земле [Текст] / З. Кабульдинов // Казахстанская правда. - 2006. - 9 июня. - С. 8]. Баршаға белгілі жайт, Кеңес өкіметінің тұсында алашордашыларды билікке жібермеді. Ешкім оларға сенім білдірмеді. Бірақ білімді, сауатты мамандар жетіспегендіктен Кеңес билігі идеялық өзгешеліктеріне қарамастан қазақ зиялыларының білімін пайдалануға мәжбүр болды. Осы себептен А.Сейітов халықтық денсаулық саласында ұзақ жылдар бойы жемісті еңбек етті.

Нәтиже. Әкесінің атын қайтару. 1993 жылы қыздарына әкесінің қылмыстық ісімен танысуға мүмкіндік берілді. Асылбектің үлкен қызы Рауза әкесіне кімдердің жала жапқанын білгенде, ол сал болып, көп ұзамай қайтыс болды. Олар Алматыда хабаршылармен тығыз байланыста болды және әкесін НКВД қызметкерлеріне тапсырған деп күдіктенбеді.

Бүгін Алматыда Рауза Мұраттың ұлы мен Асылбектің кіші қызы Клара тұрады, олар Сейітовтердің есімін жақсы есте сақтайды. Үлкен іздестіру жұмыстарын Асылбектің кіші қызы – Клара жүргізеді. 60 жылға жуық уақыт бойы қазақ халқының көрнекті қайраткерінің есімі тарихтан алынып тасталды, дегенмен ол 1956 жылы заңсыз қуғын-сүргінге ұшырағандардың негізгі бөлігі сияқты "қылмыс құрамының жоқтығынан қарапайым заңдық тұжырымымен ақталды" [Алаш100: АСЫЛБЕК СЕЙТОВ //Кабульдинов. <https://e-history>]. А. Сейітовтың кіші қызы Клара еске салғандай: "халық жауларының балалары өмірінің Одиссеясы бізді аз қызықтырады, біз өз Отанымызда қуғын-сүргінге ұшырадық. Алайда, бізге өмір сыйлаған сүйікті әкеміздің жадын ешкім біздің өмірімізден шығара алмады" [Алаш100: АСЫЛБЕК СЕЙТОВ //Кабульдинов. <https://e-history>]. Әкесінің тегін мақтанышпен алып жүрді, оның жарқын және жақсы есімін ешқандай іс-әрекетпен ластамауға тырысты. 1997 жылы 31 мамырда № 5 Алматы емханасының ғимаратында қуғын-сүргінге ұшырағандарды еске алу күні, оның негізін қалаушы А. Сейітовты еске алу үшін салтанатты түрде мемориалды тақта орнатылды.

Жетпіс жылға жуық уақыт бойы А. Сейітов «Буржуазияшыл ұлтшыл», «халық жауы» — деп аталып, тарих көшінен тиісті орнын ала алмай келгені құпия емес. Бүгінгі ұрпақ үшін А. Сейітовтың қандай ауқымды тарихи

міндетті орындағаны енді ғана белгілі болып отыр. Жоғарыда біз көрсеткен тарихи зерттеулер мен деректер Асылбек Сейітовтің «Алаш» қозғалысындағы өзіндік бір ерекше орны болғандығын және «Алаш» үкіметінің құрылуында белсенді қызмет атқарып, ата-бабамыз аңсаған азат ел болумен, өзінің тәуелсіз мемлекетін құру идеясына үлес қосқандығын айқын көрсетеді. Дегенмен де, тарихи зерттеулердің басым бөлігінде оның тұлғалық бейнесі толық ашылмай, аты аталмай келе жатқаны белгілі. Міне, сондықтан да Асылбек Сейітовтың тарих сахнасында деректік негізде шығуымен өзіндік тарихи бағасын алуы қазіргі күн тәртібінде тұрған мәселелердің бірі [Авторлары: Б.Е.Алтаев, Қ.Ш.Әлімғазин, А.А.Башмаков, Қазақ мемлекеттілігі және Алашорда кітабы-720бет, Алматы, «Литера-М» ЖШС-2018. 634бет].

АСЫЛБЕК СЕЙІТОВТІҢ ЖЕКЕ ТЕКТІК ҚОРЫ ЖӘНЕ ОНЫҢ МАҢЫЗЫ.

Қазақстан Республикасы Алматы қаласының Орталық мемлекеттік архивінің №357-жеке тектік қоры Алаштың арысы, қоғам қайраткері, кеңестік солақай саясаттың жазықсыз құрбаны Асылбек Жұманұлы Сейітовке арналған. А.Ж. Сейітовтің құжаттарын архивке тапсырған оның қызы – Клара Асылбекқызы Сейітова. Ғылыми-техникалық өңдеудің нәтижесінде №1 тізімдеме жасалып, 1909-2002 жылдар аралығын қамтитын 37 іс тіркеліп, тұрақты сақтауға алынған. Осылайша 2002 жылы аталмыш қор құрылып, пайдалануға беріле бастады. Қордың тізімдемесін құрастырған – Алматы қаласы орталық мемлекеттік архивінің жоғары категориядағы архив ісінің меңгерушісі Ш.С. Битен. Жеке тектік қор істерінің номенклатурасын бекіткен Алматы қаласы орталық мемлекеттік архивінің директоры А.К.Ботанов. Тізімдемедегі істер «Жеке тектік құжаттармен жұмыс істеу бойынша әдістемелік ұсынымдарына» сәйкес жүйелендіріліп, мынадай сызба бойынша жіктелген: бірінші, А.Ж. Сейітовтің өмірбаянына қатысты, соның ішінде оның жеке құжаттары және қызметіне байланысты материалдар. Екінші Алаш ардақтысының жарияланымдары, үшінші Асылбек туралы материалдар: естеліктер, хаттар, А.Ж. Сейітов туралы жарияланған мақалалар, оның есімін есте сақтау жөнінде құжаттар. Төртінші фотоқұжаттар: Асылбектің өзінің суреттері, қызметін куәландыратын фотоқұжаттар, туысқандарының суреттері. Бесінші А.Ж. Сейітовтің тума-туыстарының материалдары. Сонымен қатар Асылбек Жұманұлы Сейітовтің жеке тектік құжаттарына есімдер көрсеткіші және құжаттық материалдардың жүйелік сызбасы жасалған. Архивист Ш.С. Битен А.Ж. Сейітовтің (1894-1937 жж.) жеке тектік қоры құжаттарының №1 тізімдемесіне алғы сөз жазған.

А.Ж. Сейітов туралы материалдар» бөлімінде семейлік дәрігер және жазушы Лев Михайлович Власовтың Асылбектің кәсіпқойлығы, білімі мен зиялылығы туралы, әртүрлі адамдардың естеліктері, қызының әкесі, отбасы туралы жарияланымдары, Р.А. Сейітованың тапсырыстарға жауаптары, есімін ақтауға қатысты құжаттар тұрақты сақтауға мемлекеттік есепке алынған. «Фотоқұжаттар» бөлімінде А.Ж. Сейітовтың өзінің және туысқандарының суреттері шоғырланған.

«А.Ж. Сейітов туыскандарының материалдары» бөлімінде онын кызы жинақтаған ағайынды Сейітовтер: Мұсылманбек, Асылбек және Мұратбек туралы қысқа өмірбаяндық мәліметтер тіркелген. К.А. Сейітованың түрлі конференциялар мен еске алу кештеріне шақыру билеттері, Асылбектің отбасы туралы жарияланған мақалалар, Мұратбектің студенттік куәлігі қоса хатталған. Құжаттардың физикалық жағдайы қанағаттанарлық деп көрсетілген. «А.Ж. Сейітов туыскандарының материалдары» бөлімінде онын кызы жинақтаған ағайынды Сейітовтер: Мұсылманбек, Асылбек және Мұратбек туралы қысқа өмірбаяндық мәліметтер тіркелген.

К.А. Сейітованың түрлі конференциялар мен еске алу кештеріне шақыру билеттері, Асылбектің отбасы туралы жарияланған мақалалар, Мұратбектің студенттік куәлігі қоса хатталған. Құжаттардың физикалық жағдайы қанағаттанарлық деп көрсетілген.

Жеке тектік қор үлкен болмағанымен оны зерттеудің маңызы зор. Алаштың арысы Асылбек Жұманұлы Сейітовтің өмірі мен қызметіне байланысты құжаттарды талдау кеңестік большевиктік саясаттың құрбанына айналған тұлғаның халқы үшін сіңірген еңбегіне баға беруге, оның есімін ұлықтауға, келер ұрпақты ұлтжандылыққа тәрбиелеуге жол ашады. Қордың үлкен немесе шағын болуы бірқатар факторларға байланысты. Жойылып кеткен құжаттарын іздеп табу, оларды жүйелеу, архивке өткізу машақаты мол, көп ізденісті талап ететін жұмыс. Осы орайда Клара Асылбекқызының атқарған рөлі ерекше. Әкесінің алдындағы перзенттік борышын өтеуде бар күш-жігерін, ынтасын жұмсады. Біраз жарияланымдармен қатар жеке тектік қор ашуға мұрындық болды. «Ерім деп сүйген ел болғанда, елім дейтін ер болмай ма» деп Алаштың ардақтысы Ахмет Байтұрсынұлы айтқандай, елі мен ерінің есімдерін әспеттеуді заңдылық деп тануға болады. Сондарынан тарихи жадта сақталатын мұра қалдырған, өнегелі ғұмыр кешкен тұлғаларды зерттеу бізге парыз болса, оны насихаттау міндет болып саналады [Мұқатова О.Х, Смағали А. / А. АСЫЛБЕК СЕЙІТОВТІҢ ЖЕКЕ ТЕКТІК ҚОРЫ ОНЫҢ

Қорытынды. Асылбек Сейітов – ХХ ғасырдың басындағы ұлттық жаңғыру мен саяси ояну дәуірінде өз ұлтының болашағына бейжай қарамаған, ұлт зиялылары қатарында ерекше орын алатын тарихи тұлға. Оның қоғамдық-саяси қызметі Алаш қозғалысының идеяларымен тығыз байланысты болды. Сейітов ұлттық бірлік, тәуелсіздік пен білім арқылы өркендеуді басты мақсат етіп қойды. Ол мерзімді басылымдарда халықты оятуға, ағартуға бағытталған мақалалар жариялап, саяси белсенділік танытты.

Мақала барысында Асылбек Сейітовтің қызметі тек тарихи тұрғыдан емес, сонымен қатар оның ағартушылық, тәлімдік миссиясы арқылы да жан-жақты қарастырылды. Ұлт болашағы үшін атқарған еңбегі бүгінгі ұрпақтың тарихи жадында сақталуға лайық. Зерттеу нәтижесі Алаш қайраткерлерінің мұрасын қайта зерделеудің маңыздылығын көрсетеді және тарихи әділеттілікті қалпына келтіруге үлес қосады.

Асылбек Сейітовтің өмірі мен қызметі – ел мүддесі жолында күрескен азаматтық ұстанымның үлгісі. Оның қайраткерлік келбеті мен мұрасы — қазіргі Қазақстан жастарына тағылым бола алады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. <http://library.arsu.kz/wp-content/uploads/2019/01/Seitov.pdf>
  2. #Алаш100: АСЫЛБЕК СЕЙТОВ//Кабульдинов. <https://e-history.kaznu.kz/index.php/1-history/article/view/832/597>
  3. Алаш қозғалысы кітабы. Авторлары:Е.Тілешов, Д.Қамзабекұлы, И.Нұрахмет.
  4. Назарбаев Н.Ә. «Тарих толқынында» 232б,- Алматы:Атамұра 2003ж-222б.
  5. Сейфуллин С. Тар жол тайғақ кешу.-3510б. Тарихи-мемуарлық роман: әңгіме. – Астана: Аударма, 2011 - 480 б.
  6. Отандық газеттен алынған мақала: Көзі ашық, көкірегі ояу Алаш қайраткері, атақты дәрігер Асылбек Жұманұлы Сейітов. Авторы:Жахан Искендіров.
  7. <https://dspace.enu.kz/jspui/bitstream/data/2822/1/Seitov-Asilbek.pdf>
- Мақала- СЕЙТОВ АСЫЛБЕК – ДОСТОЙНЫЙ СЫН И ПАТРИОТ ЗЕМЛИ ОМСКИХ КАЗАХОВ Кабульдинов З.Е., доктор исторических наук, профессор.
8. Оқушыларға жәрдем жәміғаты // Қазақ газеті 1914 - № 55. Құрт ауру, Балалар арасындағы құрт ауру, Ел ішіндегі науқастар және денсаулық қорғау жұмысы // «Таң» журналы 1925 № 1, № 2, № 4.
  9. «Ана тілі» газеті. 2013 № 15 (1169). Алаш. Алашорда [Мәтін] : энциклопедия. Құраст.: Ғ. Әнес, С. Смағұлова. - Алматы: «Арыс» баспасы-544 бет., 2009 287-288 б.
  10. Қазақ газеті. Құраст.:Ү.Сұханбердина, С.Дәуітов, Қ.Сахов-Алматы:Қазақ энциклопедиясы 1998-560 б.

11. Сая Молдайып//Үшеудің жазасы-2017ж.<https://yvision.kz/post/sheudi-zhazasy-762232>.
12. Авторлары: Б.Е.Алтаев, Қ.Ш.Әлімғазин, А.А.Башмаков, Қазақ мемлекеттілігі және Алашорда кітабы-720бет, Алматы, «Литера-М» ЖШС-2018. 624-634бет.
13. Қазақ газеті. Құраст.: Ү.Сұханбердина, С.Дәуітов, Қ.Сахов.-Алматы: Қазақ энциклопедиясы-502б.1998-560 б.

References:

- 1.<http://library.arsu.kz/wp-content/uploads/2019/01/Seitov.pdf>.
2. #Alash100: ASYLBEK SEITOV//Kabuldinov. <https://e-history.kz/bulletin-history.kaznu.kz/index.php/1-history/article/view/832/597>
3. Alash қозғалысы кітабы. Авторлары:Е.Тілешов, Д.Қамзабекұлы, І.Нұрахмет.
4. Nazarbaev N.Ә. «Tarih tolkynynda» 232b,-Almaty:Atamyra 2003zh-222b.
5. Seifullin S. Tar zhol tajraқ keshu.-3510b. Tarihi-memuarlyқ roman: әңgime. – Astana: Audarma, 2011 - 480 b.
6. Otandyқ gazetten alynған мақала: Kөzi ashық, kөkiregi oyau Alash kajratkeri, ataqty dәriger Asylbek Zhymanyly Sejitov. Avtory:Zhahan Iskenderov.
7. <https://dspace.enu.kz/jspui/bitstream/data/2822/1/Seitov-Asilbek.pdf>
- Мақала- SEITOV ASYLBEK – DOSTOJNYJ SYN I PATRIOT ZEMLI OMSKIH KAZAHOV Kabuldinov Z.E., doktor istoricheskikh nauk, professor.
8. Okushylarға zhәrdem zhәmiraty // Қазақ газеті 1914 - № 55. Құрт аuru, Balalar arasyndaғы құрт аuru, El ishindegi nauқastar zhәne densaulyk қорғау zhymysy // «Таң» zhurnaly 1925 № 1, № 2, № 4.
9. «Ana tili» gazeti. 2013 № 15 (1169). Alash. Alashorda [Mәtin]: enciklopediya. Құраст.: F. Әнес, S. Смағұлова. - Almaty: «Arys» baspasy-544 bet., 2009 287-288 b.
10. Қазақ газеті. Құраст.:Ү.Сұханбердина, С.Дәуітов, Қ.Сахов.-Алматы:Қазақ enciklopediyasy 1998-560 b.
11. Saya Moldajyp//Үшеудің zhazasy-2017zh.<https://yvision.kz/post/sheudi-zhazasy-762232>.
12. Avtorlary: B.E.Altayev, Q.Sh.Әlimғazinov, A.A.Bashmakov, Қазақ мемлекеттілігі және Алашорда кітабы-720бет, Almaty, «Litera-M» ZhShS-2018. 624-634бет.
13. Қазақ газеті. Құраст.: Ү.Сұханбердина, С.Дәуітов, Қ.Сахов.-Алматы: Қазақ enciklopediyasy-502b.1998-560 b.

ТҮРКІСТАН МҰХТАРИЯТЫ (АВТОНОМИЯСЫ) – «АЛАШТЫҢ» ІРІ ЖОБАСЫ

Сұлтан Хан Аққұлы¹ [ID](#),

**¹ Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана қ.,
Қазақстан.**

*Автор-корреспондент

e-mail: prahacz2002@gmail.com (Жүсіп).

Аннотация. Мақалада 1917 жылы қыркүйекте «Алаш» көсемдерінің бастамасымен Орынборда өткен қазақ, башқұрт және Түркістан тұрғындары өкілдерінің басқосуында талқыланған жекелеген түркі автономиялары немесе біртұтас федерация құру мәселелері қарастырылды. Жоғарыда аталған мәжілістің мәселелер тізімінде Қазақстан, Башқұрт және Түркістан әлеуетті автономиялар, яғни тәуелсіз егеменді мемлекеттер ретінде көрінді.

Түптеп келгенде 1917 жылы Алаш автономиясы мен Түркістан Мұхтариатының (автономиясының) құрылуына әкелген бұрынғы Дала және Түркістан өлкелеріндегі ұлт-азаттық қозғалыстың идеологиясы зерттеліп, 19 ғасырдың 60-жылдарының ортасында пайда болған Сібір зиялылары арасында

Сібір аймақшылдығы қоғамдық-саяси қозғалысының саяси бағытымен негізінен үндес болды.

«Шығыс Ресейдің мұсылман мемлекеттері» картасынан бұл мемлекеттерге Ұлық Ұлысының (немесе Жошы Ұлысының) территориясын ғана алып қоймай, сонымен бірге сол түркі рулары мен тайпаларының барлығын, яғни қазақтарды (қырғыздармен бірге), татарларды, ноғайларды, башқұрттарды, түрікмендерді және басқа халықтарды қамтуы тиіс екені анық.

Кілт сөздер: Алаш, Түркі автономиялары, Түркістан, Түркістан мұхтариаты, ұлт-азаттық қозғалыс идеологиясы.

ТУРКЕСТАНСКИЙ МУХТАРИАТ (АВТОНОМИЯ) – КАК ЧАСТЬ БОЛЬШОГО ПРОЕКТА «АЛАШ»

Султан Хан Аккулы

¹ Университет им. Л.Н. Гумилева, г. Астана Казахстан.

*Автор-корреспондент
e-mail: prahacz2002@gmail.com (Жүсіп).

Аннотация. В статье рассматривались вопросы образования отдельных тюркских автономий или единой федерации обсуждались на совещании представителей казахов, башкир и населения Туркестана, состоявшегося в сентябре 1917 года в Оренбурге по инициативе лидеров «Алаш». В перечне вопросов названного совещания Каз'акстан, Башкирия и Туркестан фигурировали как потенциальные автономии, то есть самостоятельные суверенные государства.

Изучена идеология национально-освободительного движения в бывших Степном и Туркестанском краях, приведшая в конечном итоге к образованию Автономии Алаш и Туркестанского мухтариата (автономии) в 1917 году, в значительной степени была созвучна с политической ориентацией общественно-политического течения Сибирского областничества, возникшего среди сибирской интеллигенции в середине 60-х годов XIX века.

Из карты «Мусульманских штатов Восточной России» видно, что эти штаты должны были не только занять территорию Улуг Улуса (*или Улус Джучи*), но и включать все те тюркские роды-племена, т.е. казахов (вместе с киргизами), татар, ногаев, башкир, туркменов и других тюркских народов.

Ключевые слова: Алаш, тюркские автономии, Туркестан, Туркестанский мухтариат, идеология национально-освободительного движения.

IRSTI: 03.00.20

TURKESTAN MUKHTARIAT (AUTONOMY) AS PART OF THE LARGER “ALASH” PROJECT

Sultan Khan Akkuly¹ (ID)

¹ L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

Corresponding author
E-mail: prahacz2002@gmail.com (Zhussip)

Abstract. This article examines the debates on the creation of separate Turkic autonomies or a single federation, which took place at the meeting of representatives of Kazakhs, Bashkirs, and the population of Turkestan in September 1917 in

Orenburg, initiated by the leaders of the “Alash” movement. Among the issues discussed at the meeting, Kazakhstan, Bashkiria, and Turkestan appeared as potential autonomies—that is, as independent sovereign states.

The ideology of the national liberation movement in the Steppe and Turkestan regions, which ultimately led to the formation of the Alash Autonomy and the Turkestan Mukhtariat (Autonomy) in 1917, was largely in line with the political orientation of the Siberian regionalist socio-political movement that had emerged among the Siberian intelligentsia in the mid-1860s.

According to the map of the “Muslim States of Eastern Russia,” these states were envisioned not only as encompassing the territory of the Ulugh Ulus (or Ulus of Jochi), but also as uniting various Turkic clans and tribes—Kazakhs (along with the Kirghiz), Tatars, Nogais, Bashkirs, Turkmens, and other Turkic peoples.

Keywords: Alash, Turkic autonomies, Turkestan, Turkestan Mukhtariat, national liberation ideology.

Идеология национально-освободительного движения в бывших Степном и Туркестанском краях (*генерал-губернаторствах*), приведшая в конечном итоге к образованию Автономии Алаш и Туркестанского мухтариата (автономии) в 1917 году, в значительной степени была созвучна с политической ориентацией общественно-политического течения Сибирского областничества, возникшего среди сибирской интеллигенции в середине 60-х годов XIX века. Его основателями и идеологами была группа таких русских учёных и общественных деятелей, как Г.Н. Потанин, Н.М. Ядринцев, С.С. Шашков и др. В 1865 году они были арестованы и осуждены по делу «Общества независимости Сибири» - «делу о злоумышленниках, якобы имевших целью отделить Сибирь от России и образовать в ней республику по образцу Северо-Американских Соединённых Штатов» (США) [1, с. 501].

Революция 1905-1907 гг. придала новое дыхание движению областничества, но не среди сибирской интеллигенции, а среди казахской элиты «Алаш». Об этом свидетельствует письмо А.Н. Букейхана одному из основателей и лидеров сибирского областничества Г.Н. Потанину от 11 мая 1905 г. «*В вопросах федеративного (союза) устройства русского государства, – писал А.Н. Букейхан, – казахи пойдут в рядах крайних областников. Я вступил в переписку с известными влиятельными казахами и надеюсь из них организовать отделение сибирского союза...*» [2, л. 119].

Из данного письма логически следует, что под областничеством, позднее и под автономией, подразумевалась суверенное государственное образование, которое, как предполагалось, вместе с другими, такими же равноправными образованиями должно было на добровольной основе сформировать (*или объединиться*) новую федеративную демократическую Россию [3, с. 12-13]. В переговорах между лидерами тюркских народов название предполагаемого государства звучало в разных вариациях, как «*Федерация юго-восточных*

мусульманских областей», «Мусульманская Федерация ...» или «Мусульманские Штаты Восточной России», но суть оставалась неизменной. То есть единое унитарное государство или федерация тюркских народов.

Современные СМИ часто используют условные названия правительств тех или иных стран с целью их сокращения. Например, под «*Даунинг стрит, 10*» подразумевается правительство Соединённого Королевства Великобритании, под «*Белым домом*» - президент и правительство США и т.д. Но с Республикой Алаш совершенно особый случай. II Всеказахский курултай, приняв к сведению предложение лидеров партии «Алаш», своим постановлением присвоил правительству Республики Алаш конкретное название «Алаш Орда» [7, с. 69]. Очевидно, по замыслу лидеров партии «Алаш», в будущем название Республики Алаш будет переименовано в Алаш Орду. Об этом свидетельствует статья «Орда гербі» («Герб Орды»), опубликованная в газете «Қазақ» в январе 1918 года. Несомненно, что авторы статьи под словом «Орда» подразумевали государство – отсюда «Герб Орды» - «Герб государства». «Если государству Алаш присвоили наименование Орда, - отмечается в этой статье, - никто не станет спорить, что на гербе Орды должна быть отражена эмблема Орды...» [8, с. 1].

Вопросы образования отдельных тюркских автономий или единой федерации обсуждались на совещании представителей казахов, башкир и населения Туркестана, состоявшегося в сентябре 1917 года в Оренбурге по инициативе лидеров «Алаш». Об этом свидетельствуют вопросы повестки дня совещания, которые были предварительно опубликованы в газете «Бірлік туы» («Знамя единства», 1917-1918 гг., Ташкент). Стоит особо отметить, что в перечне вопросов предстоящего совещания Каз'акстан, Башкирия и Туркестан фигурируют как потенциальные автономии, то есть самостоятельные суверенные государства. Самые ключевые из них следующие:

- 1) Обсудить и утвердить форму государственного правления Автономных Башкирии, Каз'акстана и Туркестана;
- 2) О границах Автономных Башкирии, Каз'акстана и Туркестана;
- 3) Составление общей платформы каз'аков, башкир и Туркестана по земельному вопросу;
- 4) Об инородцах из иных вероисповеданий Каз'акстана, Башкирии и Туркестана;
- 5) Разработать пути защиты политических прав каз'аков, башкир и народов Туркестана на Учредительном собрании;
- 6) Создать каз'аками, башкирами и народами Туркестана единой партии с общей для всех программой, и
- 7) Создание каз'аками, башкирами и народами Туркестана общей организации (фракции) на Учредительном собрании [9, с. 3].

Следует добавить, что создание единой тюркской автономии или федерации предусматривалось и в проекте Программы партии «Алаш». Статья II Программы «Алаш» гласила: «В случае возможности Казакская автономия

сперва создаётся совместно с другими родственными народами, в ином случае – сразу образует самостоятельное государство» [10, с. 1].

Работа А.Н. Букейхана «Киргизы» (1910 г., СПб) может послужить ещё одним подтверждением цели идеи «Алаш» по возрождению Великого Улуса, где автор перечисляет 9 областей и одну губернию. Эти области и губерния неслучайно охватывают фактически всю территорию Великого Улуса в прошлом, а в настоящем - Степной (Семипалатинская, Акмолинская обл.) и Туркестанский края (Прикаспийская, Сыр-Дарьинская, Семиреченская, Ферганская, Самаркандская обл.), отдельные казахские Тургайская и Уральская области, не входившие в состав первых двух краёв (генерал-губернаторств), Астраханской губернии [11, с. 577]. К 1917 году этот список пополнен Бийским, Змеиногорским и Барнаульским уездами Алтайской губернии, которые вместе с 9 областями и одной губернией II-м Общеказахско-киргизском курултаем от 5-13 декабря 1917 года будут объявлены территорией Автономной Республики Алаш [12, с. 69].

После Февральской революции перед Временным всероссийским правительством вопрос об единой автономии казахских областей, административно разделённых в тот момент на Степной и Туркестанский края, а также на ряд самостоятельных областей (Тургайская, Уральская обл.) впервые был поднят деятелями «Алаш». Свидетельством этому являются постановления казахских областных и общенациональных курултаев, состоявшихся в течение 1917 года, как, например, Тургайского областного курултая-съезда от 2-8 апреля (Оренбург) с участием делегатов от 6-и казахских областей Степного края, Туркестана и ташкентского Шуро-и-Исламия (фактически первого общенационального курултая-съезда тюркских народов Центральной Азии, тогда ещё Степного края и Туркестана. – Авт.) [13, т. 9, с. 244], Уральского областного (Уральск, 19 апреля) [14, с. 21-36], I Всеказахского курултая (Оренбург, 21-28 июля) [15, с. 46-53], а также Общеказахско-киргизского курултая Туркестана (Ташкент, 2-5 августа) [16, № 6, с. 3]. Видный деятель «Алаш», член Правительства Алаш Орда, один из основателей Туркестанского мухтариата (в советской литературе фигурировал под уничижительным названием «Кокандская автономия») и последний глава его Временного Совета (Правительства) М. Шокай, после участия в работе Тургайского областного курултая, отмечал, что «уже этот первый съезд намечал пути будущего автономного устройства жизни казаков» [17, т. 9, с. 245], в другой работе наоборот признавался, что «об Автономии Туркестана на наших съездах (Туркестана) мы не говорили» [18, т. 9, с. 248]. Такое кажущееся, на первый взгляд, противоречие объясняется следующими обстоятельствами.

Лидеры движения и партии «Алаш» были хорошо осведомлены о великодержавных настроениях российской политической элиты и революционных демократов до и после Февраля 1917-го и опасения вождей советской власти стремления к единению представителей тюркской этнической общности и мусульман, которые в России в конце XIX – начале

XX веков получили названия «пантюркизм» и «панисламизм». К примеру, в 1909 году А. Байтурсынулы арестовали и продержали в семипалатинской тюрьме 10 месяцев на основании подозрения в пантюркистском и панисламистском сепаратизме [19, л. 10]. В первые же дни Февральской революции лидеры «Алаш» ещё раз убедились в великодержавных умонастроениях и революционной демократии России. Как известно, после свержения самодержавия в Петрограде образовалось двоевластие – Петроградский совет рабочих и солдатских депутатов (далее *Петросовет*. – *Авт.*) и Временное Всероссийское правительство, сформированное IV-й Государственной думой. Политика Временного правительства определялась Петросоветом. До сентября 1917 года пост председателя Исполкома Петросовета занимал Н.С. Чхеидзе, лидер фракции меньшевистской социал-демократической партии в Государственной думе IV-созыва, в первые месяцы февральской революции выдвинувшийся в первые ряды российской революционной демократии. М. Шокай, предположительно по поручению А. Букейхана, посетив главу Петросовета Н.С. Чхеидзе, на его вопрос о характере предстоящей работы казахских лидеров, ответил следующее:

- *Мы будем добиваться автономного режима для Туркестана, и, следовательно, наша работа там будет носить подготовительный для автономии характер.*

Этот ответ испугал одного из лидеров революционной демократии России, который в ответ заявил:

- *Ради Бога, товарищ Ч., не говорите там, среди Ваших соотечественников об автономии. Во-первых, сейчас ещё рано говорить об этом, а во-вторых – автономия в такой стране, как ваш Туркестан, это будет верным шагом к независимости, к сепаратизму»* [20, т. 9, с. 247].

Вопрос единения обсуждался и после создания ряда тюркских государственных образований в течение 1918-1919 годов. Как утверждал в своих воспоминаниях Ахмет-Заки Валидов (*позже Заки Уалиди Тоган*. – *Авт.*), лидеры тюркских народов наряду с обсуждением идеи о создании единого государства (*или федерации*), как первого этапа на пути национального освобождения, рассматривали также пути избежания подозрений в сепаратизме со стороны революционной демократии России. «Алихан Букейхан, Мухамеджан Тынышпаев, Мустафа Чокаев и я говорили с Юсуфом Акчуриным о замысле создания в Самаре «Федерации юго-восточных мусульманских областей», - писал лидер Автономии Башкирии А.-З. Валидов, - *Когда речь зашла о предполагаемом названии будущего государства, Акчурин посоветовал именовать его «Федерацией восточных турков». Алихан (Букейхан), в свою очередь, внёс свои коррективы: следует избегать названий, которые давали бы русским повод для наклеивания на нас ярлыка пантюркизма; в будущем и такое название вполне может стать приемлемым, а пока надо ограничиться «Мусульманской Федерацией Восточной России»* [21, кн. 1, с. 264]. Наличие такой договорённости между лидерами тюркских народов подтверждается эскизом карты территории

предполагаемой федерации тюрко-мусульманских штатов России, обнаруженным в документах Алаш Орды в фонде ГА РФ в Москве (фото № 1) [22, л. 22]. Из этой карты «Мусульманских штатов Восточной России» нетрудно убедиться в том, что они (штаты) должны были занять территорию Улуг Улуса (или Улус Джучи), но и включать все те тюркские роды-племена, которые составляли основу Великого Улуса. Это, прежде всего, казахи (вместе с киргизами), татары, ногаи, башкиры, туркмены и другие тюркские народы. Поэтому лидеры «Алаш» в вопросе о национальном самоопределении (автономизме) проявляли осторожность, согласуя между собой каждое своё действие, слово или выступление. Во избежание подозрений и обвинений в

Фото № 1. Эскиз карты территории Великого Улуса Джучи хана или «Мусульманских штатов Восточной России» (ГА РФ (М.). – Ф. 192. – Оп. 1. – Д. 22. – Л. 22.), вопросы создания которых в 1917-1919 гг. обсуждали лидеры тюркских народов России

сепаратизме или пантюркизме, лидеры «Алаш» клятвенно заверяли не только Временное правительство Львова-Керенского периода марта-октября 1917 года, но и руководителей Комуча, «Уфимской директории» и Омского правительства адмирала Колчака 1918-1920 гг. в том, что они «едины с Демократической Федеративной Республикой Россией». «Мы мыслим себя только частью единой России, - уверял, например, глава Алаш Орды А.Н.

Букейхан участников т.н. «Государственного совещания» в Уфе в сентябре 1918 года, - *Те организации, от имени которых я выступаю (от имени правительств Автономий Алаш, Башкирии, Туркестана и Национального управления тюрко-татар внутренней России и Сибири. – Авт.), не являются представителями сепаратизма, а они мыслят, что они составляют часть единой России...*» [23, т. IX, с. 247].

«Несогласие» А.Н. Букейхана с созданием единой автономии (государства) казахов с Туркестаном, изложенное в статье «Жалпы Сібір сиезі» («Общесибирский съезд»), было адресовано именно революционной демократии России. В статье, в частности, отмечалось: *«По-видимому, Туркестан станет самостоятельной автономией. Есть мнение, что лучше если наша казахская автономия объединится с Туркестаном. Мы с Туркестаном одной веры, родственны. Быть автономией значит быть самостоятельным государством. Управлять государством задача не из лёгких. Если наш казах остро нуждается в государственных управленцах, если наш казах в массе неграмотен, то положение Туркестана в 10 раз хуже. Если казах с Туркестаном объединятся в одну автономию, то это всё равно запрячь на арбу верблюда и осла вместе. Далеко ли мы уйдём на такой арбе?»* [24, т. 10, с. 194].

Но все эти заявления и заверения являлись не более, чем декларацией, политическим и тактическим ходом до поры, пока бывшие колониальные тюркские народы не добьются, вместе или врозь, национального самоопределения на первых порах в составе федеративной демократической России. «На нас, избранных в Учредительное собрание членов «Алаш», - разъяснял А.Н. Букейхан следователю НКВД в 1937 г., - *падала задача добиться объявления автономии Казакстана. Движения за автономию имело место и в других национальных областях. Наша партия «Алаш» блокировалась с другими национальными партиями (Татарстана, Башкирии и др.). Основой этих блоков было: совместное требование от Учредительного собрания автономии национальных областей в составе Российского [...] государства путём договорённости с российскими [...] партиями*» [25, с. 28].

Между тем учреждение Временным правительством в апреле 1917 года Комитета по управлению Туркестаном (Турккомитет), а также его этнический состав свидетельствовали о том, что обретение Туркестаном статуса автономии или доминиона стало вполне реальным. В члены Турккомитета помимо четырёх представителей тюркских народов А.Н. Букейхана, М. Тынышбайулы (Тынышпаев), С. Максудова, генерала А. Даулетшина, были назначены русские выходцы из Туркестана А. Липовский, П. Преображенский, а также исследователи Туркестана Б. Шкапский, В. Елпатиевский, Главой комитета стал действующий депутат IV Государственной думы и коллега А. Букейхана по кадетской партии Н. Щепкин. Учитывая эти обстоятельства, а также опыт Великобритании, предоставившей своим бывшим колониям (Канада, Австралия, Оранжевая Республика и др.) статуса доминиона, то есть фактического суверенитета, А.

Букейхан не без основания предположил, что после одобрения Всероссийским учредительным собранием, Туркестан получит статус автономии [26, с. 3].

Следует отметить, что лидеры «Алаш» попытались вывести из Турккомитета С. Максудова как противника национального самоопределения Туркестана. В письме М. Тынышбайулы А. Букейхану, отправленном адресату сразу после учреждения Турккомитета, автор предлагает заменить С. Максудова М. Шокаем: *«Дорогой Алихан Агай! 12/IV жду членов Турк. Комитета. Щепкина и других. Сегодня приехал Мустафа [Шокай. – Авт.]. Я из состава комитета хорошо знаю Давлетишина, Шкапского (моего друга и приятеля). Я знаю Максудова... (далее написано на казахском: вольный перевод мой. – Авт.) Хочу просить вас: при случае убрать Максудова, а на его место принять Мустафу. Не могли бы Вы об этом написать Щепкину сюда [в Ташкент]? Наша с Мустафой цель – удалить Максудова»* [27, л. 5]. По свидетельству большевика Г.И. Сафарова, командированного московской советской властью в Туркестан в 1919 году, действительно вскоре С. Максудов был удалён из состава Туркомитета, его место занял М. Шокай, как об этом М. Тынышбайулы просил своего старшего товарища и лидера «Алаш» А. Букейхана [28, с. 72].

Тем временем в Туркестане складывалась крайне неблагоприятная политическая обстановка. Всё больше обострялось взаимоотношение между Национальным центром во главе с М. Шокаем и Турккомитетом Временного правительства, с одной стороны, с другой - не было единства в решении вопросов об автономии, судебной реформы, земле и других между такими местными туркестанскими организациями, как *«Шуро-и-Исламия»*, *«Улема Джамиати»* («джадидисты») и Национальный центр Туркестана. По признанию М. Шокая, из-за острых разногласий между местными национальными организациями, *«для части населения мусульманского Ташкента русский монархист был более приемлим, чем «джадид»* [29, т. 9, с. 265]. Усиливалась угроза от крайне левых и крайне правых русских организаций. Ослабили полномочия, роль и влияние правительственного Турккомитета, из всех членов которого в Ташкенте остались лишь В. Елпатиевский и А. Липовский. Более того, после отставки Н. Щепкина, долго остававшийся без Главы (*председателя*), Турккомитет с двумя членами Елпатьевским и Липовским *«превратился в игрушку в руках Краевого и Ташкентского советов рабочих и солдатских депутатов. В этих советах усиливались большевистские и левоэсеровские элементы»* [30, т. 9, с. 265-266]. В этой сложной ситуации в Туркестане большевики и левые эсеры подняли мятеж, в оставшемся фактически без власти Ташкенте бунтовщики хозяйничали 2 дня. В связи с этим глава Временного правительства А. Керенский решил самыми крутыми мерами подавить ташкенский бунт, назначив командующего Казанским военным округом генерала П. Коровиченко Генеральным комиссаром Туркестана вместо прежнего председателя Турккомитета Н. Щепкина. Но вскоре выяснилось, что с ним никаких войск не было кроме одной небольшой пушки и одного пулемёта, а

самого генерала Коровиченко сопровождали два молодых офицера. Стало ясно, что ни Правительственный Турккомитет, ни Краевой совет рабочих и солдатских депутатов не обладали никакой реальной властью и военной силой, что кучка мятежных солдат и рабочих, за которой стояли большевики, в любой момент может захватить власть в Ташкенте. А коренных туркестанцев мятеж большевиков и левых эсеров не всколыхнул. Как писал об этом М. Шокай, *«в этом безразличии к судьбе революции в Туркестане кроилась опасность прежде всего для нас самих...»* [31, т. 9, с. 270].

В связи с возникшей необходимостью обеспечения правительственному Турккомитету независимости от совета рабочих и солдатских депутатов, по требованию Национального центра Туркестана и лично М. Шокая, его состав был обновлён - новыми членами из числа местных национальных представителей стали М. Шокай, Убайдолла-Ходжа, Шах-Ислам, Шах-Ахмед, из русских И. Шендриков, Н. Иванов.

В середине октября 1917 года М. Шокай перед Турккомитетом поставил вопрос о выводе из Туркестана тех войск, которые участвовали в подавлении восстания 1916 года и о замене их предпочтительно татарскими и башкирскими войсками. Но его предложение было отклонено, несмотря на упорные слухи о готовящемся выступлении большевиков и левых эсеров. В распоряжении Турккомитета были документы, свидетельствующие о намерении большевиков и левых эсеров захватить власть. Но Турккомитет и его Генеральный комиссар Коровиченко бездействовали. 25 октября утром, в день свержения Временного правительства в Петрограде, рабочие разоружили казачьи части и началось восстание гарнизона. *«На стороне Турккомитета были юнкеры, кадеты, небольшие казачьи части и отдельные команды... В течение четырёх дней в Ташкенте шли бои... 29 октября весь Ташкент был уже в руках восставших (большевиков и левых эсеров)»*, вспоминал М. Шокай [32, т. 9, с. 276].

Следует обратить внимание на то, что представляли собой те две группы в Туркестане, которые именовали себя «большевиками» и «левыми эсерами». Видный большевик, представитель советской власти в Туркестане в 1919-1921 годах Георгий Сафаров свою книгу по истории советской власти в Туркестане, изданную буквально по следам её установления – в 1921 году, назвал не иначе, как «Колониальная Революция (Опыт Туркестана). *«Как это не парадоксально, - писал он в этой книге, - в Туркестане не партия большевиков создала Совесткую власть, а Советская власть по необходимости утверждения власти Советов создала здесь партии большевиков и левых эсеров. Неизбежным следствием этого явилось то, что партия большевиков и левых эсеров с первых же дней сделали пристанищем значительного количества авантюристов, карьеристов и просто уголовных элементов. Характерно, что здесь «большевики» официально не именовали себя иначе, как «правительственной партией большевиков»* [33, с. 71].

По свидетельству М. Шокая, в дни боев в Ташкенте, когда решалась судьба Туркестана и его угнетённого народа, туркестанцы в массе своей

оставались безразличными зрителями. *«Многие, если не сказать все туркестанцы, - констатирует он, - смотрели на происходящую борьбу большевиков против Временного правительства, как внутрирусскую партийную борьбу, нас мало касающуюся...»* [34, т. 9, с. 276].

Опасения лидеров «Алаш» по поводу незрелости местного населения и что *«положение Туркестана в 10 раз хуже»* оправдались. Стало очевидно, в чём невольно признавался и участник событий в Туркестане М. Шокай, что безразличие, политическая незрелость и пассивность массы коренного населения, а также отсутствие единства среди организаций мусульман Туркестана позволили кучке авантюристов, карьеристов и уголовных элементов достаточно легко захватить власть в Ташкенте.

Важно подчеркнуть, что с другой стороны, насильственный захват центральной власти большевиками в Петрограде, затем переход Уфы и Ташкента под их контроль ускорил процесс образования национальных и областных автономий, вынудив национальных лидеров не ждать дальше вероятного созыва Всероссийского учредительного собрания.

По свидетельству лидера А.-З. Валидова (*позднее Заки Уалиди Тоган. – Авт.*), для обсуждения ситуации в Степном крае и Туркестане лидеры «Алаш» (*А. Байтурсынулы, М. Шокай, Ж. Досмухаметулы и другие*) в конце октября – начале ноября 1917 года собрались в резиденции комиссара Временного правительства в Тургайской области А.Н. Букейхана. Следует отметить, что А.Н. Букейхан после свержения Временного правительства продолжал исполнять обязанности комиссара вплоть до 22 декабря (*4 января 1918 г.*) 1917 г., пока не был избран депутатом Всероссийского учредительного собрания от партии «Алаш», а также председателем Алаш Орды [35, с. 3]. *«Обсуждение шло на совещании, которое продолжалось 2 дня и во многом определило нашу дальнейшую судьбу, - утверждал Валидов, - Решили сохранить верность идеям демократии и Учредительного собрания, не признавать большевиков, ориентироваться на Украину, осуществляющую политику областной автономной самостоятельности. Договорились в конце декабря в одни и те же дни созвать в Оренбурге казахский и башкирский курултай, в Туркестане также стать на путь борьбы за суверенитет»* [36, кн. 1, с. 214-215].

Из этих воспоминаний следует, что совещание в резиденции А.Н. Букейхана решило направить *«Туркестан на путь борьбы за суверенитет»* с *«ориентиром на Украину»*. Очевидно, здесь речь шла о созыве общетуркестанского курултая (*съезда*), по постановлению которого предполагалось немедленно образовать Туркестанский мухтариат (*автономию*) в противовес советской власти в Ташкенте. Необходимо отметить, тогда власть советов ещё не распространялась за пределы Ташкента. М. Шокай признаёт, что на прежних курултаях (*съездах*) в Туркестане вопрос об автономии не поднимался и не обсуждался. По поручению Национального центра Туркестана Шахислам Шагиахмет готовил материал об основах Автономии Туркестана, ему в этом помогали Махмуд-Ходжа Бекбуди, Убайдулла Ходжа и отчасти сам М. Шокай [37, т. 9, с. 248-249]. Но этот

материал так и остался проектом, не получив широкого распространения по неизвестным причинам. Поэтому следует признать, что реальная инициатива о созыве общемусульманского курултая с повесткой об автономии Туркестана исходила от лидеров «Алаш» и конкретное решение было принято на совещании в резиденции А.Н. Букейхана.

После совещания в Оренбурге, М. Тынышбайулы, М. Шокай, вместе с ними и А.-З. Валидов, отправились в Ташкент, где 15 (28) ноября открылся III Всетуркестанский курултай мусульман под руководством Шуро-и-Улема (Совет духовенства), в своё время отколовшегося от либеральной организации джадидистов Шуро-и-Исламия. Параллельно ему в Ташкенте состоялся III т.н. «Съезд советов Туркестанского края». На Всетуркестанский курултай мусульман были приглашены представители левых и социалистических организаций мусульман, в то же время лидеры Шуро-и-Исламия в работе курултая не участвовали, что означало окончательный раскол между традиционалистами и либералами. Курултай решил обратиться к «Съезду советов Туркестана» с предложением о создании коалиционного правительства. Но оно было отвергнуто левыми эсерами и большевиками, среди которых ведущую роль играли бывшие чиновники колониальной администрации. Таким образом в первый состав «СНК Туркестана» не попали представители коренных народов. По мнению члена Туркбюро ЦК РКП (б) с 1920 года Г. Сафарова, командированного Советской властью в Туркестан в 1919 году, *«принадлежность к промышленному пролетариату в царской колонии была национальной привилегией русских», «поэтому и пролетарская диктатура здесь, с первых же шагов, приняла типично-колониаторскую внешность»* [38, с. 71].

22 ноября (05.12) 1917 г. в Ташкенте открылся III Краевой общемусульманский съезд, который предпринял попытку сформировать правительство национальной автономии. Но это решение вызвало протест со стороны левых мусульманских движений и партий, выступавших за Советы, как единственную легитимную власть.

По инициативе и настоянию М. Тынышбайулы, М. Шокая и при поддержке лидеров Шуро-и-Исламия, в ответ на создание в Ташкенте «правительственной партии большевиков» Туркестана (*выражение большевика Сафарова Г.И. – Авт.*), 26 ноября (06.12) 1917 г. в Коканде был созван IV Всетуркестанский чрезвычайный курултай мусульман. В его работе участвовало около 200 делегатов от Ферганы, Сырдарьинской, Самаркандской, Закаспийской областей и Бухарского эмирата [39, с. 43]. На следующий день, 27 ноября (10.12) 1917 г., на форуме Туркестан был объявлен *«территориальной автономией в единении с федеративной демократической Российской республикой»*. Курултай также постановил назвать новое государственное образование «Түркістан мұқтариаты» (*Туркестанская автономия*) [40, с. 396]. На курултае были избраны органы власти автономии. Представительным и законодательным органом должен был стать Временный Народный Совет из 54 членов: 36 от коренного народа,

18 от русских, исполнительным – Временный совет (правительство), состоящий из 12 членов. В состав правительства мухтариата были избраны три казаха – видных деятеля «Алаш». Министром-председателем - министром внутренних дел стал инженер-железнодорожник, учёный-историк, бывший депутат II Государственной думы и член правительственного Турккомитета М. Тынышбайулы, также бывший член Турккомитета М. Шокай – управляющим отделом внешних сношений (министром иностранных дел), А. Оразайулы – товарищ (заместитель) министра внутренних дел.

По признанию большевика Г.И. Сафарова, во-первых, Туркестанский мухтариат был создан в противовес советской власти в Ташкенте, а во-вторых - активная роль в его образовании Мухтариата принадлежала **казахской интеллигенции**. Но он увидел несколько иную причину ведущей роли казахской интеллигенции в Туркестане. *«Киргизская (казахская) интеллигенция, вышедшая из той массы кочевников, которая смотрела на земледельческое узбекское и торгово-ремесленное население города как на исконных наследственных врагов своих, - пишет Г. Сафаров, - пошла на услужение к мусульманской (узбекско-сартской) буржуазии. Попытки, которые делались мусульманской (узбекско-сартской) интеллигенцией для примирения экономически непримиримых элементов, путём ссылки на авторитет объединяющего всех ислама, на общее происхождение тюркских народностей, кончались полной неудачей и только «автономное движение» на один момент могло всё же сплотить эти элементы»* [41, с. 72].

Г. Сафаров также полагает, что если автономизм давал надежду городской туземной буржуазии расправить свои крылья, с одной стороны, то, с другой стороны, **обезземеленные и пролетаризированные массы (?)** кочевников или, вернее, их представители надеялись дать отпор переселенческому засилию, опираясь на автономное движение. *«Только этим и объясняется то странное обстоятельство, что городская мусульманская (узбекско-сартская) буржуазия, интересы которой по существу были противоположны интересам кочевников, нашла в киргизской (казахской) интеллигенции, настроенной довольно националистически, своих представителей и верных руководителей»*, считает Г. Сафаров [42, с. 73].

Видимо, следует скептически относиться к мнению Г. Сафарова об «услужении казахской интеллигенции к мусульманской (узбекско-сартской) буржуазии», что казахская прогрессивная интеллигенция «выражала волю нации к буржуазному самоопределению» и казахи представляли собой «пролетаризированную массу кочевников». В то же время нельзя отрицать его правоту в том, что центром влияния Шуро-и-Улемы (Совета духовенства) был Ташкент и что ташкентские улемисты были против объявления Туркестанского мухтариата. Г. Сафаров видит в этом ещё одну причину, *«почему казахская интеллигенция заняла руководящее положение в автономистском движении»*. *«Поскольку после октябрьских событий, - достаточно объективно отмечает большевик Г. Сафаров, - руководство автономистским [...] движением сосредоточилось, главным образом, в*

руках прогрессивной интеллигенции, выразившей волю нации к буржуазному самоопределению, постольку неизбежно было выступление на первый план киргизской (казахской. – Авт.) интеллигенции, наиболее свободной от связи с реакционно-феодалной «улемой» [43, с. 73].

Тем временем правительство Туркестанского мухтариата в январе 1918 года объявило о намерении 20 марта т.г. созвать свой парламент на основе всеобщего прямого и равного права при тайном голосовании.

А выборы во Всероссийское учредительное собрание состоялись уже при власти советов в Петрограде и Ташкенте. Как и вся Россия, народ Туркестана возлагал большие надежды на Учредительное собрание, поскольку было уже ясно, что форма управления государством в России станет федеративной республикой, а Туркестан, вместе или врозь с другими тюркскими народами, должен был стать одним из равноправных субъектов этой федерации, как об этом гласило постановление IV Всетуркестанского чрезвычайного курултая мусульман.

В Туркестане выборы во Всероссийское учредительное собрание состоялись 12-14 ноября 1917 г. лишь в двух областях – Жетысусской и Ферганской, от которых в Собрание были избраны М. Тынышбайулы [44], Шендриков [45], М. Шокай [46] и А. Оразайулы [47]. Выборы в Сырдарьинской области были признаны не состоявшимися. Созыв Всероссийского учредительного собрания целиком зависел от Советской власти и надежда на него ещё не угасла. Поскольку, во-первых, сама Советская власть, заменившая Временное правительство России, до созыва и одобрения Учредительного собрания являлось временным правительством России. Во-вторых – по итогам выборов партия эсеров получила 374 мандатов, ещё 81 мандат получили украинские эсеры (*всего 455 голосов из всех 766 избранных депутатов*), а большевисткой РСДРП досталось более, чем два раза меньше мандатов – 180 [48, с. 187]. В связи с этим обстоятельством вожди большевиков не спешили с созывом Учредительного собрания. Более того на открытие его первой сессии, намеченной на 28 ноября (*11 декабря*) 1917 года [49, с. 187], большевистские депутаты объявили бойкот и не явились. По объективной причине не явились и депутаты от Туркестана в связи с началом работы IV Всетуркестанского курултая в Коканде. Бойкот, объявленный советской властью первой сессии Учредительного собрания, вынудил лидеров «Алаш» экстренно созвать II Общенациональный казахский курултай на 5 (18) декабря 1917 года [50, с. 187].

Важно обратить на два важных исторических факта, подтверждающих прямую причастность лидеров партии «Алаш» к образованию Туркестанского мухтариата. Они рассматривали Туркестан как естественную часть единого тюркского государства Алаш. II Общеказахско-киргизский курултай, начавший свою работу в намеченное 5(18) декабря 1917 года и образовавший Автономию Алаш на заседании от 12 (25) декабря, наряду с казахскими областями Степного края и отдельных областей (*Тургайская и Уральская обл.*), фактически всю территорию Туркестанского края, а именно Сырдарьинскую,

казахские уезды Ферганской, Самаркандской областей, Амударьинский отдел и Мангышлакский уезд Закаспийской области, провозгласил территорией Алаш [51, с. 69], совпадающей с исторической территорией Великого Улуса. Кроме того, в ходе выборов членов Всеказахско-киргизского Народного Совета Алаш Орды М. Тынышбайулы - будучи действующим министром-председателем - министром внутренних дел, и М. Шокай, являющийся действующим управляющим отделом внешних сношений Туркестанской автономии, были избраны в члены Алаш Орды. Первый избран вне областей, а М. Шокай – от Сырдарьинской области [52, т. X, с. 206]. Такое совмещение возможно было в рамках идеологически и территориально единого государства.

Одной из ключевых проблем Туркестанской автономии, с самого начала её существования, стали острые разногласия между различными политическими течениями, участвующими в её создании. В первую очередь, между джадидами и кадимистами. Последних в правительстве представлял Кичик Эргаш. Всё усиливающееся влияние кадимистов в правительстве вынудило в середине января 1918 года подать в отставку с поста министра-председателя - министра внутренних дел М. Тынышбайулы, сохранив за собой лишь пост министра внутренних дел. На посту министра-председателя его заменил М. Шокай. Вскоре М. Тынышбайулы подал в отставку и с поста в МВД и присоединился к Алаш Орде.

В условиях политического кризиса у членов правительства Мухтариата отсутствовала единая позиция во внешнеполитической ориентации, в отношении Советов и дальнейших социально-политических преобразований.

Согласно постановлению IV Всетуркестанского курултая, созыв Туркестанского учредительного собрания был намечен на март 1918 года. Советская власть в Ташкенте, опасаясь созыва Туркестанским мухтариатом учредительного собрания, по приказу из Москвы, приступила к подготовке по ликвидации правительства Мухтариата. Для ликвидации Туркестанской автономии из Москвы в Ташкент прибыли 11 эшелонов с войсками и артиллерией. В состав советских войск входили также вооружённые армянские дашнакские отряды. Таким образом, Туркестанский мухтариат был жестоко разгромлен большевиками и дашнаками всего через 3 месяца после образования, её место заняла Туркестанская советская автономия. М. Шокаю едва удалось избежать ареста и к весне 1918 года присоединиться к правительству Алаш Орды.

В июне-августе 1918 г. он вместе с председателем Алаш Орды А. Букейханом участвует в переговорах с Самарским правительством (*КомУч*), в сентябре-ноябре – на государственном совещании в Уфе и переговорах с Омским правительством адмирала Колчака. Согласно новому документу, обнаруженному в архиве внешнеполитической истории МИД Японии, весной 1919 года М. Шокай тайно эмигрировал во Францию через Грузию [53]. В обращении Алаш Орды к правительству Японии его имя не упоминается, но всё же оно приоткрывает истинную причину и цель его эмиграции. Согласно

новому документу, датируемому январём 1919 года, Алаш Орда планировало направить своего представителя на Парижскую мирную конференцию. Визит и обращение Р. Марсекулы к правительству Японии через её Генеральное консульство во Владивостоке и эмиграция М. Шокая во Францию по времени с началом работы международной мирной конференции в Париже неслучайно совпали [54, лл. 192-210].

Парижская международная мирная конференция была созвана после окончания I-й мировой войны в ноябре 1918 г. и проходила в несколько этапов в период с 18 января 1919 года по 21 январь 1920 года при участии 27 государств. В число этих государств-участников конференции входили кроме членов блока Антанта, такие страны как Сиам, Куба, Эквадор, Гаити и другие. Как сообщала официальная печать правительства Алаш Орда (*газ. «Сарыарқа»*) со ссылкой на источник в Шанхае (*Китай*), был обнародован ответ министра иностранных Франции Стефана Пишона на обращение МИДа Англии. Из его ответа следует, что в декабре 1918 года МИД Великобритании направило во французское МИД ноту с предложением обратиться ко всем новообразованным правительствам в России (*в том числе национальным государственным образованиям – Украины, Алаш, Азербайджана, Башкирии, Туркестана и т.д.*), не исключая советской власти, с предложением отказаться от войны и заключить мир, а также допустить к парижской мирной конференции представителей всех этих правительств. На это предложение С. Пишон нотой от 5 января 1919 года дал следующий ответ: *«Франция с готовностью примет представителей всех правительств за исключением вероломной советской власти»* [55, с. 2].

Согласно другой статье официальной печати Алаш Орды, поскольку в тот момент единого, общероссийского правительства не существовало, в конце декабря 1918 года было создано т.н. *«Русское политическое совещание»*, которое призвано было представлять Россию на конференции [56, с. 2]. 11 января 1919 года адмирал А. Колчак утвердил состав делегации. В неё вошли бывший глава первого состава Временного правительства князь Львов, посол России во Франции Маклаков, бывший министр иностранных дел царской России и действующий министр внешних сношений правительства генерала Деникина Сазонов и председатель Архангельского правительства Чайковский. При встрече с русскими представителями союзники ничего конкретного по поводу приглашения России на конференцию не заявили. Так, 21 ноября 1918 года в Вашингтоне состоялась встреча князя Львова и посла в США Бахметьева с президентом Вильсоном. На ней президент обещал лишь поставить вопрос о русском представительстве на конференции. Вместе с тем, ссылаясь на наличие в России многочисленных правительств, Вильсон полагал, что некоторых из представителей из них вполне можно пригласить на конференцию для того, чтобы выяснить ту или иную точку зрения. 25 декабря 1918 года в Париже произошла встреча С. Пишона с князем Львовым, а вскоре князя Львова принял и премьер-министр Франции Клемансо. На этих встречах

представители Франции ограничились общими заявлениями о своей поддержке России.

12 января 1919 года в Париже состоялось заседание Высшего военного совета союзников по Антанте, и на нём было принято решение не допускать Россию на Парижскую мирную конференцию [57, с. 624]. Таким образом, России как государству было отказано участвовать в послевоенном переустройстве. В связи с этим не был решён вопрос о новых государственных образованиях, исторически и территориально связанных с бывшей метрополией – Россией. В их числе Республика Алаш и её правительство Алаш Орда.

Теперь вполне понятно, почему М. Шокай, следивший за событиями вокруг мирной конференции, не спешил в Париж, задержавшись до февраля 1921 года в Тифлисе, затем в Стамбуле, прибыв в столицу Франции лишь спустя год после мирной конференции - летом 1921 года [58, с. 17]. В «чрезвычайно секретном» докладе сотрудников ГПУ в КирОбком КК РКП (б) *«О групповой и персональной характеристике, сущности и деятельности Алаш Орды и националистов киргиз, а также и вообще кирработников»* от 23 сентября 1922 года утверждалось, что Алаш Орда *«имеет теперь своего представителя в Лиге Наций – Мустафу Чукаева»* [59, с. 109].

Исследователи истории национально-освободительного движения, партии «Алаш» и Республики Алаш упускают два очень важных момента, тесно связанных с деятельностью казахской элиты периода 1917-1920 гг. Это история и характер взаимоотношений Правительств Автономных Алаш и Сибири в период 1917-1918 гг. и визит представительной делегации Алаш Орды во главе с Ахметом Байтурсынулы в Восточный Туркестан в 1918 году.

I Сибирский областной съезд состоялся накануне вероломного захвата большевиками всероссийской власти - 8-17(21-30) октября 1917 года в Томске, в работе которого приняли участие 207 делегатов, в том числе 9 представителей казахского народа во главе с А.Н. Букейханом. Съезд объявил себя высшим законодательным органом региона, а в *«Положении об областном устройстве Сибири»* стали отражаться основы конституции автономной Сибирской республики. Съезд постановил, что Сибирь должна обладать законодательной, исполнительной и судебной властью, иметь областную думу и кабинет министров. Предусматривалась возможность преобразовать Сибирь в **ФЕДЕРАЦИЮ**. По оценкам исследователя истории Сибирской автономии А.В. Сушко, на октябрьском съезде 1917 года сибирское областничество из категории культурного сепаратизма перешагнуло в категорию политического сепаратизма. Другие исследователи оценивают формирование Сибирского областного совета и Сибирского областного исполнительного комитета как первые практические шаги по созданию суверенной сибирской государственности [60, с. 174-179]. Следует отметить, что на этом съезде А.Н. Букейхан был избран членом Кабинета министров Сибири – министром, председателем - Г.Н. Потанин [61, с. 3].

По итогам работы съезда, А.Н. Букейхан в своей статье «Жалпы Сібір сиезі» (букв. «Общесибирский съезд») отмечал, что казахский народ, после образования национальной автономии согласно постановлению I Общеказахского курултая от 21-26 июля 1917 года (г. Оренбург), вместе с другими тюркскими «инордцами» Сибири временно присоединятся к Сибирской федерации. «... Мы, девять [казахских] представителей, - писал лидер «Алаш», - обсудив в своем кругу, на сибирском съезде заявили следующее: Сибирь должна стать автономией (федерацией), наша казахская нация временно присоединяется к Сибири. Другие малые инородцы [Сибири] – якуты и буряты - поддержали нашу позицию» [62, с. 1]. При этом казахи и другие малые тюркские народы Сибири и Алтая оставляют за собой право отделения от Сибири. «Итак, - заявлял далее А.Н. Букейхан, - в Конституцию Сибири будет внесена отдельная статья о том, что казахская нация и другие народы Сибири с собственной территорией временно войдут в состав Сибири. При этом они сохраняют право на отделение от Сибири в суверенное государство» [63, с. 1].

Необходимость присоединения казахской нации к Сибири А.Н. Букейхан обосновывал следующими обстоятельствами: «Убедившись в отсутствии образованных управленцев на практике летних выборов казахских комитетов (областных, уездных и волостных. – Авт.) и самоуправления казахов, массовую неграмотность народа, мы подумали, что на первых порах нам целесообразно присоединиться к Сибири, чтобы безболезненно избавиться от оков великой державы (России), укрепить государственность и потом отделиться от неё (Сибири) в суверенное государство» [64, с. 1].

Ещё одной важной причиной стремления казахов, якутов, бурятов и других тюркских народов Алтая к Сибири являлась необходимость защиты их исконных земель от дальнейшей переселенческой колонизации и наплыва безземельных крестьян из внутренних губерний России. На I Сибирском областном съезде А.Н. Букейхан от имени коренных народов Сибири и Алтая выступил с соответствующим требованием: «Народы, населяющие свои исконные земли – это казахи, буряты, якуты и ряд тюркских народностей Алтая. Якутия далеко. Народы Алтая занимают горные районы. Огромной территорией владеют казахи и буряты. У них отобрали очень много земли в пользу мужиков-переселенцев. У бурят отбирали земли точно также, как у казахов... Если действительно наступила пора свободы, равенства и братства, то мы, казахи и буряты, больше не потерпим подобных злодеяний. Пока мы полностью не удовлетворим свои интересы в землях, мужику нет места на наших землях. После решения Учредительным собранием земельного вопроса в основном законе (Конституции), казахи, буряты и тюркские народы Алтая должны в первоочередном порядке получить свою достаточную земельную долю» [65, с. 2].

А.Н. Букейхан, настойчиво и последовательно добиваясь присоединения предполагаемой казахской автономии к Сибири, преследовал далеко идущую цель. Он предполагал, что в случае образования федерации/или конфедерации

Сибири с парламентской формой правления в составе казахской, якутской, бурятской и других народов Алтая с момента её образования, тюркские народы будут играть доминирующую роль во всех сферах её жизни. Очевидно, именно к реализации этой цели стремился лидеры «Алаш».

Но вероломный захват большевиками центральной власти в Петрограде, а также бойкот большевистских депутатов открытия первого заседания первой сессии Всероссийского учредительного собрания, намеченного на 28 ноября (11 декабря) 1917 года, изменили ход развития событий в России и ускорили процесс образования национальных и областных автономий в бывшей империи, но уже до созыва Учредительного собрания. В числе этих автономий были Туркестанская, Алаш, Сибирская областная и другие. Но эти обстоятельства, с одной стороны, никак не могли заставить лидеров «Алаш» отказаться от замысла объединения с Сибирью. Но ситуация в самой Сибири радикально изменилась. Например, А.Н. Букейхан, выступая на заседании II Общенационального казахского курултае (5-13(18-26) декабря 1917 г.), снова настоятельно и аргументированно предложил казахской автономии временно присоединиться к Сибири [66, с. 1-2]. Параллельно с общеказахским курултаем в Оренбурге, 6-15 (19-28) декабря 1917 года в Томске прошёл второй - декабрьский областной чрезвычайный съезд Сибири, на котором была провозглашена автономия края и образование независимых органов государственной власти, в том числе новое правительство, но уже под социалистическими лозунгами. Несмотря на приглашение организаторов, на этом съезде от казахов никто не участвовал в связи с началом работы II Общенационального казахского курултая.

Таким образом среди сибирских областников произошёл раскол: к власти пришли сторонники классовой борьбы, что вызвало неприятие съезда со стороны либеральной части областников во главе с Г.Н. Потанином. Эта ситуация послужила причиной раскола прежде единого сибирского областничества на областников-либералов в оппозиции к новому правительству и областников-социалистов, введших классовый ценз для представительства в Сибирской думе [67, с. 174-179].

Несмотря на это, после образования Национальной автономной республики Алаш и избрания её Национального Совета (Правительства) Алаш Орда, глава правительства А.Н. Букейхан направил председателю Сибирской областной думы И.А. Якушеву приветственную телеграмму, в которой говорилось, что «правительство Алаш Орда видит спасение нашего Отечества – России – в *федерации автономных областей*» [69, л. 84]. Однако новое социалистическое правительство Сибири не спешило признать Республику Алаш и объединиться с ней хотя бы в видах борьбы против интервенции советской власти. Тем не менее А.Н. Букейхан всеми силами пытался не упустить возможность объединения с Сибирью. Его следующее обращение к сибирскому правительству от 13(26) июля 1918 года носило уже ультимативную форму. «*Затянувшиеся наши переговоры с правительством Сибири, - отмечал глава Алаш Орды, - лишили Автономию Алаш Уральской*

области... *Опасность распада Автономии Алаш вынудит Алаш Орду решиться на крайние меры, отказавшись от союза с Сибирью, объявить Автономию Алаш и спасти единение казак-киргизского народа, пожертвовав выгодами союза с Сибирью. Признание сибирским правительством Автономии Алаш создало бы её возможность оттянуть Туркестан от немецкой ориентации...*». Далее в этом письме председатель Алаш Орды предлагает условия соглашения из 6 пунктов и 3-х подпунктов. В последнем 6-м пункте условий соглашения с сибирским правительством А.Н. Букейхан излагает своё видение возможности в ближайшее время **«создания ФЕДЕРАЦИИ СИБИРИ, АЛАШ, БАШКИРИИ И ТУРКЕСТАНА»**. Для этого он предлагал созвать конгресс депутатов автономных (суверенных) народов и окраин [70, с. 127].

Для рассмотрения этого обращения Алаш Орды была создана специальная двусторонняя комиссия Автономии Сибири и Алаш, которая подробно обсудила предложения Алаш Орды на заседаниях от 29-30 июля и 2-3 августа 1918 года. Из всех предложений 6 пункт был признан *«не подлежащим включению в проект соглашения»*, но *«самая же мысль о созыве конгресса депутатов автономных народов комиссией поддерживается»* [71, с. 128]. В конечном итоге Правительства Алаш и Сибири так и не подписали соглашение о союзе Автономий Алаш и Сибири.

Информируя о ходе т.н. *«государственного совещания»*, состоявшегося в октябре 1918 года в Уфе, А.Н. Букейхан сообщил следующее: *«Государственное совещание признало Алаш автономией, а Алаш Орду её правительством. Теперь Сибирскому правительству деваться некуда, кроме как признать [Автономию Алаш. – Авт.]»* [72, т. 11, с. 240].

Однако вскоре необходимость, точнее возможность взаимного признания и объединения Республики Алаш и Автономии Сибири в союз или суверенную федерацию была окончательно утрачена. «Уфимская директория», имевшая претензию на статус Временного всероссийского правительства, сформированная по итогам государственного совещания в Уфе, после переезда в Омск, 4 (17) ноября 1918 года была свергнута группой офицеров путём военного переворота. 18 ноября состоялось экстренное заседание Совета министров при участии двух членов Директории, который, признав Директорию несуществующей, объявил о принятии на себя всей полноты верховной власти и пришёл к выводу о необходимости *«полного сосредоточения власти военной и гражданской в руках одного лица с авторитетным именем в военных и общественных кругах»*. Совет министров также постановил *«передать временно осуществление верховной власти одному лицу, опирающемуся на содействие Совета министров, присвоив таковому лицу наименование «Верховного правителя»*, после чего было выработано и принято *«Положение о временном устройстве государственной власти в России»*, устанавливавшее, в частности, порядок взаимоотношений Верховного правителя и Совета министров [73]. «Верховным правителем» и «диктатором»» был избран А.В. Колчак. Колчак заявил о своём согласии на

избрание и первым же своим приказом по армии объявил о принятии на себя звания Верховного главнокомандующего. Действующее правительство Сибири было преобразовано в очередное Российское правительство [74, с. 398].

Исторические факты свидетельствуют, что Правительство Алаш Орда в 1918-1919 годах серьезно рассматривало возможность присоединения к Республике Алаш части территории Восточного Туркестана, занятых несколькими казахскими родами. Например, в одном из последних показаний следователю ОГПУ-НКВД от 6 августа 1937 года, бывший председатель Алаш Орды А.Н. Букейхан заявил: *«После Всеказахского съезда мы приступили к созданию вооруженных отрядов. Для вооружения отрядов производили закупку оружия у русских казаков и солдат, вернувшихся с фронта империалистической войны. Одновременно с этим Байтурсунов (Байтурсынулы) и Дулатов (Дулатулы) были мною посланы в китайский пограничный город Кульджу для закупки там оружия»* [75, л. 29]. Но в этих показаниях он не упомянул главную задачу, для решения которой делегировал представительную делегацию на территорию Китая. Согласно завлечению члена Алаш Орды Халела Досмухаметулы, этой задачей было присоединение казахского населения Восточного Туркестана. *«...Нашей основной целью было объединение всех казахов, - утверждал Х. Досмухаметулы, - Мы даже рассматривали пути присоединения казахов Китая. Разумеется, мы считали, что они (казахи Восточного Туркестана. – Авт.) должны присоединиться к казахскому народу вместе с занимаемыми территориями...»* [76, т. 2, с. 137].

Таким образом, замыслы и практическая политическая деятельность лидеров «Алаш» простирались намного шире, чем восстановление казахской национальной государственности, как это принято считать. Они намеревались создать единое общетюркское государство, унитарное или федеративное по территориальному устройству и добиться его международного признания в качестве суверенного демократического государства и полноправного члена международных организаций.

Но из-за гражданской войны в самой России, развязанной советской властью, и её военной интервенции в Республику Алаш все эти стратегические цели и задачи лидеров «Алаш» не были реализованы, за исключением идеи восстановления казахской национальной государственности. После насильственного установления неокOLONиальной власти и т.н. «пролетарской диктатуры» на всей территории бывшей Российской империи, советская власть разрушила до основания все замыслы лидеров «Алаш». Бывшие суверенные национальные автономии (государства) – Алаш, Башкирия, Национальное управление тюрко-татар внутренней России и Туркестан – стали автономными республиками Российской федерации (РСФСР) по-советски, бывшая Сибирская автономия – составной частью РСФСР. Декретом СНК РСФСР от 25 августа 1920 года Республики Алаш была преобразована в Киргизскую (Казакскую) АССР в составе РСФСР, полностью лишенную хотя бы ограниченного суверенитета. Все государственные органы этой республики по ведомственной линии были подчинены вышестоящим

федеральным органам. Ни формального, ни реального государственного суверенитета казахский народ не сумел сохранить. Со дня вхождения Казахской ССР в состав СССР в 1936 году было провозглашено, что она, как и другие субъекты федерации, приобретает суверенитет, ограниченный союзной конституцией. Но эти ограничения были настолько безмерными, что о фактической самостоятельности не могло быть и речи. Если добавить надгосударственную тоталитарную деятельность коммунистической партии, то следует признать, что ограниченный суверенитет существовал в форме пышного декоративного лозунга, преграждая путь к фактическому суверенитету, который был характерен для Республики Алаш.

Кроме того, в результате политики под названием *«национально-государственное размежевание советских республик Средней Азии»*, осуществлённой советской властью в 1924-1925 годах, из части территории Казахской АССР была образована Кара-Киргизская АО с включением её в состав РСФСР (14 октября 1924; в мае 1925 переименована в Киргизскую АО; в феврале 1926 преобразована в Киргизскую АССР), из ещё одной части Казахской АССР была образована Кара-Калпакская АО (16 февраля 1925 г.). Из части Туркестанской АССР, Бухарской и Хивинской народных советских республик были образованы Узбекская, Туркменская советские республики с предоставлением им сразу статуса полноценного субъекта СССР (27 октября 1924 г.), а также Таджикская АССР в составе Узбекской ССР (14 октября 1924 г.) (фото № 1).

В сентябре 1918 года Правительства Республик Алаш и Башкирии достигли соглашения об объединении двух братских народов и создании единого Башкиро-Казахского государства. Бывший глава Правительства Алаш Орды А.Н. Букейхан, в своих последних показания следователю НКВД от 6 августа 1937 года, необходимость создания единого Башкиро-Казахского государства объяснил следующими важными причинами: *«Во-первых, необходимостью объединения наших вооруженных сил для борьбы с Советской властью. Это объединение сил расценивалось нами как реальная возможность устоять против Красной армии. Кроме того мы считались и с тем положением, что казахи не проходили военную службу в царской России, а башкиры проходили и следовательно слияние наших отрядов с башкирскими повысило бы их боеспособность. Во-вторых, смежность территории и наличие в Башкирии значительного количество населения, состоящего из обашкирившихся казахов. В-третьих, выгодность сочетания экономики Казахстана и Башкирии. Башкирская руда, лес и казахская хлеб, скот и нефть. Исходя из этих соображений мы считали, что объединившись, сумеем создать свое государство, сильное в военном и экономическом отношениях»* [77, л. 31].

Фото № 1. Карта национально-государственного разграничения республик Средней Азии (1924-1925)

После признания советской власти и присоединении к ней лидеры казахов и башкир пытались сохранить единство братских казахского и башкирского народов и их единого государства. Например, в своей служебной записке председателю СНК В. Ульянову-Ленину от 13 декабря 1919 года бывший председатель Правительства Башкирской автономии и действующий член БашВРК А.-З. Валидов предложил объединить Казахскую и Башкирскую республики, Оренбургскую губернию с Оренбургом включить в состав Казахско-Башкирской республики. В тот же день Политбюро ЦК ВКП(б) постановило *«предложить Президиуму ВЦИК устроить совещание»* с участием представителей центра, Оренбурга, БашВРК и Каз(Кир)ВРК, где *«разрешить отрицательно вопрос о слиянии Башкирской и Казахской (Киргизской) Республик»* [78, с. 358].

Более того чтобы не допустить в будущем слияния казахской и башкирской республик, при передаче Оренбургской области вместе с её административным центром г. Оренбургом в состав РСФСР в 1924-1925 и 1929 годах, Башкирия и Татарстан были территориально отдалены от Казахстана. В этом можно убедиться из нижеприлагаемой карты (фото № 2).

Таким образом советская власть искусственно и насильственным путём изменила политическую географию бывших Республик Алаш, Туркестана (ныне *Казахстана и Центральной Азии*), Башкирии и Татарстана, тем самым основательно разрушив идеи и замыслы лидеров «Алаш» по возрождению Улуг Улус XIII-XV вв.

Фото № 2.

Литература и источники:

1. Лемке М. К. Ядринцев, Николай Михайлович // Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона. — Т. XLI. — СПб., 1904. — С. 501.
2. ККМ (Красноярский краевой краеведческий музей). — Ф. 7928. — Оп. 119. — Д. -1315. - Л. 119.
3. Нурпеисов Е.К., Жүсіп С.А. Республика Алаш: де-юре и де-факто. - Право и государство. — 2021. - № 3 (92). — 6-25 с.
4. Бөкейхан Ә. Шығармалары – Сочинения. 15 томов. – Т. 8. – Астана: «Алашорда» ҚҚ. – 2017. – 600 с.
5. Шпулер Б. Золотая Орда. Монголы в России. 1223–1502 гг. / Перевод с немец. яз. и коммент. М.С. Гатина. – Казань: Институт истории им. Ш. Марджани АН РТ, 2016. – 500 с.; Тизенгаузен В. Сборник материалов, относящихся к истории [Золотой] Орды (с. 215), арабский текст (стр. 236), русский перевод (Б. Греков и А. Якубовский. Золотая Орда, с. 44); Веселовский Н.И. Труды по истории Золотой Орды. Серия «История и культура Золотой Орды». Вып. 12 / Под ред. И.М. Миргалеева. – Казань: Издательство «Фэн» АН РТ, 2010. – 192 с.; Сафаргалиев М. Г. Распад Золотой Орды / Под ред. П. Коровина. - Саранск: Мордовское Книжное издательство, 1960. - 279 с.; Селезнёв Ю. В. Элита Золотой Орды. - Казань: Издательство «Фэн» АН РТ, 2009. - 232 с.;
6. Денисов А. Правительство // Большая советская энциклопедия: В 65 тт. / гл. ред. О. Ю. Шмидт. - 1-е изд. - М.: Советская энциклопедия, 1940. — Т. 46. - С. 624—625 (816 с.).

7. Сиез қаулысы һәм әр облыстан келген өкілдер. – Ташкент: «Бірлік туы». – 1918. – 11.01. - № 19. – 1-2 бб.
8. Орда гербі. - «Қазақ». – 1918. - 05.01. - № 258. – С. 1.
9. Қазақ, Түркістан, Башқұрт өкілдерінің жиылысы. – Ташкент: «Бірлік туы». – 1917. – 01.10. - № 10. – С. 3.
10. «Қазақ». – 1917. - 21.11. - № 251. – 1 б.
11. Букейханов А. Н. Киргизы. // Костелянский, А. Н. (ред.). Формы национальнаго движенія въ современныхъ государствах. – СПб., 1910 г. - 577-600 с.
12. Алаш-Орды: Сборник документов / Состав. Мартыненко. – Алматы: Малое изд. «Айқап». 1992. – С. 69 (192 с.).
13. Шоқай М. Шығармаларының толық жинағы. Он екі томдық. – Алматы: «Дайк-Пресс», 2012. – Т. 9. – С. 244 (600 с.)
14. Алаш-Орды: Сборник документов / Состав. Мартыненко. – Алматы: Малое изд. «Айқап». 1992. – С. 21-36 (192 с.).
15. Алаш-Орды: Сборник документов / Состав. Мартыненко. – Алматы: Малое изд. «Айқап». 1992. – С. 46-53 (192 с.).
16. Түркістан аймағы қазақ-қырғызының жалпы жиылысы. – Ташкент: «Бірлік туы». – 1917. – 20.06. - № 6. – С. 3.
17. Шоқай М. Шығармаларының толық жинағы. Он екі томдық. – Алматы: «Дайк-Пресс», 2012. – Т. 9. – С. 245 (600 с.).
18. Шоқай М. Шығармаларының толық жинағы. Он екі томдық. – Алматы: «Дайк-Пресс», 2012. – Т. 9. – С. 248 (600 с.).
19. ГА РФ (Москва, РФ). – Ф. Д-7. – Оп. 1909. – Д. 2881. – Л. 10.
20. Шоқай М. Шығармаларының толық жинағы. Он екі томдық. – Алматы: «Дайк-Пресс», 2012. – Т. 9. – С. 247 (600 с.).
21. Заки Валиди Тоган. Воспоминания. Книг 1. / Спец.ред. А. Хакимов, перевод с турецкого Г. Шафиков, А. Юлдашбаев. -Уфа: Башкирское издательство «Китап», 1994.-С. 264 (400 с.).
22. ГА РФ (Москва). – Ф. 192. – Оп. 1. – Д. 22. – Л. 22.
23. Бөкейхан Ә. Шығармалары – Сочинения. 15 томов.– Астана: «Алашорда» ҚҚ. – 2017. – Т. 9. – С. 247 (560 с.).
24. Қыр баласы. Жалпы Сібір сиезі. – Оренбург: «Қазақ». - 1917. - 21.11. - № 251. - С. 1.
25. ЦА ФСБ РФ. Следственное дело по обвинению Букейханова А.Н. Р-34862. - Л. 28.
26. Қыр баласы. Түркістан. – Орынбор: «Қазақ». - 1917. - 22.04. - № 226. – 3 б.
27. Письмо М. Тынышбаева А. Букейхану. - ЦГА РК: фонд 17, опись 1, дело 22, лист 5.
28. Сафаров Г.И. Колониальная революция (Опыт Туркестана). – Государственное издательство, 1921. – С. 72 (148 с.).
29. Шоқай М. Шығармаларының толық жинағы. Он екі томдық. – Алматы: «Дайк-Пресс», 2012. – Т. 9. – С. 270 (600 с.).
30. Шоқай М. Шығармаларының толық жинағы. Он екі томдық. – Алматы: «Дайк-Пресс», 2012. – Т. 9. – С. 265-266 (600 с.).
31. Шоқай М. Шығармаларының толық жинағы. Он екі томдық. – Алматы: «Дайк-Пресс», 2012. – Т. 9. – С. 276 (600 с.).
32. Шоқай М. Шығармаларының толық жинағы. Он екі томдық. – Алматы: «Дайк-Пресс», 2012. – Т. 9. – С. 276 (600 с.).
33. Сафаров Г.И. Колониальная революция (Опыт Туркестана). – Государственное издательство, 1921. – С. 71 (148 с.).
34. Шоқай М. Шығармаларының толық жинағы. Он екі томдық. – Алматы: «Дайк-Пресс», 2012. – Т. 9. – С. 276 (600 с.).
35. Новый комиссар Тургайской области. – Оренбург: «Южный Урал». – 1918. - 01.01. - № 87. – С. 3.

36. Заки Валиди Тоган. Воспоминания. Книг 1. / Спец. ред. А. Хакимов, перевод с турецкого Г. Шафиков, А. Юлдашбаев. -Уфа: Башкирское издательство «Китап», 1994.- С.264 (400 с.).
37. Шоқай М. Шығармаларының толық жинағы. Он екі томдық. – Алматы: «Дайк-Пресс», 2012. – Т. 9. - С. 248-249 (600 с.).
38. Сафаров Г.И. Колониальная революция (Опыт Туркестана). – Государственное издательство, 1921. – С. 71 (148 с.).
39. Алимджанов Б. А. Автономия, федерализм и шариат, или политическая мимикрия интеллектуальных элит Туркестана в 1917-1922 гг. // Становление советской государственности: выбор пути и его последствия: Материалы XIV международной научной конференции. Екатеринбург, 22-25.06.2022 г. - М.: Политическая энциклопедия; Президентский центр Б. Н. Ельцина, 2022. - С. 43.
40. Исхаков, С. М. "Российские мусульмане и революция (весна 1917 г.-лето 1918 г.)." PhD diss., Институт российской истории РАН, 2003. - С. 396.
41. Сафаров Г.И. Колониальная революция (Опыт Туркестана). – Государственное издательство, 1921. – С. 72 (148 с.).
42. Сафаров Г.И. Колониальная революция (Опыт Туркестана). – Государственное издательство, 1921. – С. 73 (148 с.).
43. Там же. – С. 73.
44. http://www.hrono.ru/biograf/bio_t/tynyshpaev_m.php
45. http://www.hrono.ru/biograf/bio_sh/shendrikov_sn.php
46. http://www.hrono.ru/biograf/bio_ch/chokaev_m.php
47. http://www.hrono.ru/biograf/bio_u/urazaev.php
48. Протасов Л.Г. Всероссийское Учредительное Собрание: история рождения и гибели – 368 с. – М: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 1997. – С. 187.
49. Там же. – С. 187.
50. Бөкейханов Ә., Дулатов М., Байтұрсынов А., Бірімжанов А., Ғұмаров, Досжанов С. Орынбордан телеграм. – Алаш: «Сарыарқа». – 1917. - 18.11. - № 20. – 1 б.
51. Алаш-Орды: Сборник документов / Состав. Мартыненко. – Алматы: Малое изд. «Айқап». 1992. – С. 69 (192 с.).
52. Бөкейхан Ә. Шығармалары – Сочинения. 15 томов. – Астана: ОФ «Алашорда». – 2017. - Т. X. – С. 206 (560 с.).
- 53 小野亮介、宇山智彦「カザフ自治政府アラシュ・オルダとシベリア出兵期日本の邂逅と齟齬：マルセコフ要請書と関連史料から見る背景」（An Unsuccessful Encounter between the Kazakhs of the Alash Orda Autonomous Government and Japan during the Siberian Intervention: Rayimjan Märsekov's Request and Its Background） - <https://www.facebook.com/tomohiko.uyama/posts/3541464839413810>
54. СГА КНБ РК. - Ф. 9. - Оп. 1. - Д. 305. - Л. 192–210. Показания обвиняемого Марсекова Раимджана от 26.04.1938 г.
55. Русиядағы хукіметтердің бәрі тең. – Алаш: «Сарыарқа». – 1919. – 27.01. – № 67. – 2 б.
56. Сыртқы хабарлар. – Алаш: «Сарыарқа». – 1919. – 27.01. – № 67. – 1-2 б.
57. MacMillan M. Paris 1919: Six Months That Changed the World: [англ.] / foreword by R. Holbrooke. — 1st US ed. — Random House, 2003. - 624 p.
58. Садықова Б. Turkistan milli birligi: научное исследование. – Алматы: Международный фонд «Ер Жәнібек», 2016. – С. 17 (284 с.).
59. Алаш қозғалысы. Құжаттар мен материалдар жинағы. Сәуір 1920-1928 жж. Движение Алаш. Апрель 1920-1928 гг. – Алматы: «Ел-шежіре». – 2007. – Т. 3. - Кн. 1. – С. 109 (304 с.).
60. Сушко А. В. Сибирский национализм и борьба за власть в крае (март 1917 - ноябрь 1918). // Вестник Томского государственного университета. - 2009. - № 323. - С. 174–179.
61. Известия из Томска. – Омск: «Революционная мысль». – 1917. - 21.12 (03.01.1918 г.). - № 76. – С. 3.
62. Қыр баласы. Жалпы Сібір сиезі. – Алаш: «Сарыарқа». – 1917. - 30.10. - № 18. – 1 б.

63. Қыр баласы. Жалпы Сібір сиезі. – Орынбор: «Қазақ». – 1917. - 21.11. - № 251. – 1 б.
64. Қыр баласы. Жалпы Сібір сиезі. – Алаш: «Сарыарқа». – 1917. - 30.10. - № 18. – 1 б.
65. Қыр баласы. Жалпы Сібір сиезі. – Алаш: «Сарыарқа». – 1917. - 30.10. - № 18. – 2 б.
66. «Бірлік туы». – 1918. – 11.01. - № 19. – 1-2 бб.
67. Сушко А. В. Сибирский национализм и борьба за власть в крае (март 1917 - ноябрь 1918). // Вестник Томского государственного университета. - 2009. - № 323. - С. 174–179.
68. Алаш-Орды: Сборник документов / Состав. Мартыненко. – Алматы: Малое изд. «Айқап». 1992. – С. 126 (192 с.).
69. Государственный архив Томской области (ГАТО). – Ф. Р-72, оп. 1, - д. 39, - л. 84.
70. Алаш-Орды: Сборник документов / Состав. Мартыненко. – Алматы: Малое изд. «Айқап». 1992. – С. 127 (192 с.).
71. Алаш-Орды: Сборник документов / Состав. Мартыненко. – Алматы: Малое изд. «Айқап». 1992. – С. 128 (192 с.).
72. Бөкейхан Ә.Н. Шығармалары – Сочинения // Толық. Үшінші басылым. - Астана: ОФ «Алашорда». – 2018. – Т. 11. – С. 240 (576 с.).
73. Положение о временном устройстве государственной власти в России, утвержденное советом министров 18 ноября 1918 г. - https://web.archive.org/web/20130121231552/http://scepsis.ru/library/id_2923.html
74. Зырянов П. Н. Адмирал Колчак, верховный правитель России / Павел Зырянов. - 4-е изд. - М.: Молодая гвардия, 2012. – С. 398 (637 с.).
75. ЦА ФСБ РФ. Дело № 12066 по обвинению А.Н. Букейхана А.Н. Р-34862. – Л. 29.
76. Движение «Алаш»: Сборник материалов судебных процессов над алашевцами. Трехтомник. – Алматы: ФФ «Ел-шежіре», 2011. – Т. 2. – С. 137 (376 с.).
77. ЦА ФСБ РФ. Дело № 12066 по обвинению А.Н. Букейхана А.Н. Р-34862. – Л. 30-31.
78. Аманжолова Д.А. На изломе. Алаш в этнополитической истории Казахстана. – Алматы: Издательский дом «Таймас», 2009. – 412 с.

References:

1. Lemke M. K. Yadrincev, Nikolaj Mihajlovich // Enciklopedicheskiy slovar Brokgauza i Efrona. — Т. XLI. — СПб., 1904. — С. 501.
2. ККМ (Krasnoyarskiy kraevoy kraevedcheskiy muzej). – F. 7928. – Op. 119. – D. -1315. - L. 119.
3. Nurpeisov E.K., Zhysip S.A. Respublika Alash: de-yure i de-fakto. - Pravo i gosudarstvo. – 2021. - № 3 (92). – 6-25 s.
4. Бөкейхан Ә. Шығармалары – Sochineniya. 15 tomov. – Т. 8. – Astana: «Alashorda» ҚҚ. – 2017. – 600 s.
5. Shpuler B. Zolotaya Orda. Mongoly v Rossii. 1223–1502 gg. / Perevod s nemec. yaz. i komment. M.S. Gatina. – Kazan: Institut istorii im. Sh. Mardzhani AN RT, 2016. – 500 s.; Tizengauzen V. Sbornik materialov, otnosyashihsya k istorii [Zolotoj] Ordy (s. 215), arabskiy tekst (str. 236), russkiy perevod (B. Grekov i A. Yakubovskij. Zolotaya Orda, s. 44); Veselovskij N.I. Trudy po istorii Zolotoj Ordy. Seriya «Istoriya i kultura Zolotoj Ordy». Vyp. 12 / Pod red. I.M. Mirgaleeva. – Kazan: Izdatelstvo «Fen» AN RT, 2010. – 192 s.; Safargaliev M. G. Raspad Zolotoj Ordy / Pod red. P. Korovina. - Saransk: Mordovskoe Knizhnoe izdatelstvo, 1960. - 279 s.; Seleznyov Yu. V. Elita Zolotoj Ordy. - Kazan: Izdatelstvo «Fen» AN RT, 2009. - 232 s.;
6. Denisov A. Pravitelstvo // Bolshaya sovetskaya enciklopediya: V 65 tt. / gl. red. O. Yu. Shmidt. - 1-e izd. - M.: Sovetskaya enciklopediya, 1940. — Т. 46. - С. 624—625 (816 s.).
7. Siez қаулысы һәм әр облыстан келген өкilder. – Tashkent: «Birlik tuy». – 1918. – 11.01. - № 19. – 1-2 бб.
8. Orda gerbi. - «Қазақ». – 1918. - 05.01. - № 258. – С. 1.
9. Қазақ, Түркістан, Башқұрт өкilderiniң zhiylsy. – Tashkent: «Birlik tuy». – 1917. – 01.10. - № 10. – С. 3.
10. «Қазақ». – 1917. - 21.11. - № 251. – 1 б.

11. Bukejhanov A. N. Kirgizy. // Kostelyanskij, A. N. (red.). *Formy nacionalnogo dvizheniya v sovremennyh gosudarstvah.* – SPb., 1910 g. - 577-600 s.
12. Alash-Ordı: Sbornik dokumentov / Sostav. Martynenko. – Almaty: Maloe izd. «Ajkar». 1992. – S. 69 (192 s.).
13. Shoqaj M. Shyfarmalarynyń tolyq zhinaǵy. On eki tomдық. – Almaty: «Dajk-Press», 2012. – T. 9. – S. 244 (600 s.).
14. Alash-Ordı: Sbornik dokumentov / Sostav. Martynenko. – Almaty: Maloe izd. «Ajkar». 1992. – S. 21-36 (192 s.).
15. Alash-Ordı: Sbornik dokumentov / Sostav. Martynenko. – Almaty: Maloe izd. «Ajkar». 1992. – S. 46-53 (192 s.).
16. Tırkistan ajmaǵy qazaq-qırǵyzynyń zhalpy zhiylısy. – Tashkent: «Birlik tuy». – 1917. – 20.06. - № 6. – S. 3.
17. Shoqaj M. Shyfarmalarynyń tolyq zhinaǵy. On eki tomдық. – Almaty: «Dajk-Press», 2012. – T. 9. – S. 245 (600 s.).
18. Shoqaj M. Shyfarmalarynyń tolyq zhinaǵy. On eki tomдық. – Almaty: «Dajk-Press», 2012. – T. 9. – S. 248 (600 s.).
19. GA RF (Moskva, RF). – F. D-7. – Op. 1909. – D. 2881. – L. 10.
20. Shoqaj M. Shyfarmalarynyń tolyq zhinaǵy. On eki tomдық. – Almaty: «Dajk-Press», 2012. – T. 9. – S. 247 (600 s.).
21. Zaki Validi Togan. Vospominaniya. Knig 1. / Spec.red. A. Hakimov, perevod s tureckogo G. Shafikov, A. Yuldashbaev. – Ufa: Bashkirskoe izdatelstvo «Kitap», 1994. – S. 264 (400 s.).
22. GA RF (Moskva). – F. 192. – Op. 1. – D. 22. – L. 22.
23. Bukejhan Ə. Shyfarmalary – Sochineniya. 15 tomov.– Astana: «Alashorda» KQ. – 2017. – T. 9. – S. 247 (560 s.).
24. Kyr balasy. Zhalpy Sibir siezi. – Orenburg: «Qazaq». - 1917. - 21.11. - № 251. - S. 1.
25. CA FSB RF. Sledstvennoe delo po obvineniyu Bukejhanova A.N. R-34862. - L. 28.
26. Kyr balasy. Tırkistan. – Orynbor: «Qazaq». - 1917. - 22.04. - № 226. – 3 b.
27. Pismo M. Tynyshbaeva A. Bukejhanu. - CGA RK: fond 17, opis 1, delo 22, list 5.
28. Safarov G.I. Kolonialnaya revolyuciya (Opyt Turkestana). – Gosudarstvennoe izdatelstvo, 1921. – S. 72 (148 s.).
29. Shoqaj M. Shyfarmalarynyń tolyq zhinaǵy. On eki tomдық. – Almaty: «Dajk-Press», 2012. – T. 9. – S. 270 (600 s.).
30. Shoqaj M. Shyfarmalarynyń tolyq zhinaǵy. On eki tomдық. – Almaty: «Dajk-Press», 2012. – T. 9. – S. 265-266 (600 s.).
31. Shoqaj M. Shyfarmalarynyń tolyq zhinaǵy. On eki tomдық. – Almaty: «Dajk-Press», 2012. – T. 9. – S. 276 (600 s.).
32. Shoqaj M. Shyfarmalarynyń tolyq zhinaǵy. On eki tomдық. – Almaty: «Dajk-Press», 2012. – T. 9. – S. 276 (600 s.).
33. Safarov G.I. Kolonialnaya revolyuciya (Opyt Turkestana). – Gosudarstvennoe izdatelstvo, 1921. – S. 71 (148 s.).
34. Shoqaj M. Shyfarmalarynyń tolyq zhinaǵy. On eki tomдық. – Almaty: «Dajk-Press», 2012. – T. 9. – S. 276 (600 s.).
35. Novyj komissar Turgajskoj oblasti. – Orenburg: «Yuzhnyj Ural». – 1918. - 01.01. - № 87. – S. 3.
36. Zaki Validi Togan. Vospominaniya. Knig 1. / Spec. red. A. Hakimov, perevod s tureckogo G. Shafikov, A. Yuldashbaev. – Ufa: Bashkirskoe izdatelstvo «Kitap», 1994. – S. 264 (400 s.).
37. Shoqaj M. Shyfarmalarynyń tolyq zhinaǵy. On eki tomдық. – Almaty: «Dajk-Press», 2012. – T. 9. - S. 248-249 (600 s.).
38. Safarov G.I. Kolonialnaya revolyuciya (Opyt Turkestana). – Gosudarstvennoe izdatelstvo, 1921. – S. 71 (148 s.).

39. Alimdzhанov B. A. Avtonomiya, federalizm i shariat, ili politicheskaya mimikriya intellektualnyh elit Turkestana v 1917-1922 gg. // Stanovlenie sovetskoj gosudarstvennosti: vybor puti i ego posledstviya: Materialy XIV mezhdunarodnoj nauchnoj konferencii. Ekaterinburg, 22-25. 06.2022 g. - M.: Politicheskaya enciklopediya; Prezidentskij centr B. N. Elcina, 2022. - S. 43.
40. Ishakov, S. M. "Rossijskie musulmane i revolyuciya (vesna 1917 g.-leto 1918 g.)." PhD diss., Institut rossijskoj istorii RAN, 2003. - S. 396.
41. Safarov G.I. Kolonialnaya revolyuciya (Opyt Turkestana). – Gosudarstvennoe izdatelstvo, 1921. – S. 72 (148 s.).
42. Safarov G.I. Kolonialnaya revolyuciya (Opyt Turkestana). – Gosudarstvennoe izdatelstvo, 1921. – S. 73 (148 s.).
43. Tam zhe. – S. 73.
44. http://www.hrono.ru/biograf/bio_t/tynyshpaev_m.php
45. http://www.hrono.ru/biograf/bio_sh/shendrikov_sn.php
46. http://www.hrono.ru/biograf/bio_ch/chokaev_m.php
47. http://www.hrono.ru/biograf/bio_u/urazaev.php
48. Protasov L.G. Vserossijskoe Uchreditelnoe Sobranie: istoriya rozhdeniya i gibeli – 368 s. – M: «Rossijskaya politicheskaya enciklopediya» (ROSSPEN), 1997. – S. 187.
49. Tam zhe. – S. 187.
50. Bøkejhanov Ə., Dulatov M., Bajtyrsynov A., Birimzhanov A., Fymarov, Doszhanov S. Orynordan telegram. – Alash: «Saryarka». – 1917. - 18.11. - № 20. – 1 b.
51. Alash-Ordı: Sbornik dokumentov / Sostav. Martynenko. – Almaty: Maloe izd. «Ajkap». 1992. – S. 69 (192 s.).
52. Bøkejhan Ə. Shyřarmalary – Sochineniya. 15 tomov. – Astana: OF «Alashorda». – 2017. - T. H. – S. 206 (560 s.).
53. 小野亮介、宇山智彦「カザフ自治政府アラシュ・オルダとシベリア出兵期日本の邂逅と齟齬：マルセコフ要請書と関連史料から見る背景」(An Unsuccessful Encounter between the Kazakhs of the Alash Orda Autonomous Government and Japan during the Siberian Intervention: Rayimjan Marsekov's Request and Its Background) - <https://www.facebook.com/tomohiko.uyama/posts/3541464839413810>
54. SGA KNB RK. - F. 9. - Op. 1. - D. 305. - L. 192–210. Pokazaniya obvinyaemogo Marsekova Raimdzhan ot 26.04.1938 g.
55. Rusiyadary hıkimetterdiń bəri teń. – Alash: «Saryarka». – 1919. – 27.01. – № 67. – 2 b.
56. Syrtky habarlar. – Alash: «Saryarka». – 1919. – 27.01. – № 67. – 1-2 b.
57. MacMillan M. Paris 1919: Six Months That Changed the World: [angl.] / foreword by R. Holbrooke. — 1st US ed. — Random House, 2003. - 624 p.
58. Sadykova B. Turkistan milli birligi: nauchnoe issledovanie. – Almaty: Mezhdunarodnyj fond «Er Zhənikbek», 2016. – S. 17 (284 s.).
59. Alash kozřalysy. Kyzhattar men materialdar zhinary. Səuir 1920-1928 zhzh. Dvizhenie Alash. Aprel 1920-1928 gg. – Almaty: «El-shezhire». – 2007. – T. 3. - Kn. 1. – C. 109 (304 s.).
60. Sushko A. V. Sibirskij nacionalizm i borba za vlast v krae (mart 1917 - noyabr 1918). // Vestnik Tomskogo gosudarstvennogo universiteta. - 2009. - № 323. - S. 174–179.
61. Izvestiya iz Tomska. Omsk: «Revolucionnaya mysl». 1917.-21.12 (03.01.1918g.). № 76. S. 3.
62. Kyr balasy. Zhalpy Sibir siezi. – Alash: «Saryarka». – 1917. - 30.10. - № 18. – 1 b.
63. Kyr balasy. Zhalpy Sibir siezi. – Orynbor: «Kazak». – 1917. - 21.11. - № 251. – 1 b.
64. Kyr balasy. Zhalpy Sibir siezi. – Alash: «Saryarka». – 1917. - 30.10. - № 18. – 1 b.
65. Kyr balasy. Zhalpy Sibir siezi. – Alash: «Saryarka». – 1917. - 30.10. - № 18. – 2 b.
66. «Birlik tuy». – 1918. – 11.01. - № 19. – 1-2 bb.
67. Sushko A. V. Sibirskij nacionalizm i borba za vlast v krae (mart 1917 - noyabr 1918). // Vestnik Tomskogo gosudarstvennogo universiteta. - 2009. - № 323. - S. 174–179.

68. Alash-Ordı: Sbornik dokumentov / Sostav. Martynenko. – Almaty: Maloe izd. «Ajkar». 1992. – S. 126 (192 s.).
69. Gosudarstvennyj arhiv Tomskoj oblasti (GATO). – F. R-72, op. 1, - d. 39, - l. 84.
70. Alash-Ordı: Sbornik dokumentov / Sostav. Martynenko. – Almaty: Maloe izd. «Ajkar». 1992. – S. 127 (192 s.).
71. Alash-Ordı: Sbornik dokumentov / Sostav. Martynenko. – Almaty: Maloe izd. «Ajkar». 1992. – S. 128 (192 s.).
72. Bekerhan Ə.N. Shyfarmalary – Sochineniya // Tolyk. Yshinshi basylym. - Astana: OF «Alashorda». – 2018. – T. 11. – S. 240 (576 s.).
73. Polozhenie o vremennom ustrojstve gosudarstvennoj vlasti v Rossii, utverzhdennoe sovetom ministrov 18 noyabrya 1918 g. - https://web.archive.org/web/20130121231552/http://scepsis.ru/library/id_2923.html
74. Zyryanov P. N. Admiral Kolchak, verhovnyj pravitel Rossii / Pavel Zyryanov. - 4-e izd. - M.: Molodaya gvardiya, 2012. – S. 398 (637 s.).
75. CA FSB RF. Delo № 12066 po obvineniyu A.N. Bukejhana A.N. R-34862. – L. 29.
76. Dvizhenie «Alash»: Sbornik materialov sudebnyh processov nad alashevtsami. Tryohtomnik. – Almaty: FF «El-shezhire», 2011. – T. 2. – S. 137 (376 s.).
77. CA FSB RF. Delo № 12066 po obvineniyu A.N. Bukejhana A.N. R-34862. – L. 30-31.
78. Amanzholova D.A. Na izlome. Alash v etnopoliticheskoy istorii Kazahstana. – Almaty: Izdatelskiy dom «Tajmas», 2009. – 412 s.

FTAXP 03.20.00

**МАҒЖАН ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫНА БАЙЛАНЫСТЫ
1920-ЖЫЛДАРДАҒЫ САЯСИ-ИДЕЯЛЫҚ КҮРЕС**

Қ.Ғ. Даркенов

**Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана қ.,
Қазақстан, k_darkenov@mail.ru**

***Автор-корреспондент
e-mail: k_darkenov@mail.ru**

Аннотация: Мақалада 1920-шы жылдары тұлғалық әлуетімен, ақын, алашшыл қайраткер ретінде танымал Мағжан Жұмабаевтың шығармашылығына большевиктік ұстанымдағы төңкерісшілер тарапынан жасалған қысымға және айтылған сынға талдау жасалады. Ұлты сүйетін, қазақтың көрнекті ақынын ұлтшыл, революцияға қарсы, байшыл деп айыптау әдісімен, оның шығармашылығына тұсау салуы байқалады. Мағжанды білетін, оның қасында жүрген, кеңестік, коммунистік бағыт ұстанған революцияшыл, оның шығармашылығын большевиктік қоғамға жат, оның өзін «ұлтшыл», «жау элемент» ретінде айыптап, шығармаларын баспадан

жарияламау жолын ұстанады. Осылайша оған жан-жақтан, оқшаулау арқылы оны қоғамнан шеттетеді.

Бұған Мағжанның сол кездегі «Алаш» жұмысына белсене араласуы себеп болды. Сондықтан, ол саяси сенімсіз адам болып саналып, оның жұмысы дау-дамайға айналды. Кеңес үкіметі алашшыл ұлтшыл деп есептеген Ә.Бөкейханов Омбыдағы «Бірлік» қазақ жастарымен кездесуінде, оны елінің келешегіне үмітпен қараған тұлға ретінде «Алаш» партиясының облыстық комитетінің құрамына енгізеді.

Мақалада Мағжан шығармашылығына саяси-идеялық тұрғыда қысымның жасалуы мен оны ұлтшылы-байшыл ретінде сынау, айыптау, оның шығармаларын қолданыстан алып тастау позициясын ұстануы кең көлемде қарастырылады.

Кілт сөздер: Мағжан Жұмабаев, Сәбит Мұқанов, Алаш-Орда, байшыл, ұлтшыл, айыптау, Мағжанды сынау, Жүсіпбек Аймауытов, Нәзір Төреқұлов.

МРНТИ: 03.20.00

ИДЕЙНО-ПОЛИТИЧЕСКАЯ БОРЬБА 1920-Х ГОДАХ В ТВОРЧЕСТВЕ МАГЖАНА

Даркенов Г. Г.

**Евразийский национальный университет им. Л. Н. Гумилева,
г. Астана, Казахстан, k_darkenov@mail.ru**

***Автор-корреспондент
e-mail: k_darkenov@mail.ru**

Аннотация: В статье анализируется давление со стороны литераторов большевистской позиции на творчество Магжана Жумабаева, известного в 1920-е годы, как поэт и деятель Алашорды. Осуждение выдающегося поэта как националистического, контрреволюционного элемента усилилось. Новые литераторы знавший Магжана, идущий рядом с ним, следовавший советской, коммунистической направленности, критикующие его как чужой большевистскому обществу, осуждающий его творчество как «националистический», «враждебный элемент», придерживающийся пути удаления его произведений из печати. Давление на него со всех сторон, изоляция ставит поэта в тупик и отстраняет его от общества.

Причиной этого стало активное участие в то время Магжана в деле «Алаш». Поэтому он считался политически неблагонадежным человеком, а

его творчество превратилось в предмет споров. А. Букейханов, которого советская власть считала проалашским националистом, на встрече с казахской молодежью «Бирлик» в Омске его включил в состав обкома партии «Алаш».

В статье рассматривается создание идейно-политического давления на творчество Магжана и осуждение его как националиста, а также по снятию его произведений из оборота.

Ключевые слова: Магжан Жумабаев, Сабит Муканов, Алашорда, Байши, националисты, осуждение, критика Магжана, Жусупбек Аймауытов, Назир Торекулов.

IRSTI: 03.20.00

IDEA IN THE POLITICAL STRUGGLE OF THE 1920s AND MAGZHAN'S CREATIVITY

Darkenov G. G.

L. N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

E-mail: k_darkenov@mail.ru

Corresponding author

E-mail: k_darkenov@mail.ru

Abstract. This article analyzes the criticism and pressure exerted by Bolshevik-oriented writers on the works of Magzhan Zhumabayev, who was known in the 1920s as both a poet and an activist of Alashorda. Condemnation of the outstanding poet as a “nationalist” and “anti-revolutionary element” intensified during this period. Writers who personally knew Magzhan but aligned themselves with the Soviet-communist orientation criticized him as an outsider to Bolshevik society. They condemned his poetry as nationalist and hostile, and advocated for the removal of his works from publication. Continuous pressure and isolation from all sides drove the poet into a dead end and alienated him from society.

The article examines in detail the ideological and political mechanisms of repression directed at Magzhan's creativity, as well as the labeling of his works as nationalist. It also highlights his ties to Alikhan Bukeikhanov, regarded by the Soviet authorities as a pro-Alash nationalist, who included Zhumabayev in the regional committee of the *Alash* party during a meeting with the Kazakh youth organization *Birlık* in Omsk.

Keywords: Magzhan Zhumabayev, Sabit Mukanov, Alashorda, Baishi, nationalists, condemnation, criticism of Magzhan, Zhusupbek Aimauytov, Nazir Torekulov.

1917 жылы Қазан төңкерісі нәтижесінде, билікке қарулы күш қолдану арқылы келген Коммунистік партия мен Кеңес үкіметі білім беру жүйесін, ғылымды, мәдениетті, әдебиет пен өнерді бақылауға ала бастады. 1919 жылы наурызда РКП(б)-ның VIII съезінде білім беру мен үгіт насихат жұмыстарының барлық түрлері таптық сипатта болып, коммунистік насихатпен ұштасу міндеттелді. Съезде «... білімі бар адамдардың күшін барлық жерде пайдалануға жол бере және соны қолдай отырып, Коммунистік партия сонымен бірге жалпы оқу-білім аппаратын Кеңес өкіметіне қас элементтердің пайдаланып кетпеуін және әдебиетті, ғылым мен өнерді бетке ұстап, қалай болғанда да коммунистік насихаттың күш қуатын әлсірететін қоғамға зиянды, контрреволюциялық тенденцияларды жүргізбеуін бақылап отыруға тиіс» деген қарар қабылданды [1, 84 б.]. Айтылып отырғандай, білімді адамдарды пайдалану керек, бірақ зиянды деп табылған элементтерді бақылау, керек жағдайда ықпалды тұлғаларды тұсаулау қажет еді. Әдебиет, ғылым мен өнер таптық бағытты ұстауы және одан тысқары шықпауы қажет деп табылды.

Партиялық бағытты ұстау мен басшылыққа алу РКП(б) ның XII съезінде де маңызды мәселелердің бірі ретінде қарастырылды. Ұлт мәселесі жөніндегі қарарында «...ана тілінде принципті маркстік әдебиетті дамыту; ана тілінде бұқараға арналған партиялық әдебиетті дамыту» [2, 470 б.] мәселесін қойып, бұл іске айрықша мән беруі партияның ұлттық аймақтарда да әдебиеттің дамуын толық бақылауға ұстауға бет алды.

Осы кезеңде Қазақстанда саяси-идеологиялық жағынан айтыс тудырған Мағжан шығармашылығы еді. Әсіре төңкерісшіл, таптық бағытты ұстағандар оның шығармашылығынан Кеңес үкіметіне, партияға, төңкеріске қарсы саяси астар іздеді. Мағжанның кезінде Алаш ісіне белсене араласқанын білді. Сондықтан оны саяси сенімсіз адам ретінде, шығармашылығын зиянды дүние ретінде айтыс-тартыс нысанына айналдырды. Оған да себеп жоқ емес еді. Кеңес үкіметі алашордашыл ұлтшыл деп санаған Ә.Бөкейханов Омбы қаласында қазақ жастарының «Бірлік» қауымымен өткізген кездесуде «Алаш» партиясының облыстық комитетін құру жөнінде шешім қабылданады. Ал, өз елінің келешегіне үмітпен қараған Мағжан осы құрылған комитеттің құрамына енеді. Мағжанның саяси іске араласуы мұнымен шектелмейді. 1917 жылдың 5-13 желтоқсан аралығында Орынборда өткен II Бүкілқазақтық құрылтайына қатысып, Алашорда үкіметін сайлауға дауыс береді [3, 159 б.].

Жоғарда аталғандарға нақтырақ тоқталсақ, 1918 жылдың 5-13 мамыр аралығында Омбы қаласында Қазақстанда құрылған әртүрлі жастар ұйымдарының біріккен құрылтайы болады. Құрылтайды шақырған, ұйымдастырған «Алашорда» үкіметіне тілектес «Бірлік» ұйымы еді. Осы жылдары Қазақстанда «Бірліктен» басқа 21 жастар ұйымдары болған. Осы

ұйымдардың барлығы бірігіп, ол «Жас азамат» деп аталып, орталық комитет сайланады. Мағжан келешегіне үміті мол жастардың «Жас азамат» ұйымына зор сеніммен қарап, «Мен жастарға сенемін» деген өлеңін жазады. Өлең жолдарындағы:

Тау суындай гүрілдер,
Айбынды алаш елім бар.
Алтын арқа жерім дер,
Мен жастарға сенемін.
Мен сенемін жастарға,
Алаш атын аспанға.
Шығарар олар бір таңда

Мен жастарға сенемін, - деген сөздер Алашқа қарсы шығушылармен, оны төңкеріске қарсы ұлтшылдық қозғалыс деп айыптаушылардың әлі есінде еді. Сондықтан, өзінің өткен іс әрекетімен ғана емес, шығармашылығымен де Мағжан сенімсіз деп саналды. Оның шығармашылығын қалай бағалау керек деген мәселе төңірегінде айтыс жүрді. Ақиқатын айтсақ, Мағжанға қарсы науқанға оны «алашшыл», «ұлтшыл», «контрреволюцияшыл элемент» деп айыптаған саяси қарсыластары ғана емес, оны жақсы білетін қолында өсіп тәрбие алған, өкінішке орай тапшыл, төңкерісшіл идеяға берілген адамдар де қарсы шықты. Солардың бірі Сәбит Мұқанов еді. Әрине, бұл арада елге танымал С.Мұқановтың азаматтық, тұлғалық бейнесін төмендеткелі немесе артық айтып абыройына дақ түсіргелі отырған жоқпыз. Нақты жағдайды ғана баяндап отырмыз.

1918 жылдың күзінде Омбы қаласына келіп арып-ашып, азын-аулақ қаражатын вокзалда ұрлатып мүсәпір күйге түскен, жүдеу, шоқпыт киінген қазақ баласы Сәбитке (Сәбит Мұқановқа – Қ.Д) күн көрерлік жұмыс тауып беріп, қасына алып қамқорлық жасаған Мағжан Жұмабаев еді. Қазақ тіліндегі мұғалімдер курсінде оқуына жағдай туғызды. Мұғалімдер курсына педагогика, тарих, қазақ әдебиеті мен тілі, дін пәндерінен сабақ берген Мағжанмен Сәбит бір пәтерде тұрды. Кейін С.Мұқанов өз естелігінде бұл жайды жазды да. Аталған пәндерден қазақша конспект жазғанда Сәбит Мағжанның хатшысы сияқты болып алды: кешкі уақыттарда Сәбитті өз бөлмесіне шақырып алады да, диванға қисайып жатып, орысша кітаптардағы мәтінді оған қазақша айтып беріп отырған [4, 93 б.]. Мағжан шамасы, бір елден Қызылжар өңірінен болғаннан кейін жас жігіттің білім алуына, орыс тіліне тілі жаттығуына, жазуға қолының жаттығуына көмектесу ниетінде болғаны анық еді. Бірақ, жағдай басқаша өзгерді. Сәбит Мұқанов арада бірнеше жыл өткенде, дәлірек айтсақ 1922 жылдың 22 ақпанында «Еңбекші қазақ» газетінде өзінің баспасөзде бірінші жариялаған «Түсімде» атты фельетонында «Жұмабаевтың байшылдық сырын символикалық түрде әшкерлеуге» арнайды [5].

Осы жылдары Мағжан өз басына төніп келе жатқан қара бұлтты сезген болуы керек. Сонымен бірге, С.Мұқанов секілді қатар жүрген және өздерінен кейін оқып қоғамдық өмірге араласа бастаған тапшыл жастарға сенімі

жоғалып, олардан түңіле бастады ма деген де ой келеді. 1922 жылы Қазаннан басылып шыққан кітабы ішіне енген «Жолдасқа» деген өлеңі де көп нәрсені аңғартқандай:

Эй, эй жолдас жас жігіт,
Қиқу салған лепірген,
Кетті ме әлде жын соғып?
Аузың мұнша көпірген!
Құдықтан ішіп жас жігіт,
Оған сірә түкірме.
Кетер сені сел соғып,

Басыл жаным көпірме, - деген жолдарды оқи отырып, өзі қанатына алып қамқорлық жасаған жандардың өзіне қарсы шығып орынды-орынсыз тиісуі мен сынауына наразы болып, «су ішкен құдығыңа түкірме», «жақсылыққа жамандық жасама» басыл, тоқтамға кел деген ойын аңғарамыз. Өлең жолдарына кеңестік дәуірдің символдық «жолдас» сөзін алуында да бір байқалмаған жұмбақ бар секілді.

Мағжан мен С.Мұқанов арасы соңғысының таптық ұстанымына сәйкес алшақтай түскен тәрізді. Тағы да С.Мұқановтың естелігіне орын берсек, мына жолдарды оқимыз. «Бізге халық алдында Мағжанның және өзге алашордашылардың халыққа жау екендігін әшкерлеуге тура келді. Осы мақсатпен біз 1924 жылдың басында Орынборда Мағжанға әдеби сот жасадық».

С. Мұқановтың жазуынша сотта Мағжанға қорғаушы есебінде тағайындалған Рабфак оқушысы Жәкен Сәрсенбинді залда отырғандар айғайлап сөйлетпей қояды. Ал, Мағжанды айыптаушы міндетін Сәбит Мұқанов атқарады да, оның ұсынысы бойынша сот мынадай қаулы қабылдайды:

«1. Жұмабаев қазақ халқының, сонымен қатар, қазақ халқына қамқор болып отырған Совет үкіметінің қас жауы деп танылсын.

2. Оның барлық шығармаларын оқылудан алыну өкіметтен сұралсын.

3. Бұдан былай советтік баспасөз бетінен Жұмабаевтың шығармаларына орын берілмесін» [4, 511 б].

Міне, кеше ғана қиналып келіп, Мағжаннан пана тауып, оның қамқорлығын көрген С.Мұқанов осылай Мағжанды айыптады. Оның шығармаларын зиянды деп тапты. Мұндай саяси айыптау мен тұқырту отыздан енді ғана асқан ақындық күш қуаты кемеліне келген Мағжандай дарынды саясат арқанымен тұсаулау ғана емес, әдебиет, өнер әлеміне араласуына тиым салу, жазғанынын бастырмау, кешегі «алашордашыл» ретінде соққы беру еді. Бұл Мағжанды тұқырту мен жаныштаудың басы ғана еді. Кейін бұл іс жалғасын тапты. Мағжанды рухани, моральдық тұрғыда айыптау мен соққылауды ресми түрде Ғ.Тоғжанов жалғастырды, ал, одан С.Мұқановта тыс қалмады.

Бірақ, қазақ әдебиетіне өз қол таңбасын қалдырған тұлғалардың бірі С.Мұқанов осындай позицияда ұстанса, екіншісі М.Әуезов аталған оқиғадан

арада үш жыл өткен соң 1927 жылы «Еңбекші қазақ» газетінің анкетасына жауап бергенде: «Қазақ жазушыларынан, әрине Абайды сүйемін. Менің бала күнімнен ішкен асым, алған нәрімнің барлығы да Абайда... Бұдан соң Мағжанды сүйемін. Европалығын, жарқыраған, әшікейін сүйемін. ... Мағжан культурасы зор ақын. ... Әдебиет - әдебиет үшін деген таңба айқын болмай, нәрлі әдебиет болуға жол жоқ. Сондықтан, бүгінгі күннің бар жазушыларының ішінен келешекке бой ұрып, артқы күнге анық қалуға жарайтын сөз Мағжанның сөзі. Одан басқамыздікі күмәнді, өте сенімсіз деп білемін, - деп жазды. М.Әуезов Мағжанның шығармашылық қабілеті мен әдеби шеберлігін байқап қана қойған жоқ, кейінгі қалатын, келешекке жететін кестелі сөз Мағжандікі деп мойындады [5].

Жиыrmасыншы жылдары қазақ әдебиетінде таптық-партиялық принциптің орнығуы мен біртіндеп нығая түсуі, қазақ интеллигенциясының саяси-идеялық жіктелуін тереңдете түсті. 1923 жылы Ташкентте Мағжан Жұмабаевтың өлеңдер жинағының шығуы қазақ интеллигенциясы арасындағы жағдайды одан әрі ушықтырды. Мағжан шығармашылығын айқындау мен бағалау жөніндегі пікірталас ара жікті қарама-қарсы бағыт ұстаған екі топқа бөліп тастады. Біріншілері - Мағжан шығармаларын өлшеушісіз бағасы бар, қазақ әдебиетіндегі жаңа леп, рухани құндылық деп санаса, екіншілері – «алашордашыл» М.Жұмабаевтың ұлтшылдық сипаттағы шығармалары кеңестік қоғамда зиянды, жат деп сынады. Осы жинақтың жарық көруіне үлес қосқан Түркістан Орталық Атқару Комитетінің орынбасары, Ішкі Істер Халық комиссары, Оқу Ағарту Халық комиссары сияқты жауапты қызметтер атқарған Сұлтанбек Қожанов аталған кітаптың алғы сөзінде Жұмабаевтың өлеңдерінің тіл жағынан, әдебиеттану жағынан пайдасы көп болатындығына сенетіндігін айтса, Қазақ республикасының Халық Ағарту Комиссариатында қызмет еткен М.Жолдыбаев Жұмабаевтың бұл кітабы тарихи бағасы зор, аса мұқтаж кітаптардың бірі екендігін баса айтты [6, 131 б].

Мағжан 1923 жылы В.Я.Брюсов бастаған әдеби-көркем институтында оқи жүре, астанадағы Күншығыс еңбекшілерінің университетінде қазақ тілі мен әдебиетінен сабақ берді. Осы университеттің жанында қазақ жастарының «Жерлестік» ұйымы құрылды. Аталған ұйым 1924 жылы 24 қарашада Мағжанның 1923 жылы Ташкентте басылып шыққан өлеңдер жинағын талдау мақсатында жиналыс өткізді. Жиналысқа КСРО халықтарының орталық баспасының директоры Н.Төреқұлов, Орталық комсомол комитетінің бюро мүшесі, жастардың коммунистік интернационалы атқару комитетінің бөлім бастығы Ғ.Мұратбаев, басқа оқу орындарынан Ғ.Тоғжанов, С.Сапарбеков, Ж.Сәрсенбин және т.б. қатысады. Баяндаманы Н.Төреқұлов жасады. Өкінішке орай, қазақтың көрнекті тұлғасы Нәзір Төреқұловтың баяндамасы Мағжан шығармашылығын айыптау мен қаралау сипатында болды. Коммунист Н.Төреқұлов заманның ағымына сай большевиктік позиция тұрғысында алашордашыл, ұлтшыл Мағжанды әбден сынады. Мағжанды сынау ұлтшылдарды, алашордашыларды сынау оларды бас көтерпеу еді. Солай

болғанына қарамастан, қайшылықты пікірлерге де толы еді. Нәзір Төреқұлов «Саясат пен пен әдебиетті араластыруға болмайды... Мағжан өлеңдері көбінесе осы пікірге сүйеніп басылған. Бұл қата,- дейді. Осы пікірі арқылы Мағжанды шығармашылығы саясаттан тысқары тұрғандығы үшін айыптайды. Мағжан поэзиясының қоғамдағы саяси оқиғаларға еш қатысы жоқ, оларды көрсетпейді, - дегенімен одан әрі өз пікірін теріске шығарып: «Мағжанның өлеңі де, өзі де байлар әдебиетіне байланысқан, кеңес үкіметіне қарсы... саяси жолы теріс» деп сынайды. Алғашқы айтқан сынына керсінше, Мағжан енді, саясатшыл, шығармалары кеңес үкіметіне қарсы және үстем тап әдебиетін қолдаушы болып шыға келеді. Жиналыста Мағжан шығармашылығына байланысты пікір білдірушілер екі бағытта болды. Біріншілерді, либералистік көзқарастағылар - Мағжан шығармалары ұлтшылдық сипатта, сарыуыйымшылық, түңілу, қамығу сарынында жазылғанымен, оның өлеңдерінің терең сырға, ұшқыр қиялға толы екендігін мойындап, ол үлкен ақын десе, екіншілері Мағжан кеңестік қоғамға жат, буржуазияшыл-ұлтшыл ақын деген көзқарас ұстанды. Ақиқатында, жиналыста сөйлеген жиырма шақты адамның тек біреуі Жәкен Сәрсенов (дұрысы Сәрсенбіұлы не Сәрсенбин болу керек-Қ.Д.) деген студент қана «Мағжанның пайдалысын алып, пайдасызын алып тастау керек» деген ұсыныс жасады. Бірақ, осы оқиғаға байланысты жазылған мақалада баяндамашы қорытынды сөзінде «оның пікірінің қате екендігін атап өтті» деп көрсетілді «Саяси-идеялық таптық бағыт ұстаған «Жерлестік» ұйымы жиналысы «Мағжанның өлеңдері «бұдан былай... газет-журнал бетіне тексерусіз басылмасын» деген қаулы қабылдады [3, 164 б]. Ақиқатында, бұл қадам Мағжанды сенімсіз, жат пиғылдағы ақын ретінде баспасөзден шеттету еді. Сонымен қатар, «Еңбекші қазақ» газетінде «Біз Москвада оқитын лениндік жастар, М.Жұмабаевтың идеялық позициясының теріс жақтарын қазақ жастары мен еңбекшілеріне толық ашып көрсетуді өз міндеттеріміз деп білеміз және осыған бар жастарды шақырамыз», деген үндеу жариялады [7].

Таптық көзқарас пен партиялық принцип ауқымындағы түсінік пен қабылдау осы жиырымасыншы жылдары ғана емес және одан кейінгі кезеңде де үстем болып М.Жұмабаев шығармашылығы «буржуазияшыл-ұлтшылық», еңбек ретінде сипатталып бағаланды. Осы жылдары Мағжан ғана емес оған қол ұшын бергендер де таптық қырағылықты жоғалтқандар, ұлтшылдармен ара қатынасын үзбегендер ретінде сыналып, айыпталды. Пролетарлық жазушы С.Мұқанов С.Қожановты «Кеңес үкіметіне қарсы өлең жазудан тынбай келген алашордашыл ақын – М.Жұмабаевтың Қазақстанда бастыра алмаған өлең, поэмаларын 1923 жылы Ташкентте бастырды және өзі кіріспе сөз жазып, Мағжанды аспанға шығара мақтады» деп айыптады [8, 95 б]. Себебі, Мағжанның өлеңдер жинағының шығуына ірі қызыметте жүргеніне қарамастан тікелей белсене кіріскен С.Қожанов жинаққа «Мағжан өлеңдері туралы бір-екі ауыз сөз» деген кіріспе жазды. Шағын ғана кіріспеде «Мағжан өлеңдерінің ішінде кез келетін, марксизм дүние тануына ұйқаспайтын жерлерін оқушылар көре салып үрікпей, көркемдік жағына, сыршылдық

жағына көбірек көз салу керек» деген пікірі арқылы Мағжан өлеңдерінің сипатына, көркемдігіне мән беру қажеттігіне назар аударады. Одан әрі «Әдебиеті жаңа аяқтанып, әдебиет тілі енді жасалып келе жатқан жұртта Мағжандай ақындардың қызметі зор екендігі анық. Осы күнге дейін Түркстанда қойшылар тілі саналып келген қазақ-қырғыз тілі іске асуы былай тұрсын, өнерге асатын бай, жатық, таза, өткір, әдемі тіл екенін Мағжан өлеңдері көрсете алады» - деп Мағжанның поэзия әлеміндегі орнының ерекше екендігін, тіл өнерін терең меңгергендігін бейнеледі.

Бірақ, кешегі алашордашыл ақынның өлеңін баспадан алғы сөз жазып шығаруы, Сұлтанбек Қожановты таптық позициядан ауытқыды деп, кінәлауға себеп болды. Жоғарда аталған «Жерлестік» ұйымының қарары «Қазақ еңбекшілеріне коммунистер партиясының бағытымен жөн сілтеп түзу басшылық етеді дейтін бірсыпыра коммунист жолдастар (Мағжан кітабының басылуына, таралуына себепші болған жолдастар кіреді) жауапқа тартылсын» деген жолдар С.Қожановқа арналған еді [9, 94-95 б.]. Жағдайдың ушыққанын түсінген ол, «Еңбекші қазақ» газетіне «Менің жауабым» деген мақала жариялауға мәжбүр болды [10]. Ақиқатын айту керек, ұлтжанды азамат қатал айыптау мен қысымға табандылық көрсете алмады. «Мағжан жөнінен менен қателік кеткен. Бастырғанымнан да, менің сол кітапқа саясаттан тысқары баға беріп, сөз басы жазып бергенім үлкен қате» деп өкініш білдіріп, қателестім, жаздым, жаңылдым деген сипатта кінәсін мойнына алды.

Әділетсіз сын мен айыптауға назаланған М.Жұмабаев «Сәлем хат» деген өлең жазып, ол «Тілші» газетінде 1924 жылы 3 желтоқсанда жарияланды.

Қайтуым хақ, белді буып тас қылып,

Кет деме, елім, енді мені басқа ұрып.

Дейтін болсаң: қой жырынды, жырауым,

Қобызымды қиратармын тасқа ұрып – деген жолдары өкініш пен шарасыздықтан ғана емес, саясат шырмауына оралып өзін түсінуге тырыспағандарға, халық арасына кең тараған өзінің сыршыл да, нәзік өлеңдерін көре алмаушыларға қарсы жазылды [11, 363 б.].

Бірақ, тапшылдар пролетарлық қырағылықпен тез арада жауап қайтарды. 1924 жылы 19 желтоқсанда «Еңбекші қазақ» газетінде «Сәлем хат жазған азамат Мағжан Жұмабайұлына» деген айдармен «Сәлемге сәлем» деген өлең жарияланды. Өлеңнің авторы осыдан бірнеше жыл бұрын Мағжанның өзі пана болып, қамқорлығына алып, оқып білім алуына жағдай жасаған Сәбит Мұқанов еді. Ол кеше қиналғанда өзіне пана болған «алашордашыл» ақын Мағжаннан қол үзгендігін, өзін тапшыл, төңкерісшіл екендігін көрсеткісі келді ме, Мағжанның жанына тиетіндей ауыр сөздермен, оған қарсы өлең жазды [12.].

Сен құлан, өз қағынан жүрген жеріп,

Ел аман, жұрт тыныш кезде қайғыға еніп.

У жеген бір қасқыр сен, сені қалай

Ел жазып адам қылмақ емін беріп.

Шіріген жұмыртқа елге неге дәрі,
Шіріп қайта таусылсын одан әрі.
Сүйгіш жолыңнан табан бұрма,
Қобызыңнан, ақыным, безбе әлі.

С.Мұқановтың «... Қобызыңнан, ақыным, безбе әлі» деуі ақынның жазған шығармаларын нысанаға ала отырып тиісу еді. Жиырмамыншы жылдардың бірінші жартысында Мағжан өнімді жазды. Лирикалық өлеңдер ғана емес «Қорқыт» (1922), «Батыр Баян» (1923), «Оқжетпестің қиясында» (1923), «Қойлыбайдың қобызы» (1925), «Жүсіпхан» (1925) поэмалары жарық көрді. С.Мұқанов Мағжанның «Қорқыт» поэмасындағы:

... Артымда ор, алдымда-көр, өтеді өмір...
Енді менің жолдасым - жалғыз қобыз,
Сарна қобыз, мұң-зарлы шығар лебіз, немесе
...Жас төгіп, сұм өмірде зарлап-сорлап,

Құшақтап қобызымды көрге кірсем! ... деген жолдарды мен Мағжанның басқа да өлеңдерінде кездесетін «қобыз» сөзін жақсы білді және мүмкіндікті пайдаланып еске түсірді. Осы сөзді Мағжанға қарсы өлеңінде сынау емес кекету, мұқату мақсатында қолданды. Бұл саяси-идеялық көзқарастағы қайшылық қана емес, жан жақты сынау мен тиісудің нысанасына айналып, қорғаныш таба алмай, жазғандары сынға ұшыраған «...қызыл тіл, қолым емес, кісендеулі» деп дәрменсіз күйге түскен Мағжанды тұқырту еді.

Өлең жолдарындағы «...у жеген бір қасқыр сен...», шіріген жұмыртқа елге неге дәрі, шіріп қайта таусылсын одан әрі» деген сөздер Мағжанның Алашорданы қолдап өлең жазғандығын тағы еске түсірумен қатар, қазір ұлтшыл Мағжанның елге керегі жоқ, түзелуден кеткен, енді оның құрығаны, жойылғаны қажет, ал сен Мағжан ұлтшылдық жолыңнан қайтпа, - деп Мағжан бейнесі арқылы «ұлтшыл жаудың» образын жасау еді. Ақиқатында, «үлкен тұлғадан, ел мойындаған дарынның көлеңкесінде қалып қоюдан қорқу» және одан құтылуға жасаған ашық қадам ба еді деп те ойлаймыз. Ал, бұдан кейінгі жылдары да ақын есімін қазақ әдебиеті тарихынан біржола өшіріп тастауға әр түрлі шара жасалғаны белгілі.

Жоғарда аталғандай, өкінішке орай, С.Мұқанов секілді Мағжан шығармашылығын іске алғысыз қылып орынсыз сынау, даттау, жалған айыптау мен әшкерлеу Ә.Тәжібаев кітабында да кездеседі [13.].

Мағжанға осындай ауыр кезеңде қол ұшын беріп азаматтық танытып, оның шығармашылығын әділ бағалауға тырысқандардың бірегейі - Ж.Аймауытов еді. Ол Н.Төрекұловтың «Жерлестік» ұйымының жиналысында жасаған баяндамасын ашық сынамада да, шын мәнінде оған қарсы шығып, Ташкентте оқитын қазақ студенттері алдында «Мағжанның ақындығы туралы» тақырыбында баяндама жасады. Баяндама мәтіні «Лениншіл жас» журналының №5 санында 1925 жылы жарияланады.

Орынсыз сын мен саяси айыптаудан Мағжанды аршалау ниетінде жасалған баяндамада Мағжанның ақындығына баға беру мен оның

шығармаларын талдау ғана емес, заман тынысын сезе білген Ж.Аймауытов бұл Мағжанға қарсы шараның қайдан басталып, неге туып отырғанын астарлап та болса жеткізеді. Көркем шығарманы танып, таразылаудаға бағыт бағдар көрсетіп, заман тудырған қайшылықтар сырына назар аударады. «Мағжанның ақындығын сынауға біліміміз, күшіміз кәміл жетеді деп айта алмаймыз; толық сынау үшін, оның алды-артын орап, өрісін арылтып шығарлық сегіз қырлы, негізгі білім керек. Кеңінен толғамай, шұғылдан істелінген жұмыс өңсіз, үстіртін болмай тұрмайды. Мағжан өлеңдерін егжей-тегжейін, ноқатын қалдырмай тәптіштеп қарап шығуға көп уақыт, көп дерек керек, ақынның ақындығын үстінен қарап топшыламай, ішіне кіріп зерттеу керек» деп бастайды [3, 180 б.]. Бұл Мағжан әлемі, шығармашылығы терең, тұңғыық оны талдауға, сынауға, түсінуге терең білім мен дайындық керек. Жалаң сын, сыртынан топшылап пішкен сын, заманға бейімделген сын әділ болмайды дегенді ұқтырады.

«Мағжанды тексергендегі тағы бір қиыншылық мынау. Қандай өнерпазды, ақынды, данышпанды болсын, өз заманының сыншылары әділ көзбен қарап баға беру қиын нәрсе. Заман сыншыларының бүйрегі не олай, не бұлай бұрып кетпей тұрмайды. ... Замандастар, тұтастар әділ болу қиын, өйткені не заманнан қаймығады, ақынды заман өлшеушімен өлшейді; сыншылардың көбі не ақынды жақтаушылар, не жамандаушылар, не бықсыған күншілдер ... әбиүр атақ іздеп, көзге түсем деушілер болуы мүмкін» деуі, әсіресе, «сыншылдар заманнан қаймығады, ақынды заман өлшеушімен өлшейді» дегені сол кезеңдегі суық желдің қайдан және қалай соғып отырғанын аңғаруы. Тапшыл сыншылардың Мағжан заман ағымына қосылмайды. Оның шығармаларынан тап күресін көре алмаймыз. Жаңа заманды, өзгерген жағдайды жазбайды, революция жеңісін жырламайды, деп біржақты айыптауынан туып отырғандығын тура бұлтақсыз жеткізуі еді.

Батыл ой айта отырып, Ж.Аймауытов «Әдебиет сынмен көркейеді. Әдебиетке ...күтім ...сын керек. Әсіресе әдебиетті сынау біз секілді жұртқа керек, өйткені бізде әлі жөнді әдебиет жоқ, бар болса балапан, буыны бекіп, бұғанасы қатқан жоқ, әдебиетті тәрбиелей, мәпелей білсек, біздің де ақындарымыз, жазушыларымыз санатқа қосылады» дейді. Осы пікірі арқылы барды бағалау қажет. Елге танылып, мойындалған ақын-жазушыларымызға қырын қабақ танытпай тәрбиелесек әдебиетімізде көркейеді деген байыпты ой айтады. Мағжанды әсіретапшыл сыншылардан қорғай отырып, бір сәт оның ақындық құпиясын ашып теңдессіз баға береді. Ол: «Суретті, кестелі, көркем сөз Мағжаннан табылады, Мағжанды ақындық жағынан сөзсіз суретші деп айтуға болады. Суретшілік жағынан Мағжанды сөзсіз Пушкинге теңеуге ауыз барады» деп ашық та, батыл жазды [14, Б.291]. Тума таланттың қабілетін, ақындық мұратын айқын түсінген Ж.Аймауытов Мағжанды «ұлт ақыны», өз ұлтын сүйе білген ұлтжанды ақын деп таныды. Оңды-солды сын жебесіне ілігіп, шаншу сөздерден көз ашпаған ескішіл, байшыл ақын атанған Мағжанға оның басына түскен ауыртпалықты бөлісіп, азамат ретінде әділ сөз айтып араша түсті.

Ал, сәл шегініс жасап С.Мұқановқа келсек, ғылымда тұлғаларға қатысты "Үлкен кемелерді суға батыру" (Потопление больших кораблей) деген теория бар. Ол кіші қайықтарға жол ашу үшін еңселі, көрнекті кемелерді суға батыру, ал адамға қатысты қолданғанда көрнекті тұлғаларды ығыстыру, жою арқылы кішкентай тұлғаларды солардың орынын басуға итермелеу еді.

Кеңес үкіметі қазақтың Ә.Бөкейханұлы, А.Байтұрсынұлы, М.Дулатұлы, М.Жұмабайұлы сияқты бүкіл қазақ мойындаған ірі көрнекті тұлғаларды және т.б. мыңдаған азаматтарға қуғын-сүргіннің көптеген түрлерін қолдану арқылы оларды тарих сахнасынан кетіріп, кеңестік жүйеге шын берілген, таптық ұстанымдағы адамдарды алға шығарып рухани кеңістіктегі вакуумді, бос кеңістікті толтыру бағытын ұстанды. Бәрі осы ғана еді.

Оларға талант емес таптық көзқарастағы билікке, партияға шексіз берілген адамдар керек болды. Өкінішке орай, олардың арасында қазақ халқының мүддесіне опсыздық жасағандар, мансапқорлар, саяси сауатсыздықтан, адамгершілік қасиеттердің жетіспеушілігінен және т.б. көптеген салдардан, белгілі бір мемлекеттік қайраткерлердің топтары да ұлттық мүдделерден, өздерінің жеке бастарының мүдделерін жоғары қойған тұлғалар да аз емес.

Оған қоса, «домалақ арыз» жазу арқылы бірін-бірі ұстатып жіберу, қамату немесе өлімге итермелеу фактілері жаппай саяси қуғын-сүргін жылдары көп орын алды.

Пайдаланған әдебиеттер:

1. КПСС съездерінің, конференцияларының және Орталық Комитет Пленумдарының қарарлары мен шешімдері. Т. 2. 1917-1924. «Қазақстан» баспасы, Алматы. 1972. 580 б.
2. Бұл да сонда, Т.2.
3. Бектұрбекова Ф.К. Ұлттық поэзия падишасы. (Ұлы ақын Мағжан Жұмабаевқа арналады) Алматы; 2001, 314 б.
4. Мұқанов С. Өмір мектептері. Екінші кітап. Алматы, 1955,
5. Еңбекші қазақ // 1927, 22 ақпан.
6. Қаленова Т.С. Жүсіпбек Аймауытовтың өмірі мен қоғамдық - саяси қызметі (1889 – 1931 жж.) Тарих ғылымдарының кандидаты ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация. Алматы, 2001. – 179 б.
7. Еңбекші қазақ // 1925, 14 қаңтар.
8. Мұқанов С. Өмір мектебі. –Алматы: «Жазушы», 1970. - 471 б.
9. Елеукенов Ш. Мағжан. Өмірі мен шығармагерлігі.-Алматы, «Санат», 1995-384 б.
10. Еңбекші қазақ // 1925, 31 қаңтар.
11. 20-30 жылдардағы қазақ әдебиеті. 1-кітап.-Алматы: «Ғылым», 1997.- 512 б.
12. Еңбекші қазақ // 1924, 19 желтоқсан.
13. Тәжібаев Ә. Өмір және поэзия. – Алматы: «Жазушы», 1960.
14. Бес арыс. Алматы, 1992.

References:

1. KPSS sezderiniң, konferenciylarynyң zhәне Ortalyқ Komitet Plenumdarynyң qararlary men sheshimderi. T. 2. 1917-1924. «Қазақстан» baspasy, Almaty. 1972. 580 b.
  2. . bұл da sonда, T.2.
  3. Bektyrbekova F.K. Ыlтық poeziya padishasy. (Ўly ақын Мағжан Жұмابаевқа арналady) Almaty; 2001, 314 b.
  4. Мұқанов S. Өmir mektepteri. Ekinshi kitap. Almaty, 1955,
  5. Еңбекshi қазақ // 1927, 22 ақпан.
  6. Қаленова Т.С. Жұсипбек Аймауытовтың өmiri мен қоғамдық - sayasi қызmeti (1889 – 1931 zhzh.) Тarih ғылымдарының kandidaty ғылыми дәrezhesin alu үshin дайындалған dissertaciya. Almaty, 2001. – 179 b.
  7. Еңбекshi қазақ // 1925, 14 қаңтар.
  8. Мұқанов S. Өmir mektebi. –Almaty: «Zhazushy», 1970. - 471 b.
  9. Eleukenov Sh. Мағжан. Өmiri мен shyғarmagerligi.-Almaty, «Sanat»,1995-384 b.
  10. Еңбекshi қазақ // 1925, 31 қаңтар.
  11. 20-30 zhyldardaғы қазақ әdebieti. 1 – kitap. – Almaty: «Ғылым», 1997 -512 b.
  12. Еңбекshi қазақ // 1924, 19 zheltocсан.
  13. Тәzhibaev Ә. Өmir zhәне poeziya. – Almaty: «Zhazushy», 1960.
  14. Bes arys. Almaty, 1992.
-

**XX ҒАСЫРДЫҢ БАСЫНДАҒЫ ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ
КОНСТИТУЦИОНАЛИЗМ ИДЕЯСЫНЫҢ БАСТАУЛАРЫ:
ҮЗІЛГЕН ОЙ САМҒАУЫ**

Тілепина Шолпан Валерьевна

**Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті,
Халықаралық құқық кафедрасының профессоры, Қазақстан
Республикасы, Астана қ., e-mail: tlepina_shv@enu.kz**

***Автор-корреспондент
e-mail: tlepina_shv@enu.kz**

Аңдатпа: Мақалада XX ғасырдың басындағы Қазақстандағы саяси-құқықтық, конституциялық-құқықтық идеялардың қалыптасу мәселелері қарастырылады. Автор 1905 – 1907 жылдардағы бірінші орыс буржуазиялық-демократиялық революциясынан кейінгі кезеңдегі қазақ қоғамының саяси-құқықтық санасының өсуін, патша өкіметінің саяси, сот-құқықтық, әкімшілік реформалары салдарынан қазақ халқының отарлық езгісінің күшеюін көрсететін тарихи құжаттарды қарастырады. Ақмола, Семей, Жетісу, Орал және Торғай облыстарын басқару туралы Ережеде (1891 ж. 25 наурыз) жергілікті әкімшілік тарапынан «...жеке адамның құқығы мен адамдық қадір-қасиет сезімін мүлде ескермеу» көрсетілді; әкімшілік зорлық-зомбылық және «бұқаралықтың надандығын жасанды түрде қолдаған».

Метрополияның барлық аймақтарын қамтыған революциялық қозғалыс толқыны Ресей империясының отаршыл түкпірлерін де айналып өтпеді. Қазақ өлкесі саяси партиялардың, мерзімді басылымдардың – алғашқы қазақ газеттерінің құрылуы жағынан саяси белсенділігіне тартылды. Қазақ қоғамының саяси өзіндік санасының өсуі қазақтардың Ресей императорына, комитет (кейінірек кеңес) төрағасына, ішкі істер министріне, жергілікті отаршыл билік органдарына жіберген алғашқы петицияларын, телеграммаларын дайындауға ықпал етті. Қарқаралы республикасы белгілі бір мерзімге құрылды. Сонымен бірге жергілікті отаршыл билік Ресей империясының жоғары органдарына есеп бере бастады.

Түйін сөздер: манифест, петиция, Алаш, Бағдарлама, Қазақ елі, Б.Сыртанов, Ә. Бөкейханов, Ж. Ақпаев.

**ИСТОКИ ИДЕИ КОНСТИТУЦИОНАЛИЗМА В КАЗАХСТАНЕ В
НАЧАЛЕ XX ВЕКА: ПРЕРВАННЫЙ ПОЛЕТ МЫСЛИ**

**Тлепина Шолпан Валерьевна,
Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева,
профессор кафедры международного права, Республика Казахстан,
г. Астана, e-mail: tlepina_shv@enu.kz**

***Автор-корреспондент
e-mail: tlepina_shv@enu.kz**

Аннотация: В статье автором рассматриваются вопросы становления политического и правового сознания, конституционно-правовых идей в Казахстане в начале XX века. Автор рассматривает исторические документы, отразившие рост политического и правового сознания казахского общества в период после первой русской буржуазно-демократической революции 1905 – 1907 годов, усиления колониального гнета казахского народа, вызванных политическими, судебными, административными реформами царского режима. Положение об управлении Акмолинской, Семипалатинской, Семиреченской, Уральской и Тургайской областями (25 марта 1891 г.) деонстрировали со стороны местной администрации «... полное пренебрежении правам личности и к чувству человеческого достоинства»; административном насилии и «искусственно поддерживаемом невежестве народных масс». Волна революционного движения, охватившая все регионы метрополии не обошла стороной и колониальные окраины Российской империи. Казахский край оказался втянутым в политическую активность в части формирования политических партий, периодических изданий – первых казахских газет. Рост политического самосознания казахского общества способствовал подготовке первых петиций, телеграммы казахов, направленных на имя российского императора, председателя комитета (в последствии совета) министров, министру внутренних дел, местным колониальным властям.

Ключевые слова: манифест, петиция, Алаш, Программа, Страна Казахов, Б.Сыртанов, А.Букейханов, Ж. Акпаев.

THE ORIGINS OF THE IDEA OF CONSTITUTIONALISM IN KAZAKHSTAN AT
THE BEGINNING OF THE 20TH CENTURY: AN INTERRUPTED FLIGHT OF
THOUGHT

Tlepina Sholpan Valeryevna

Professor, Department of International Law, L. N. Gumilyov Eurasian
National University, Astana, Republic of Kazakhstan

E-mail: tlepina_shv@enu.kz

Corresponding author

E-mail: tlepina_shv@enu.kz

Abstract. This article examines the development of political, legal, and constitutional ideas in Kazakhstan at the beginning of the 20th century. It analyzes historical documents that reflect the growth of political and legal consciousness in Kazakh society following the first Russian bourgeois-democratic revolution of 1905–1907 and the intensification of colonial oppression caused by the tsarist regime’s political, judicial, and administrative reforms.

The *Regulation on the Administration of the Akmola, Semipalatinsk, Semirechye, Uralsk, and Turgay Regions* (March 25, 1891) illustrated the local administration’s “complete disregard for the rights of the individual and the sense of human dignity,” as well as its reliance on administrative violence and the “artificially supported ignorance of the masses.” The revolutionary wave that swept across the Russian Empire also reached its colonial peripheries, including the Kazakh steppe.

Kazakh society was drawn into political life through the emergence of political parties and the first Kazakh-language newspapers. The growing political self-awareness of the Kazakhs was reflected in petitions and telegrams sent to the Russian emperor, the chairman of the Committee (later Council) of Ministers, the minister of internal affairs, and local colonial authorities. The short-lived *Karkaraly Republic* also emerged during this period. At the same time, local colonial officials began to report more actively to higher authorities in St. Petersburg.

Keywords: manifesto, decree, petition, charter, Alash, program, Country of the Kazakhs, B. Syrtanov, A. Bukeikhanov, Zh. Akpayev.

Введение

Право и политика тесно связаны на протяжении всей истории. Наряду с гражданскими свободами в государстве действуют правовые регуляторы. Исследователи-конституционалисты обращаются к прошлому для понимания и осмысления, извлечения уроков из прошлого, понимания происхождения политико- и конституционно-правовых идей, представления законов преобразования общества. Конституционализм рассматривается ими как саморазвивающаяся система, представленная на трех уровнях: теория и история конституционных идей, история становления конституционных учреждений и практика реализации конституционных норм.[1, с. 46]

Историко-правовой контекст возникновения, формирования и развития конституционализма имеет большое значение. В каждой отдельно взятой стране теория и практика конституционализма имеет свои особенности. Поэтому наряду с теорией конституционализма можно говорить о национальном конституционализме. В этом случае конституционализм выступает как синоним демократического конституционного государства, окрашенный национальной спецификой.

История становления идеи конституционализма Казахстана тесно связана с конституционной эволюцией Российской империи. Возникновение конституционализма в Российской империи оказало большое влияние на формирование и развитие правового сознания передовой части населения колониальных окраин. Индивидуальное, групповое и общественное сознание играют огромную роль в жизни общества, в создании, развитии и реализации права. Сознание не только отражает, фиксирует, но и систематизирует, прогнозирует возникновение и развитие явлений, выделяет главное, способно переносить идеи, модели от страны к стране, из одного времени в другое. Сознание – фактор развития не только настоящего, но и будущего, причем всеми средствами и путями: через познание прошлого, формирование и совершенствование реального современного и через разноаспектные подступы к будущему, его прогнозированию и формированию. [2, с. 88]

С другой стороны, для начала XX века применительно к Казахскому краю мы не можем рассматривать возникновение и становление идеи конституционализма в отрыве от становления политических и правовых идей.

В исследованиях политико-правовой мысли казахского общества начала XX века учеными-юристами основное внимание уделено Каркаралинской петиции 26 июня 1905 года. Между тем в исследованиях не систематизированы и не всегда корректно описаны петиции, направленные в Санкт-Петербург летом – в начале осени 1905 года. Нами была поставлена задача рассмотреть петиции этого хронологического периода, направленные из Степного генерал-губернаторства; определить, какие петиции были подготовлены и направлены на имя Российского императора и его министров, установить авторство, их правильное и полное документальное описание.

Почему Степного генерал-губернаторства?

В Степном генерал-губернаторстве сформировался союз людей, которых объединяло единство патриотических и политических интересов, взаимное доверие и поддержка. Кояндинская (Ботовская) ярмарка Семипалатинской области Степного генерал-губернаторства способствовала образованию общности людей, объединенных одной целью и сумевших повести за собой разбуженный народ. В петициях названного региона нашли отражение все острые вопросы жизнедеятельности казахского общества в условиях колониального режима.

Был рассмотрен Манифест 17 октября 1905 г. и его влияние на развитие политических и правовых взглядов Ж. Акпаева и образование Каркаралинской республики. Вопрос о Каркаралинской республике ставится впервые.

В становлении идеи конституционализма решающую роль сыграл проект Устава «Қазақ елі» (1911), проект программы политической партии «Алаш» (1917).

Высочайший Указ 18 февраля 1905 года и казахские петиции лета 1905.

В моменты исторических кризисов, как правило, начинает доминировать политика, но и она ищет опоры в праве, пишет С.Ф. Ударцев. [4] Эту мысль ученого подтверждают свидетельства истории политической и правовой мысли Казахстана. В начале XX века в казахском обществе заметно обострились социально-экономические, гуманитарные и политические вопросы. Они усугубились и получили свое публично-формальное оформление под влиянием первой русской буржуазно-демократической революции 1905–1907 годов. Волнения в российской столице, во всей империи вынудили императора Николая II подписать Указ Правительствующему Сенату. Указ 18 февраля 1905 г. провозглашал рассмотрение и обсуждение на правительственном уровне, поступающих от частных лиц и учреждений предложений по вопросам «государственного благоустройства и улучшения народного благосостояния». [3, с. 21, 2]

Начало XX века для казахов было ознаменовано наполнением новым содержанием общественной жизни. Прежние формы выражения недовольства политической и административной системой уступали место интеллектуальному поиску обретения свободы, сохранения национального достоинства. В казахском обществе зарождалась практика подачи петиций центральным властям, проведение митингов. Представители казахского народа видели в них возможность разрешения проблем, обусловленных действиями колониальных властей. Принятие решения на собрании, поддержанное большинством является демократической процедурой. У казахов есть изречение, подтверждающее коллективные обсуждения издревле. Это стало частью казахской традиционной культуры – «На вершине Культобе никогда не завершаются обсуждения» – «Күлтөбенің басында күнде жиін». Традиционные ярмарки весны 1905 г. становились ареной казахских политических съездов, где казахи обсуждали и подписывали петиции. На этих же съездах были избраны делегаты, уполномоченные подать эти петиции.

Революционные события вынудили царскую власть 17 апреля 1905 года принять Указ «Об укреплении начал веротерпимости». [4, с. 34] В этих условиях составителями петиции выступали религиозные деятели, священнослужители мечетей, бии аулов и другие. Вопросы религиозного порядка для них имели первостепенное значение. [5, с. 185]

Постепенно ход событий, изменение содержания требований перевели инициативу по составлению петиции от религиозных деятелей к светски образованной части казахского общества. В их ряду: Ж. Акпаев, А. Байтурсынов, А. Букейханов, М. Дулатов и другие.

В ходе подготовки данного материала нами были изучены несколько документов.

Первая петиция, которую мы изучили среди архивных документов датирована 04 июня 1905 г. Она была направлена Председателю комитета министров Российской империи графу С.Ю. Витте от киргиз Еременской и Коржункульской волости Акмолинского уезда Акмолинской области из рода Керей. Они ставили вопросы землепользования; религиозно-духовной жизни; свободы вероисповедания; открытия школ, издании газет и учреждения типографий; вопросы правосудия, введения суда присяжных, отмены высылки в административном порядке. [6, л. 52-55]

Следующая петиция была направлена 25 июня 1905 г. от доверенных лиц казахов Тургайской области от Т. Баянакова, Б. Шуканова, И. Турумова (за неграмотных Т. Баянакова и Б. Шуканова, по их личной просьбе, и за себя по-татарски подписал И. Турумов). [4, с. 27-29] В них также поднимались религиозные вопросы, вопросы землепользования.

Большое значение имела Каркаралинская петиция от 26 июня 1905 года. Петиция от участников Кояндинской ярмарки Председателю комитета (в письме – совета) министров об угнетенном состоянии киргизов. [6, л. 10-14] Напомню, что наиболее всего изучена петиция 26 июня 1905 года. О ней написано много. Писали ученые-юристы, историки, философы, политологи.

Историческое значение Каркаралинской петиции (26 июня 1905 г.) заключается в том, что она стала первым документом, в котором авторы четко изложили основные требования казахского освободительного движения, которое вступило в качественно новую фазу своего развития. В требованиях Петиции, вносились новые идеи и предложения, что неминуемо вело к политическим требованиям обустройства управления, власти и жизнедеятельности казахского социума в условиях нарастания политического реформирования Российской империи в сторону конституционной монархии. Зачатки конституционного развития метрополии подспудно отражались на общественно-политическом развитии колоний. Коллективное бессознательное метрополии перемещалось в ее колониальные окраины. Идеи парламентаризма и независимого правосудия, идеи народного суверенитета и правового государства витали в воздухе. Согласно документальным данным в подготовке Каркаралинской петиции ведущую роль сыграли А. Бокейханов,

А. Байтурсынов, Ж. Акпаев и другие активные казахские интеллигенты того времени.

В июле 1905 года на Кояндинской (Ботовской) ярмарке состоялся съезд представителей казахской знати. 22 июля 1905 года был составлен новый документ. [5, с. 200-201]

Он был составлен в связи с созывом Булыгинской думы (А.Г. Булыгин, министр внутренних дел). Было послано прошение от 42 доверенных лиц казахов Каркаралинского уезда о предоставлении казахам избирательных прав. Простение было подано в Петербург. Здесь была поддержана телеграмма на имя Российского императора Николая II о допуске казахов в высшие выборные органы империи. В секретном рапорте уездного начальника штабс-ротмистра Оссовского (инициалы в документе отсутствуют – Ш.Т.) Семипалатинскому областному управляющему канцелярией Степного генерал-губернаторства об отправке телеграммы казахов подтверждается об отправке «оной» за подписью 42 доверенных лиц по два человека от волости. [5, с. 200] Оссовскому удалось выяснить, что все доверенные были выбраны аульными обществами. В.З. Галиев представил поименный список, подписавших новую петицию, коллективную телеграмму из числа местной волостной администрации на высочайшее имя, Николаю II. Подписи 42 лиц находятся в ЦГА РК. [7, л. 24-25 об.]

Далее следует не менее интересный текст Оссовского. В рапорте он указывает, что доверенности были отправлены в Омск ученому-лесоводу А. Букейханову. По предположениям автора рапорта, А. Букейханов был «главным организатором и руководителем дела по составлению поданных петиций и телеграммы на Высочайшее имя». Позднее в письме к Н.Н. Сухотину, Степному генерал-губернатору, сообщалось, что текст телеграммы был направлен почтой в редакции газет «Сын Отечества» и «Русские ведомости». [7, л. 24-25 об.] Телеграмма на имя С.Ю. Витте, председателя совета министров, была напечатана в газете «Сын Отечества» за 11 ноября 1905 г. [4, с. 49]

В рапорте сообщается об отправке телеграммы в Петербург из Омска 22 июля 1905 года. Оссовский выяснил «... г-н Букейханов снабжен надлежащими полномочиями от киргизов вверенного мне уезда (Каркаралинского – Ш.Т.), при чем замечено, что г-н Букейханов ведет деятельную переписку с влиятельными киргизами уезда и очевидно пользуется в степи авторитетом». [7, л. 24-25 об.]

Телеграмма, как пишет далее Оссовский в своем рапорте, была доставлена из Омска в Каркаралинск «... служащим Омской судебной палаты, кандидатом на судебную должность Якубом Акпаевым, который и выдавал себя за составителя этой телеграммы». [7, л. 24-25 об.] Далее уездный начальник высказывает свое предположение, что в составлении текста телеграммы принимал участие «... и г-н Букейханов». [7, л. 24-25 об.] В последнем абзаце рапорта Оссовский пишет: «Доверенными лицами для

участия в народных представительствах от вверенного мне уезда намечены г-н Алихан Букейханов и г-н Якуб Акпаев». [7, л. 24-25 об.]

С.У. Узбекулы пишет о 46 уполномоченных. [7, с. 137]

Еще одна петиция, составленная от имени жителей Каркаралинского, Семипалатинского, Павлодарского уездов Семипалатинской области, о которой говорится в письме от 15 сентября 1905 г. Степному генерал-губернатору Н.Н. Сухотину, была адресована А.Г. Булыгину, министру внутренних дел Российской империи. [8, с. 338]

В данной петиции 47 пунктов. В них религиозные вопросы; вопросы местного управления; выборность волостных управителей, народных судей, аульных старшин; знание участковыми мировыми судьями киргизского языка, ведение следствия без переводчика; введение присяжных заседателей при окружном суде; устранение административной высылки киргиз без суда и следствия; подчинение киргизских народных судей министру юстиции; занимать должности государственной службы; возможности киргизам защищать свою честь и достоинство; участие киргиз в законодательном собрании, Государственном Совете; вопросы морально-нравственного состояния киргиз в период выборов волостных. Выборы волостных предлагалось проводить при участии ахунов (ахундов); воровство и другие противоправные нарушения предлагалось рассматривать народными судьями чрезвычайного съезда, которые предлагалось созывать один раз в год в присутствии начальника и ахунда; рассматривалась подсудность волостного съезда биев; за совершение убийства предлагалось помимо привлечения к юридической ответственности уплачивать кун по обычному праву. [8, с. 12]

Вместе с тем в исторической и другой общественной, общественно-политической литературе до сих пор отсутствуют точные и имеют место противоречивые сведения об авторстве Каркаралинских петиций. Архивные свидетельства об авторах Петиции отсутствуют.

Авторами петиций назывались А. Букейханов, А. Байтурсыно, Ж. Акпаев, М. Дулатов, др. Количество подписантов петиций в источниках колеблется от 12 767 до 16 000. Петиции среди народа не распространялись. Тексты, переписанные от руки, были известны в узких кругах. [5, с. 185]

Петиции, в особенности от 26 июня, и телеграмма от 22 июля имели большое значение в развитии политической и правовой мысли казахского общества. Предполагаем, что на содержание Петиции оказало определенное влияние положения Карамолинского (Чарского) съезда биев 1885 г. под председательством Абая Кунанбаева. Несмотря на характер норм – гражданско-правовых, уголовно-правовых. Эти 74 нормы сочетали признаки степного обычного права с законами Российской империи. [9]

Проведенное исследование показало, что ученые-юристы, историки, к сожалению, не всегда указывают конкретно, о какой Петиции они пишут. Предполагаем, речь идет о Петиции 26 июня 1905 года. Одновременно они ссылаются на Петицию 22 июля, 19 сентября 1905 года (не удалось обнаружить петицию, датированную этой датой).

Манифест 17 октября 1905 года и Ж. Акпаев. Каркаралинская Республика.

Другим важным событием, тесно связанным с Каркаралинскими петициями, является Каркаралинская Республика (1905).

17 октября 1905 года Николай II издал манифест «Об усовершенствовании государственного порядка» (Октябрьский манифест). [10, с. 41][11, с. 85] Мы относим данный Манифест (1905) к октроированному документу. Он исходил от главы государства – монарха. Манифест был переведен на казахский язык в конце октября 1905 года. Перевод на казахский язык был выполнен А. Букейхановым и Р. Марсековым. [4, с. 54-55]

Одним из главных действующих лиц исторических событий был А. Букейханов. В воспоминаниях А. Букейханова говорится, что на следующий день после получения Манифеста (1905), его передали во все города. Особенно важным было донести до населения о даровании неприкосновенности личности, свободы совести, слова, собраний и союзов. Особое впечатление на киргизов (казахов), произвело обещание неприкосновенности личности, свободы совести. [13, с. 400] А. Букейханов писал об издании перевода Манифеста (1905) в акмолинской областной типографии в количестве десяти тысяч. Навыки кочевого образа жизни позволили казахам в короткое время распространить текст Манифеста (1905); он стал обсуждаться повсеместно, в том числе вопросы будущих выборов в Государственную думу. [12, с. 183].

Интерес вызвала запись Ж. Акпаева об установлении в городе Каркаралы на короткое время республики. [13, с. 145] Каким образом отражена Каркаралинская Республика в автобиографиях Ж. Акпаева? Нам известны две автобиографии: одна представлена дочерью деятеля М.А. Кул-Мухаммеду, другая выявлена нами в ЦГА РК.

М.А. Кул-Мухаммед в книге, посвященной политико-правовым взглядам Ж. Акпаева, приводит раздел «Биографический очерк». [13, с. 8-34] В нем ученый указывает события 1905 г., в которых принял участие Ж. Акпаев. В разделе «Каркаралинское дело» М.А. Кул-Мухаммед указывает активное участие Ж. Акпаева в октябре 1905 г. в событиях, имевших место в городе Омске. [16, с. 40] В краткой автобиографии Ж. Акпаев пишет об участии в октябре – ноябре 1905 г. в митингах и демонстрациях, политических выступлениях против правительства о свержении самодержавия, об уходе из судебной системы – Омске; выступлении на многочисленном митинге в центре города Павлодар (Кереку) 7-8 ноября (по старому стилю); 11-12 ноября – в казачьей станице Баянаула; 13-14 ноября – в Каркаралы. [5, с. 201-202] В рассматриваемом труде М.А. Кул-Мухаммеда в приложениях приводится полный текст краткой автобиографии Ж. Акпаева. К сожалению, автор – Ж. Акпаев, исследователь – М.А. Кул-Мухаммед, дочь автора – А.Ж. Акпаева, из личного архива которой был взят названный документ, не указали дату его написания. [13, с. 147] Судя по предпоследнему абзацу, где Ж. Акпаев пишет

о местожительстве с 4 октября 1928 г., автобиография была написана в конце 1920-х – начале 1930-х годов.

К сожалению, Каркаралинская Республика остается не исследованной, в произведениях ученых-юристов и историков о ней почти ничего не говорится. О ней мы впервые писали в связи с ранее широко не известной автобиографией Ж. Акпаева в журнале «Право и государство» в 2018 году. [14, с. 155-172]

Каркаралинская Республика, о которой пишет в автобиографии Ж. Акпаев, не нашла пока своего исследователя. Идейным вдохновителям митинга в Каркаралинском уезде, возможно, авторам, составителям удалось воспользоваться растерянностью колониальных властей перед взбудораженным и революционно настроенным населением, установить не надолго свое общее народное правление. Царская администрация, колониальные власти не оставили без внимания политическую проактивность выдающегося деятеля казахского народа и предъявили ему ряд обвинений. Среди них под четвертым пунктом указано распространение листовок. [13, с. 42] Каркаралинская Республика Ж. Акпаева в истории политической и правовой мысли казахского общества начала XX века интересна тем, что на короткое время удалось организовать прообраз свободного государства казахов, о котором мечтали лидеры национально-освободительного движения всех времен.

Следует обратить внимание еще на один факт, который представляет интерес в связи с Каркаралинскими петициями. Ж. Акпаев не пишет о себе, как о составителе Каркаралинской петиции. На страницах книги М.А. Кул-Мухаммеда не упоминается участие Ж. Акпаева в написании петиции, отсутствует прямое указание на авторство. [13, с. 48] Вместе с тем Ж. Акпаев смело пишет о Каркаралинской Республике.

Петиции, составленные под влиянием первой русской буржуазно-демократической революции 1905 – 1907 гг., имеют большое значение в развитии политико-правового сознания казахского общества. Остаются еще «белые пятна» в истории Каркаралинских петиций и ждет своего исследователя Каркаралинская Республика.

Важным источником идеи конституционализма, на наш взгляд, является труд Б. Сыртанова – проект Устава «Қазақ елі» (1911). [14, с. 155-172].

Устав Страны казахов

Одним из важных и ценных трудов Барлыбека Сыртанова стал Устав «Қазақ елі» (1911). Б. Сыртанов был выпускником факультета востоковедения Санкт-Петербургского университета.

В 1908 году Б. Сыртанов по состоянию здоровья вышел в отставку. В 1910–1911 годах он находился в Санкт-Петербурге по просьбе жителей Семиречья для решения земельных вопросов, где состоялась его встреча с А. Букейхановым. С.У. Узбекулы пишет, что в эту встречу была высказана просьба к Б. Сыртанову о подготовке проекта первой конституции казахов.

Жизненный путь Б. Сыртанова, его блестящее образование, круг общения оказали влияние на его мировоззрение, политическое и правовое

сознание. Результатом стал Устав «Қазақ елі» (1911), подписанный в конспиративных целях С.Б. Алашинским.

Главная идея Устава – правовое оформление казахского государства, управляемого достойными представителями народа с национальными особенностями в статусе доминиона.

Мы приводили извлечение из работы А. Букейханова «Киргизы» (1910) к началу XX века о том, что в Казахской степи существовали два течения национальной интеллигенции. Одно из них представляла «национально-религиозная интеллигенция, воспитанная в духе восточной ортодоксии и национально-религиозной исключительности». Для этой группы национальной интеллигенции «религиозные и земельные вопросы стояли у казахов впереди вопросов политической свободы». Другое течение – «интеллигенция, воспитанная на русской литературе, верующая в европейскую культуру, видящая счастье родины в здоровом претворении плодов западной культуры и считавшая религиозные вопросы второстепенными, при наличности, обещанной 17 апреля (1905 г.) свободы веротерпимости». [15, с. 297] Первых А. Букейханов называет – «тюркофилами и поборниками панисламизма», вторых – «западниками».

В политической жизни казахского общества начала XX века особое место занимали «западники». Они смогли осознать роль национальной государственности в достижении подлинной свободы казахского народа и его самобытного развития. Это были яркие, высокоинтеллектуальные представители казахской интеллигенции, получившие образование в лучших университетах метрополии. Они объединились в политическую партию «Алаш». «Алаш» поддерживала все направления казахского национально-освободительного движения во благо восстановления казахского национального государства в начале в форме равноправного с другими субъектами (автономии) предполагаемой федеративной демократической республики, а затем независимой республики.

«Западники» верили в восстановление национальной государственности. Об этом Устав Б. Сыртанова. Устав имел большое значение в формировании политического и правового сознания передовой западноориентированной интеллигенции казахского народа.

Впервые полный текст Устава был опубликован С.У. Узбекулы в 1992 г. в газете «Түрік бірлігі» через 11 лет после обнаружения. [16, с. 11] С.У. Узбекулы искал копии Устава в архивах. Поиски не увенчались успехом и ученый делает вывод о том, что Устав не поступал в жандармерию и остался неизвестным для царских властей. [17, с. 37] Устав попал в руки С.У. Узбекулы наряду с другими документами Б. Сыртанова, переданными его дочерью Ханифой Кадырбаевой в 1981 году. [18, с. 152]

С.У. Узбекулы отмечает, что документ назван Уставом, а не Конституцией. В тексте документа не использован термин конституция, что в общем-то очевидно для политической риторики того периода. [19, с. 66-74]

На развитие конституции влияют все факторы, оказывающие воздействие на эволюцию общества. К ним относят: экономические, научно-технические, социальные, политические, правовые, нравственные, культурные, духовные, идеологические, внешние и внутренние, объективные и субъективные, индивидуальные и групповые и т. д. На конституцию воздействует широкий спектр человеческих интересов, особенно интересов элитных групп. Все эти факторы и интересы могут оказывать разнонаправленное воздействие на принятие и реализацию конституции, ее текст и его смысловое содержание при толковании. Фундаментальное влияние оказывает развитие экономики и социальной структуры общества. [2, с. 130-131]

Устав по своей структуре и содержанию соответствует требованиям, предъявляемым к конституции – основному закону государства. В конституции «закрепляются фундаментальные начала общественно-экономического строя, система государственных органов, общий порядок их формирования, соотношения и взаимодействия, а также основные права, свободы и обязанности человека и гражданина». [2, с. 11]

Правовая оценка Устава Страны Казахов позволяет сделать вывод с позиции вышеприведенного критерия С.Ф. Ударцева: данный нормативный документ соответствует теоретической модели конституции парламентской республики. Этот вид республики был стратегической целью революционно настроенной части политической партии «Алаш». Устав был документом, опережающим свое время, реальность, в которой он был подготовлен.

Проект Устава Қазақ елі стал основой проекта программы партии «Алаш», затем образцом проекта Конституции национально-территориальной автономии Алаш. [12, с. 199].

Проект Программы партии «Алаш» (1917)

В Казахстане демократическая идеология национально-освободительного движения формировалась в начале XX века. В казахском обществе идея создания всеказахской политической партии витала в воздухе под влиянием первой русской буржуазно-демократической революции (1905 – 1907) годов. Инициатором и идейным вдохновителем создания политической партии можно назвать А. Букейханова. Начав с идеи «областничества», он прошел сквозь идеи партии конституционных демократов и эволюционным путем пришел к созданию казахской политической партии. Ее создание, на наш взгляд, было также естественным и понятным. В начале были проведены областные съезды, что неминуемо привело к формированию национальной политической партии казахов «Алаш». Это был естественный ход развития политического и правового сознания ярких представителей казахской нации.

Политическая партия казахов начала двадцатого столетия оформилась на I Всеказахском съезде 21-28 июля 1917 года. Партия была сформирована за несколько месяцев до Октябрьской революции 1917 года в Петрограде.

Следует отметить, что к оформлению политической партии «Алаш» в Степи политическое сознание возникло в двух направлениях. Это исламское религиозно-политическое и светское национальное политическое течение. Выше мы писали, что А. Букейханов назвал представителей двух направлений политической мысли: тюркофилы-панисламисты и западники, а также предположил возникновение двух политических партий.

Историография отдельных вопросов партии «Алаш» берет начало с 1920-х годов. В первых публикациях рассматривались вопросы состава участников, идейная и политическая платформа движения, взаимоотношения с различными политическими силами.

Заключение.

Было обнаружено, что наряду с петициями была составлена Телеграмма. Телеграмма составлена 22 июля 1905 года, автором которой предполагается А. Букейханов.

Установлено, что переводчиком Манифеста от 17 октября 1905 г. на казахский язык являются А. Букейханов и Р. Марсеков.

Нам стали известно о существовании Каркаралинской Республики в 1905 году.

Нами изучены петиции 04, 25, 26 июня, петиции не ранее 15 сентября 1905 года. Тексты петиций, оригиналы, заверенные копии хранятся в ЦГА РК. Исследователи могут обращаться напрямую к этим документам.

Первым коллективным документом по времени создания, ставшим свидетельством формирования казахской политической мысли, являются петиции казахов Акмолинской, Семипалатинской, Тургайской областей (1905).

Доподлинно не известны авторы петиций, за исключением, направленной ориентировочно в конце лета – начала осени 1905 года. Наиболее яркой среди них является Каркаралинская петиция (26 июня 1905 года). В исследованиях говорится о предполагаемых авторах. В их ряду чаще всего называют имена: А. Букейханова, Ж. Акпаева, М. Дулатова.

Принятию петиции предшествовала разъяснительная работа, проведенная Ахметом Байтурсыновым, который разъезжал по Каркаралинскому уезду и объяснял народу причины принятия Манифеста от 17 октября 1905 г.

Текст Телеграммы опубликован в газетах «Сын Отечества» и «Русские ведомости» примерно 11 ноября 1905 года. При желании можно текст, заверенную копию также передать в ЦГА РК.

Неизвестно место хранения оригинала Устава «Қазақ елі» Барлыбека Сыртанова. Нами была проведена в текущем году поисковая работа. Однако по состоянию на сегодня не удалось выявить оригинал названного Устава Б. Сыртанова. Автор первого проекта первой Конституции Қазақ елі известен – это Барлыбек Сыртанов. Следует отметить, что первым нас познакомил с автором и его историческим документом ученый-юрист, доктор юридических

наук, основатель и Президент Академии юридических наук, лауреат премии имени Абая – Сакен Өзбекұлы (1951 – 2009).

Если в дореволюционный период (1917) общественно-политическая и правовая мысль была ознаменована созданием петиций (1905) и омской телеграммы, проектом Устава «Қазақ елі» (1911), проектом Программы политической партии «Алаш» (1917), то последующие годы Советской власти и господства коммунистической партии политико-правовая мысль казахского общества переживает застой. Однако этот, набравший темп, период развития политических идей, начала формирования политической и правовой культуры, возникновения и становления идеи конституционализма в начале XX в. был остановлен, развитие политической и правовой мысли было приостановлено на долгие годы.

С.Ф. Ударцев пишет: Еще историческая школа права в начале XIX в. показала, что эволюция права тесно связана с эволюцией самого общества, его культурой, сознанием, духом, обычаями и традициями. О малоперспективности насаждения «чуждого» народу законодательства писал полтора века назад в «Записке о судебной реформе» выдающийся российский и казахский мыслитель Ч.Ч. Валиханов, которому было суждено прожить всего 30 лет. Еще раньше над этой проблемой в России размышляли декабристы, многие из которых «искали в зарубежных конституциях не модели для подражания, но материал для осмысления своих идей». [2, с. 160.]

Исследование документальной истории, попытка поиска оригиналов источников, свидетельствующих о формировании идеи конституционализма в казахском обществе, обозначил, на наш взгляд, важность межгосударственного сотрудничества архивов России и Казахстана.

Таким образом, к источникам и основным составным частям политической и правовой мысли, идеи конституционализма мы относим следующие политико-правовые документы казахского общества начала XX века:

- 1) Петиции и телеграмму (1905);
- 2) Проект Устава «Қазақ елі» Б. Сыртанова (1911);
- 3) Проект программы партии «Алаш» (1917).

Таким образом, национальная идея продвигалась узким кругом просвещенной интеллигенции, тесно связанной с народом и отчетливо осознававшей необходимость его модернизации и просвещения для общенародного выживания. Возможности для мобилизации общественного мнения представила выборная кампания в I Государственную Думу и Императорский указ от 18 февраля 1905 г., разрешавший «всем верноподданным» подачу петиций с целью «непосредственно «быть услышанными» Верховною властью». Наиболее четкие требования казахского населения были изложены в Каркаралинской петиции, составленной на Кояндынской ярмарке 26 июня 1905 г. В первых двух источниках напрямую не указано участие А. Букейханова. Однако его влияние на создание Каркаралинских петиций (1905), проекта Устава «Қазақ елі» (1911) отмечается

многими исследователями. Это позволяет нам сделать вывод о том, что А. Букейханов долгое время был и оставался лидером политического и правового развития казахского общества в дореволюционный (1917) период.

Становление и развитие политико-правовых идей, идеи конституционализма в начале XX века во многом проходило под воздействием взглядов и деятельности лидеров национально-освободительного движения. В их ряду следует назвать Ж. Акпаева, А. Байтурсынова, А. Букейханова, М. Дулатова, Р. Марсеков, Б. Сыртанова, М. Тынышпаев, многих других. Их жизнь и судьба была полностью посвящена освобождению казахского народа от колониальной зависимости, построению суверенного казахского государства. В этой связи, все они подвергались к различным видам репрессий, как Российской Империей, так и тоталитарной системой СССР.

Литература:

1. Шамба Т. Рец.: Мамитова Н.В. Теория российского конституционализма: история и современность. – М., 2005. – 184 с. // Конституционное и муниципальное право. – 2006. – № 3. – С. 46.
2. Ударцев С.Ф. Конституция и эволюция общества (вопросы теории и философии права). – СПб.: Университетский издательский консорциум, 2015. – 388 с.
3. Законодательные акты переходного времени, 1904–1908 гг.: сборник законов, манифестов, указов Пр. Сенату, рескриптов и положений Комитета министров, относящихся к преобразованию государственного строя России, с приложением алфавитного предметного указателя. Издание 3-е дополненное и пересмотренное по 1 сентября 1908 года / под ред. Н.И Лазаревского – СПб.: Юрид. кн. склад «Право», – 1909.
4. Алаш қозғалысы. Құжаттар мен материалдар жинағы. Движение Алаш. Сборник документов и материалов. Том 1. Апрель 1901 – декабрь 1917. / Жауапты құрастырушылар Грибанова Е.М., Смагулова С.О. – Алматы: Алаш, 2004. – 34 б.
5. Галиев В.З. Книга, разбудившая народ (Разыскания о Мыржакыпе Дулатове и его сборнике «Проснись, казах!»). – Алматы: Мектеп, 2011. – 528 с.
6. Центральный государственный архив Республики Казахстан (далее – ЦГА РК), ф. 64, оп. 1, д. 2053, л. 10-14, 52-55.
7. ЦГА РК, ф. 64, оп. 1, д. 5658, л. 24-25 об.
8. Нәсенов Б. Қарқаралы петициясы // Ана тілі. – 2016 № – 04 тамыз / В кн.: Материалы Государственной комиссии по полной реабилитации жертв политических репрессий (20 – 50 годы XX века). Т. 11. / Под общ. ред. Е.Т. Карина. – Нур-Султан, 2022. – Документ №150. – С. 12, 338.
9. <https://www.inform.kz/ru/film-ob-unikalnom-nasledii-abaya-kunanbaeva-pokazhet-perviy-kanal-evraziya-341fbc> Дата обращения 06 августа 2025 г.
10. 17 октября 1905 г. Манифест об усовершенствовании государственного порядка // Российское законодательство X-XX вв.: в 9 т. Т.9.

Законодательство эпохи буржуазно-демократических революций. / Отв. ред. О.И. Чистяков. М., Юридическая литература, 1994. – С. 41.

11. Матаева М. Конституционная история Казахстана и стран Центральной Азии. XX век (сравнительно-правовое исследование) – Астана: Елорда, 2007. – 416 с.

12. Аккулы С. Алихан Букейхан. Идея «Алаш» и Единый Тюркский мир. – Алматы: ТОО «Издательство Книжный клуб», 2025. – 644 с.

13. Құл-Мұхаммед М. Алаш ардагері. Ж. Ақбаевтың саяси-құқылық көзқарастары. – Алматы: Жеті жарғы, 1996. – 144-145 б.

14. Тлепина Ш.В. Ж. Акпаев: неизвестная биография // Право и государство. – 2018. – № 3-4 (80-81). – С. 155-172.

15. Бөкейхан Ә. Шығармалары – Сочинения. VIII т. / Әлихан Бөкейхан. – Толықт. Үшінші бас. – Астана: «Алашорда» Қоғамдық қоры, 2018. – С. 596.

16. Өзбекұлы С. Алғашқы Конституция жобасының авторы – Барлыбек Сыртанов // Алматы ақшамы. 2007. 12 маусым. № 71 (3853). 11 б.

17. Өзбекұлы С. Барлыбек Сыртанов.-Алматы: Жеті жарғы, 1996-112 б.

18. Өзбекұлы С. Барлыбек Сырттанұлы (1866 – 1914). Өмірі, шығармалары. / Құраст.: Е. Тоқтарбай. – Нұр-Сұлтан: «Алашорда» Қоғамдық қоры, 2019. – 248 б.

19. Тлепина Ш.В. Устав «Қазақ Елі» – первый проект казахской конституции, как отражение государственно-правовых взглядов Барлыбека Сыртанова // Право и государство. – 2015. – № 3(68). – С. 66-74.

References:

1. Shamba T. Rets.: Mamitova N.V. Teoriya rossiiskogo konstitutsionalizma: istoriya i sovremennost. – M., 2005. – 184 s. // Konstitutsionnoe i munitsipalnoe pravo. – 2006. – № 3. – S. 46.

2. Udartsev S.F. Konstitutsiya i evolyutsiya obshchestva (voprosy teorii i filosofii prava). – SPb.: Universitetskii izdatelskii konsortsium, 2015. – 388 s.

3. Zakonodatelnye akty perekhodnogo vremeni, 1904–1908 gg.: sbornik zakonov, manifestov, ukazov Pr. Senatu, reskriptov i polozhenii Komiteta ministrov, otnosyashchikhsya k preobrazovaniyu gosudarstvennogo stroya Rossii, s prilozheniem alfavitnogo predmetnogo ukazatelya. Izdanie 3-e dopolnennoe i peresmotrennoe po 1 sentyabrya 1908 goda / pod red. N.I Lazarevskogo – SPb.: Yurid. kn. sklad «Pravo», – 1909.

4. Alash qozғalysy. Qyzhattar men materialdar zhinary. Dvizhenie Alash. Sbornik dokumentov i materialov. Tom 1. Aprel 1901 – dekabr 1917. / Zhauapty qyrastyrushylar Griбанова E.M., Smagulova S.O. – Almaty: Alash, 2004. – 34 b.

5. Galiev V.Z. Kniga, razbudivshaya narod (Razyskaniya o Myrzhakype Dulatove i ego sbornike «Prosnis, kazakh!»). – Almaty: Mektep, 2011. – 528 s.

6. Tsentralnyi gosudarstvennyi arkhiv Respubliki Kazakhstan (dalee – TsGA RK), f. 64, op. 1, d. 2053, l. 10-14, 52-55.

7. TsGA RK, f. 64, op. 1, d. 5658, l. 24-25 ob.
8. Nәsenov B. Қарқаралы petitsiyasy // Ана тили. – 2016№ – 04 тамыз / V kn.: Materialy Gosudarstvennoi komissii po polnoi reabilitatsii zhertv politicheskikh repressii (20 – 50 gody XX veka). T. 11. / Pod obshch. red. E.T. Karina. – Nur-Sultan, 2022. – Dokument №150. – S. 12, 338.
9. <https://www.inform.kz/ru/film-ob-unikalnom-nasledii-abaya-kunanbaeva-pokazhet-perviy-kanal-evraziya-341fbc>. Data obrashcheniya 06 avgusta 2025 g.
10. 17 oktyabrya 1905 g. Manifest ob usovershenstvovanii gosudarstvennogo poryadka // Rossiiskoe zakonodatelstvo X-XX vv.: v 9 t. T.9. Zakonodatelstvo epokhi burzhuzno-demokraticeskikh revolyutsii. / Otv. red. O.I. Chistyakov. M., Yuridicheskaya literatura, 1994. – S. 41.
11. Mataeva M. Konstitutsionnaya istoriya Kazakhstana i stran Tsentralnoi Azii. XX vek (sravnitelno-pravovoe issledovanie) – Astana: Elorda, 2007. – 416 s.
12. Akkuly S. Alikhan Bukeikhan. Ideya «Alash» i Edinyi Tyurkskii mir. – Almaty: TOO «Izdatelstvo Knizhnyi klub», 2025. – 644 p.
13. Қыл-Мұхаммед M. Alash ardageri. Zh. Ақбаевтың sayasi-құқылық көзқарастары. – Almaty: Zheti zharғы, 1996. – 144-145 b.
14. Tlepina Sh.V. Zh. Akpaev: neizvestnaya biografiya // Pravo i gosudarstvo. – 2018. – № 3-4 (80-81). – S. 155-172.
15. Бөкейхан Ә. Шығармалары – Sochineniya. VIII t. / Әлікхан Бөкейхан. – Tolykt. Yshinshi bas. – Astana: «Alashorda» Қоғамдық қоры, 2018. – 596 b.
16. Өзбекұлы S. Alғashky Konstitutsiya zhobasynyң avtory – Barlybek Syrtanov // Almaty aqshamy. 2007. 12 mausym. № 71 (3853). 11 b.
17. Өзбекұлы S. Barlybek Syrtanov. – Aldmaty: Zheti zharғы, 1996. – 112 b.
18. Өзбекұлы S. Barlybek Syrttanұлы (1866 – 1914). Өmiri, shyғarmalary. / Қыраст.: E. Toktarbai. – Нұр-Сұлтан: «Alashorda» Қоғамдық қоры, 2019. – 86-87 b.
19. Tlepina Sh.V. Ustav «Қазақ Eli» – pervyi proekt kazakhskoi konstitutsii, kak otrazhenie gosudarstvenno-pravovykh vzglyadov Barlybeka Syrtanova // Pravo i gosudarstvo. – 2015. – № 3(68). – S. 66-74.
21. Tlepina Sh.V. Ustav «Қазақ Eli» – pervyi proekt kazakhskoi konstitutsii, kak otrazhenie gosudarstvenno-pravovykh vzglyadov Barlybeka Syrtanova // Pravo i gosudarstvo. – 2015. – № 3(68). – S. 66-74.

**ХАЛЫҚҚА ҚАРСЫ ЖАСАЛҒАН ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ КІШІ ОКТЯБРЬ
БАҒДАРЛАМАСЫНЫҢ ІСКЕ АСЫРЫЛУЫ ЖӘНЕ ОНЫҢ ТРАГЕДИЯЛЫҚ
ЗАРДАПТАРЫ
РЕАЛИЗАЦИЯ АНТИНАРОДНОЙ ПРОГРАММЫ МАЛЫЙ ОКТЯБРЬ В КАЗАХСТАНЕ
И ЕЕ ТРАГИЧЕСКИЕ ПОСЛЕДСТВИЯ
IMPLEMENTATION OF THE ANTI-PEOPLE PROGRAM LITTLE OCTOBER IN
KAZAKHSTAN AND ITS TRAGIC CONSEQUENCES**

ҒТАХР: 03.20.00

**ГУРЬЕВ УЕЗІ МЕН ОҢТҮСТІК ҚАЗАҚСТАН ОБЛЫСЫНДА XX
ҒАСЫРДЫҢ 20-30 ЖЫЛДАРЫНДА АЗАМАТТАРДЫ САЙЛАУ
ҚҰҚЫНАН АЙЫРУ ШАРАЛАРЫ: ҰҚСАСТЫҚТАР МЕН
ЕРЕКШЕЛІКТЕР**

**Ш. Нағимов, Х. Досмұхамедов атындағы Атырау университетінің
профессоры, Каспий маңы Академиясының академигі, «Ерен еңбегі
үшін» медалінің иегері, e-mail: waxman45@mail.ru.**

**Г. Жанысбекова, тарих ғылымдарының кандидаты, М.Әуезов атындағы
ОҚУ «Тұлға дамыту және ҚКА орталығының басшысы**

**Автор-корреспондент.
e-mail: waxman45@mail.ru.**

Аннотация. Азаматтарды сайлау құқығынан айыру деп халықтың жекелеген бөліктері мен топтарына қарсы кемсітушілік шараны айтқан. Оны большевиктер Ресейде Кеңес өкіметінің қалыптасуы кезеңінен бастап қолдана бастады. "Қанаушыларды" әлсірету және жою үшін саяси әрекеттердің бірі ретінде пайда болған ол жаңа режимнің өзінің халқына қарсы бағытталған қуғын-сүргіндік шараларының маңызды бөліктерінің біріне айналды.

Билік одақтағы масштабты саяси қуғын-сүргіндердің бастамасы ретінде дауыс беру құқығынан айыруға жүгінді. Ол шаралар жаңа билік өкілдері большевиктерге тікелей оппозиция болған "жағымсыз элементтерден" өздерін қорғауға бағытталған еді. Бұл саладағы заңнама негізінен әр аймақтағы нақты саяси жағдайға назар аудара отырып, жергілікті жерлерде қалыптасты. Бұл мақалада жергілікті биліктің азаматтарды сайлау құқығынан айыру үшін 1918 жылғы РСФСР Конституциясымен қалай жұмыс істегені туралы нақты мысалдар келтіріледі. 1920 жылдары еліміз бойынша және оның құрамындағы Гурьев уезі мен Түркістан ауданында азаматтарды

сайлау құқынан айыру шараларының жүрісі мен ерекшеліктері нақты мысалдармен көрсетіледі.

Кілт сөздер: Азаматтарды сайлау құқынан айыру, «айырылғандар», асыраудағылар, бай-қанаушылар, кісі күшін пайдаланатындар, дінге қызмет етушілер, саяси қуғын-сүргіндер.

МРНТИ: 03.20.00

МЕРЫ ПО ЛИШЕНИЮ ГРАЖДАН ИЗБИРАТЕЛЬНЫХ ПРАВ В 20–30-Е ГОДЫ XX ВЕКА В ГУРЬЕВСКОМ УЕЗДЕ И ЮЖНО-КАЗАХСТАНСКОЙ ОБЛАСТИ: СХОДСТВА И ОСОБЕННОСТИ

Ш. Нагымұлы*, Х. Профессор Атырауского университета им. Досмухамедова, академик Каспийской академии, обладатель медали «Ерен еңбегі үшін» e-mail: waxman45@mail.ru.

Г. Жанысбекова, кандидат исторических наук, заведующая «Центром личностного развития и культурологии» ЮКУ имени М. Ауэзова

**Автор-корреспондент.
e-mail: waxman45@mail.ru.**

Аннотация. Лишение избирательных прав граждан представляет собой дискриминационную меру против отдельных слоев и групп населения. Она стала использоваться одновременно со становлением советской власти в России. Возникнув, как одна из политических акций для подавления и ликвидации «эксплуататоров», за время своего существования она превратилась в одну из важных частей репрессивной политики нового режима, направленной собственному народу.

Она была направлена в основном на то, чтобы оградить новые органы власти от «нежелательных элементов», являвшихся прямой оппозицией большевикам. Законодательство в этой области в основном формировалось на местах, ориентируясь на конкретно-политическую обстановку в каждом отдельно взятом регионе. В данной статье показаны конкретные примеры как местные власти оперировали Конституцией РСФСР 1918 года, которая служила основанием лишения избирательных прав иждивенцев, баев-эксплуататоров, служителей культа, изгоев общества в целом по республике, и в частности в Гурьевском уезде и Туркестанском районе Южно-Казахстанской области, что привело к обделению в социальном отношении ряда слоев населения.

Ключевые слова: лишение избирательных прав, «лишенцы», иждивенцы, бай-эксплуататоры, служители культа, изгои общества, политические репрессии.

IRSTI: 03.20.00

**MEASURES TO DEPRIVE CITIZENS OF VOTING RIGHTS IN THE
1920s–1930s IN GUREVSKY DISTRICT AND THE SOUTH
KAZAKHSTAN REGION: SIMILARITIES AND SPECIFICS**

Sh. Nagymuly* – Professor, Atyrau University named after Kh. Dosmukhamedov,
Academician of the Caspian Academy,
E-mail: waxman45@mail.ru

G. Zhanysbekova – PhD in History, Head of the Center for Personal Development
and Cultural Studies, M. Auezov South Kazakhstan University

*Corresponding author
E-mail: waxman45@mail.ru

Abstract. The disenfranchisement of citizens was a discriminatory measure targeting certain strata and groups of the population. It began to be applied by the Bolsheviks simultaneously with the establishment of Soviet power in Russia. Initially introduced as a political tool to suppress and eliminate the so-called “exploiters,” disenfranchisement soon became a key element of the new regime’s social policy.

In the early 1920s, legislation in the field of disenfranchisement was still in formation, and the measure was used mainly as a preventive tool. Its purpose was to protect the new authorities from “undesirable elements” directly opposing the Bolsheviks. The development of legislation in this area was largely local, shaped by the specific political situation of each region.

By the 1925 election campaign, there was a noticeable tendency toward liberalizing the legal status of non-proletarian groups, reflected in a decline in the number of individuals deprived of voting rights. This article provides specific examples of how local authorities implemented the 1918 Constitution of the RSFSR as the legal basis for disenfranchising dependents, exploitative bays, ministers of worship, and social outcasts—both across the Soviet Union and, in particular, in the Guryev District of the Kazakh ASSR in the 1920s—resulting in the social exclusion of numerous social groups.

Keywords: disenfranchisement, “dispossessed,” dependents, exploitative bay, ministers of worship, outcasts, political repression.

Кіріспе. 1918 және 1925 жылдардағы РСФСР Конституцияларына сәйкес КСРО азаматтарын сайлау құқынан айыру шаралары жұмысшы табының қоғамдағы жетекші рөлін қамтамасыз ету мақсатында жүзеге асырылды. Ресей Кеңестік Социалистік Республикасы жұмысшылар мен шаруалар диктатурасының мемлекеті ретінде құрылды және бұл диктатура ең алдымен бұрынғы «қанаушы таптарға» қарсы бағытталды. Бұл көзқарас заңнама түрінде бекітілді: 1918 жылы 10 шілдеде Кеңестердің V Бүкілресейлік съезінде қабылданған бірінші Кеңес Конституциясы бойынша «сайламайтын және сайлана алмайтын» адамдар санаттары анықталып, олардың құқықтарын шектеді [1]. Осындай шараларды Азамат соғысы кезінде ақ үкіметтер де қабылдады. 1919 жылы 11 сәуірде Колчак үкіметі Әділет министрі С.Старынкевич қол қойған «Большевиктік көтеріліске қатысы бар болғандықтан мемлекеттік тәртіпке қауіпті тұлғалар туралы» No 428 ереже қабылдады. Ол «большевиктер көтерілісіне қандай да бір жолмен қатысуы үшін мемлекеттік тәртіпке қауіпті деп танылған тұлғаларды» тәркілеусіз және осы мерзімге «саяси құқықтарынан» айырусыз бір жылдан бес жылға дейінгі мерзімге жер аударуды қарастырды. Санкция «шетел азаматтары үшін – шетелге шығару» заңына сәйкес, 17 жасқа толмаған тұлғалар «ата-анасының қадағалауына» берілді. Қуғын-сүргіннен немесе шетелден «рұқсат етілмеген қайтару» жағдайында 4 жылдан 8 жылға дейін ауыр еңбек түрінде жауапкершілік қарастырылды [2]. 1918 жылғы РКФСР Конституциясы IV бөлімнің 13-тарауының 65-бабында сайлауға және сайлануға қатыса алмайтын азаматтардың төмендегі санаттары бекітілді:

- а) пайда табу мақсатында жалдамалы еңбекке жүгінетін адамдар;
- б) еңбексіз табыспен өмір сүретін адамдар, мысалы: капиталға пайыздар, кәсіпорындардан түсетін табыстар, мүліктен түсетін түсімдер және т.б.;
- в) жеке саудагерлер, сауда және коммерциялық делдалдар;
- г) шіркеулер мен діни культтердің монахтары мен дінбасылары;
- г) бұрынғы полицияның, жандармдардың арнайы корпусының және қауіпсіздік бөлімшелерінің қызметкерлері мен агенттері, сондай-ақ Ресейдегі патша үйінің мүшелері;
- д) белгіленген тәртіппен психикалық ауру немесе есі дұрыс емес деп танылған адамдар, сондай-ақ қорғаншылықтағы адамдар;
- ж) заңда немесе сот үкімінде белгіленген мерзімге пайдакүнемдік және жала жабу қылмыстары үшін сотталған адамдар.

1925 жылғы РСФСР Конституциясының 69-бабында сайлау құқығынан айыруға жататын адамдардың осындай тізімі бар және 11-бапта шетелдік жұмысшылардың тізімі берілген.

Мақаланың өзектілігі. Гурьев уезі мен Түркістан ауданының мысалында сайлау құқынан айырылған азаматтардың 20-30 жылдары қандай қорлық пен шеттетулерге ұшырағанын және бұл олардың болашақтағы тағдырына қалай әсер еткенін дәлелдеу болып табылады.

Мақаланың материалдары мен әдістері. Мақаланы дайындау және жазу барысында келесі басылымдар пайдаланылды: Красильников С. Әлеуметтік құрылымдағы үзілістер: Революциядан кейінгі орыс қоғамындағы маргиналдар (1917 - 1930 жылдардың соңы), Климук Я. Шаруаларды сайлау құқығынан айыру «Декулакизация» саясатының әдісі ретінде (мақала Google HTML-де де бар), Богомаз Т. Құқықсыз адамдар - өз елінде шеттетілгендер, Мифтахутдинова Е. Құқықсыз тұлғаның әлеуметтік портреті, Русина Ю. А. «Дауыс беру құқығы жоқ – сенім жоқ»: Неліктен сайлау құқығынан айырылған адамдар сайлау құқығын қалпына келтіру туралы өтініш жасады // Орал жинағы. Тарих. Мәдениет. Дін. Екатеринбург, 2009. [7-шығарылым. 2 бөлімде. 1-бөлім. Рр. 192-200.]

Мұрағат материалдары көп болғанымен, қазақстандық авторлар арасында бұл мәселеге қатысты жарияланымдар өте аз екенін атап өткен жөн. Мақаланың мақсаты мен міндеттері: 1. Кеңес өкіметінің қоғамнан шеттетілген азаматтарды сайлау құқығынан айыру шараларының зияндылығын республиканың батысы мен оңтүстік өңірінде орналасқан ГШурьев уезі мен Түркістан ауданының мысалында көрсету. 2. Сайлау құқығынан айырылған азаматтарды ақтау туралы арнайы Заң қабылдау мақсатында мақалалар жариялау арқылы республиканың заң шығарушы органдарының, ең алдымен Қазақстан Республикасы Парламентінің назарын аудару. 3. Сайлау құқығынан айырылған азаматтардың қиын тағдырын барынша жария ету. 4. Сайлау құқығынан айырылған азаматтардың да саяси қуғын-сүргіннің құрбаны екенін осыдан туындайтын құқықтық және моральдық нормалармен әркімнің санасына жеткізу.

Талқылау. Профессор Ш. Нагимовтың 2021 жылы Қарағанды қаласындағы «Медет ғұр» ТОО баспасынан «Азалы ақ кітабы» және «Атырау өңірі 20 ғасырдың 20-40 жылдарында» кітаптары және 2021 жылғы 9 қыркүйекте «Егемен Қазақстан» газетінде «Өткен тарих – болашаққа ескерту» атты мақаласы жарияланды.

Негізгі бөлім. Қазақстан Республикасы Президенті Қ.Қ. Тоқаевтың 2021 жылғы 21 қазандағы № 456 қаулысымен ақтауға жататын адамдардың қатарына 20-ғасырдың 20-30-жылдарында Кеңес мемлекеті сайлау құқығынан айырған азаматтар да белгіленді. Осыны негізге ала отырып, Атырау мемлекеттік мұрағатының бірқатар қорларындағы Гурьев уезінде және Түркістан ауданында 20-30 жылдары сайлау құқығынан айырылған азаматтар туралы мәліметтер ғылыми ортаның назарына ұсынылады. Бұл мәселе тек біздің республикада ғана емес, бүкіл Кеңес Одағында аз зерттелген мәселелердің бірі болғанын айта кеткен жөн. Соңғы уақытта Кеңес Одағындағы тоталитарлық режимнің қалыптасуы мен қызмет етуінің әртүрлі аспектілеріне арналған көптеген еңбектер жарық көрді. Дегенмен, бірқатар күрделі мәселелер әртүрлі себептермен зерттеушілердің көзқарасынан тыс

калып отыр. Тоталитарлық қоғам тарихы мәселелерінің ең аз зерттелген тақырыптарының бірі – билік белгілі бір әлеуметтік жіктер мен топтарды саяси және қоғамдық өмірге белсенді қатысудан жою әдістері болып табылады. Әдетте, бұл мәселелерді сипаттап, зерттегенде тікелей саяси қуғын-сүргінге – жер аударуға, лагерьлерде қамауда ұстауға, өлім жазасына кесуге басты назар аударылады. Алайда, олардан басқа, Кеңес үкіметі өмір сүрген алғашқы жылдардан бастап әлеуметтік ортаны өзгертудің басқа әдістерін кеңінен және белсенді түрде қолданды [3]. Соның бірі – азаматтарды таптық белгісі бойынша сайлау құқығынан айыру деп тану керек. Бұл туралы идея кеңестік басшылық арасында 1917 жылдың қазанынан кейін көп ұзамай пайда болды және 1918 жылдың шілдесінде белгілі бір тапқа немесе әлеуметтік топқа жататындығы үшін сайлау құқығынан айыру РСФСР бірінші Конституциясының арнайы бабында бекітілді. Бұл норма 1930 жылдардың ортасына дейін күшінде болды. 1936 жылғы Конституция бойынша есі дұрыс және қамаудағылардан басқа елдің барлық азаматтары тең сайлау құқығына ие болды. Осылайша, азаматтарды сайлау құқығынан айыру 18 жылға созылды [4]. Ол қоғам мен мемлекеттің әлеуметтік құрылымын өзгертудің тиімді құралы болды. Сайлауға қатысу құқығынан айыру автоматты түрде адамның әлеуметтік және қоғамдық мәртебесіне бірқатар шектеулер әкелді. Бұл шектеулер жүйесі ұзақ уақыт бойы дамып, 1930 жылдардың басында түпкілікті қалыптасты. Сайлау құқығынан айырылған (сайлау құқығынан айырылған) адамдар шеттетілгендерге, «екінші сортты» азаматтарға айналды. Көбінесе (әрдайым болмаса да) дауыс беру құқығынан айыру осы адамға қарсы одан әрі репрессиялық әрекеттерге негіз болды. Дауыс беру құқығынан айыру механизмі мен оның салдарын зерттеу, ең алдымен, тарихнамада бұл тақырыптың әлсіз дамуымен байланысты маңызды болып көрінеді. Бұл мәселе бойынша дұрыс пішімделген және қолжетімді мұрағат материалдарының көптігі тоталитаризмнің қалыптасу кезеңіндегі Кеңес Одағындағы қоғамдық қайта құру процестерін жеткілікті түрде толық талдауға мүмкіндік береді. Сонымен қатар, сайлау құқығынан айыру салдарын зерттеу 1920-30 жылдардағы Кеңес Одағындағы саяси қуғын-сүргіннің жалпы сипатын жақсы түсінуге және олардың бағыты мен динамикасын нақтырақ елестетуге көмектеседі [5]. Адам және азамат құқықтарын қорғаудың тарихи тәжірибесін іздеумен байланысты мәселелер қазіргі таңда Тәуелсіз Қазақстанның 30 жылдығы қарсаңында демократиялық принциптерді дамыту жағдайында ең өзекті болып отыр. Кеңес мемлекетінің кемсітушілік саясаты мәселесіне қызығушылық және оның бір бағыты ретінде қазіргі кезеңде халықтың едәуір бөлігінің сайлау құқығынан айыруы жалпы республикада да, біздің облыста да таяу уақытта зерттеушілер үшін жабық болған мұрағат құжаттарын құпиясыздандыру үдерісімен байланысты. Осыған байланысты біз «1928 жылғы Гуревск округінің сайлау құқығынан айырылған азаматтарының тізімдері» деп аталатын No3, 4-описи, No3 қорды зерттедік. Іс 52 беттен тұрады [6]. Атырау облысының мұрағат материалдары көрсетіп отырғандай, жергілікті билік азаматтарды сайлау құқығынан айыру үшін анықтауда

Орталықтан әлдеқайда асып түсіп, оның салдары бар. Орталық белгілеген 8 санаттағы азаматтардың орнына Атырау облысында жаман шенеуніктер 30-дан астам санаттағы азаматтарды айырған. Мұрағат материалдарын талдау көрсеткендей, жергілікті билік сайлау құқығынан айыруға ұшыраған тұлғаларға, былайша айтқанда, «жарамсыз элементтер» деген лақап атты ойлап тауып, кейін сәтті қолданды. 1923 жылғы No 3 қордың No 3 ісінде Гурев округінің Редуцкая, Яманкалинская, Зеленов және Самаров болыстарында сайлау өткізу жөніндегі уәкілетті өкіл В.Липатовтың баяндамасы бар, онда ол «жарамсыз элементтер» деп аталатындар туралы жеткілікті түрде көп деректер келтіреді. Баяндаманың бірінші бетінде В.Липатов Зеленов болысына қарасты Өрлік ауылында байлар мен билер, көпестер, молдалар болғандықтан, оның пікірінше, «жарамсыз элементтер» қатарына енгізілген 20 азамат анықталғанын жазады. Одан кейін Яманкалинск болысы туралы деректер келтіреді. Ол былай деп жазады: «Жұмыс сол тәртіппен жүргізілді. Бұл жерде ең алдымен жарамсыз элементтерді сорып алу РКП(б) ячейкасы мен аудандық партия комитетінің жекелеген мүшелері арқылы өмір сүрген.

Кеңес Одағында қалыптасқан тоталитарлық режимнің қысымшылық саясаты құрамында ұзақ жылдар бойы жүйелі түрде жүргізген шараларының арасында азаматтарды сайлау құқығынан айыру халықтың басым көпшілігін қамтыды. Совет Одағы халқын таптарға бөлуге негізделген бұл қатыгез идея 1917 жылғы қазан төңкерісінен кейін көп ұзамай Кеңес басшылығының қолдауына ие болып, 1918 жылы шілдеде белгілі бір тапқа немесе әлеуметтік топқа кіргені үшін дауыс беру құқығынан айыру РСФСР-дің бірінші Конституциясының арнайы бабында бекітілді. Бұл норма 1930 жылдардың ортасына дейін сақталды. 1936 жылғы Конституцияға сәйкес, елдің барлық азаматтары, есі ауысқан және қамауда отырғандарды қоспағанда, бірдей сайлау құқығына ие болды. Осылайша, азаматтарды сайлау құқығынан айыру шаралары 18 жылға созылды. Бұл шара қоғам мен мемлекеттің әлеуметтік құрылымын өзгертудің тиімді құралына айналды. Сайлауға қатысу құқығынан айыру автоматты түрде адамның саяси және әлеуметтік жағдайына бірқатар шектеулер тудырды. Сайлау құқығынан айырылған адамдар (айырылғандар) «екінші сортты» азаматтарға айналды. Көбінесе (әрдайым болмаса да) сайлау құқығынан айыру осы адамға қарсы одан әрі репрессивті әрекеттер үшін негіз болды.

Мәселенің тарихы былай басталған: 1918 жылғы 10 шілдеде V бүкілресейлік Кеңестер съезі қабылдаған РСФСР Конституциясының 23-бабында: «жұмысшы табының және РСФСР социалистік революциясының мүдделерін басшылыққа ала отырып, жеке адамдар мен жекелеген топтарды сайлау құқығынан айыру керек» делінген.

РСФСР Конституциясының 65-бабында сайлауға және сайлануға құқығы жоқ азаматтардың төмендегі санаттары көрсетілген болатын:

а) пайда табу мақсатында жалдамалы еңбекке жүгінетін адамдар;

- б) қандай да түрде қиын емес табыс табатын адамдар: капиталдан пайыздар, мүліктен түсімдер алатын және т. б.;
- в) жеке саудагерлер, сауда және коммерциялық делдалдар;
- г) монахтар мен діни қызметкерлер;
- д) бұрынғы полиция қызметкерлері мен агенттері;
- е) пайдакүнемдік және ар-намысқа кір келтіретін қылмыстар үшін сотталған адамдар;
- ж) ақыл-есі кем және ақыл-есі кем деп белгіленген тәртіппен танылған адамдар;

Сайлау құқығынан айырылуы тиіс азаматтарды анықтау үшін РКП(б) Гурьев уездік комитеті Бүкілодақтық заңнамалық актілер негізінде жасалған наказ деп аталатын құжат әзірледі.

Кеңестік органдардың жоғарыдан түсірген осынау құжатсымағымен қаруланған жергілікті шенеуніктер 1923 жылдан 1928 жылға дейін «жарамсыз элементтерді» анықтауға құлшына кірісіп, Атырау өлкесінде сайлау құқықтарынан айырылғандардың бірнеше тізімін жасақтады. Бұған Атырау мемлекеттік мұрағатының №2, №4 қорларының материалдары дәлел. №2, №4 қорларды талдау нәтижесі 1927 жылы Гурьев уезі бойынша «айырылғандардың» тізіміне барлығы 2307 адам кіргенін көрсетті. Олар: Гурьев қаласы бойынша – 352 адам; Плотовинск а/кеңесі бойынша – 19 адам; Соколин болысы бойынша – 165 адам.; Қызылқоға болысы бойынша – 274 адам; Саркөл болысы бойынша – 105 адам; Есбол болысы бойынша – 160 адам; Доссор кәсіпшілігі бойынша – 102 адам; Редут болысы бойынша – 72 адам; Ақжал болысы бойынша – 28 адам; Тополинск болысы бойынша – 101 адам; Ембі-Атырау болысы бойынша – 119 адам; Қарасамар болысы бойынша – 99 адам; Ракуша болысы бойынша – 99 адам, Ембі болысы бойынша саны 224 адамды құрады [7].

Гурьев уезі бойынша азаматтардың келесі санаттары «айырылғандардың» қатарына жатқызылды:

1. Диірмендері бар өнеркәсіпшілер-3
2. Саудагерлер-22
3. Өнеркәсіптік шұжық өндірушілер -3
4. Мердігерлер-3
5. Бұрынғы саудагерлер – 47
6. Бұрынғы офицерлер – 27
7. Асырауда отырғандар (иждивенцы)-908
8. Патша шенеуніктері-5
9. Діни қызметкерлер-16
10. Бұрынғы приставтар-2
11. Псалом жыршылары-2
12. Молдалар-284
13. Кулактар -эксплуататорлар – 329
14. Әкімшілік жер аударылғандар-1
15. Бұрынғы мердігерлер-1

16. Бұрынғы полицейлер – 5
17. Есуастар -25
18. Болыс билеушілері-25
19. Сотталғандар – 17
20. Күзетшілер-1
21. Бақсылар-23
22. Бұрынғы судьялар-7
23. Монахтар-103
24. Сиқыршылар-7

Сайлау құқығынан айыруға жататын азаматтарды анықтау үшін жергілікті билік 1923 жылы осы іс-шараны өткізу жөніндегі нұсқаулық негіз ретінде қызмет еткен құжатты – аманатты (орыс тілінде наказ деп аталды) әзірлеп, соның негізінде қалың жұртшылықты сайлау құқынан айырды [8].

Барлығы сол жылдары бұрынғы Гурьев уезі, қазіргі Атырау облысы бойынша 5300 адам сайлау құқынан айырылып, көптеген қиындықтарды бастарынан кешірді. Барлығы сол жылдары бұрынғы Гурьев уезі, қазіргі Атырау облысы бойынша 5300 адам сайлау құқынан айырылып, көптеген қиындықтарды бастарынан кешірді. 1928 жылы сайлау құқығынан айырылғандарға келсек, ол тізімге енген адамдардың шеңбері әлдеқайда кең және сан алуандығымен ерекшеленеді.

Атырау облыстық мемлекеттік архивіндегі №№ 2,3 қорларындағы «Сайлау құқығынан айырылғандар» деп аталатын тізімдерде барлығы 6 мыңнан астам адам енгізілді, олар 30-дың үстінде санаттағы адамдардан тұрады: олар: кулак-аткамінерлер, бай-қанаушылар, заңсыз табыспен өмір сүретіндер, бұрынғы офицерлер, алашордашылар, көтеріліске қатысқандар, ақсақалдар, кеңес өкіметіне қарсы үгіт-насихатшылар, тәуелді халықты құлдықта ұстағандар, молдалар, қажылар, сопылар, қазыреттер, азаншылар, поптар, священниктер, псаломшылар, қасапшылар, алыпсатарлар, сыбырлағыштар, психикалық аурулар және т.б. Кеңес мемлекетінің жаулары деп саналғандармен қатар, ешкімге пайдасынан басқа зәредей зияны жоқ ақсақалдар, қасапшылар, азаншылар, байлар және сыбырлағыштар, бірнеше әйелі бар еркектер сияқты экзотикалық тұрғыдағы адамдар сайлау құқығынан айыруға ұшырады.

Осы жылдары Қазақстанның өзге өңірлерінде де азаматтарды сайлау құқынан айыру шаралары қатал жүргізілді. Түркістан ауданы бойынша 1934 жылы орыс тілінде дайындалған құжаттағы сайлау құқынан айырылған азаматтардың саны 357 адам болған[9].

Фонд № 35 , Опись № 1 ,Дело № 1, Связка № 7.

Олардың арасында 146 азаматты не себепті айырғандығы көрсетілген.

Мысалы, Оңтүстік Қазақстан облысы Түркістан ауданына қарайтын Сайран елді мекенінің 1-ауылында 26 азаматты сайлау құқынан 1934 жылы айырған[10]. Атап айтқанда: Отарбаев Қожағарды, Балғымбаевты, Ержанов Абдолланы, О.Балқымбаевты, Сыздықов Жағыпарды, Сейдуллаев Айташты, Байзаков Даулетті, Балтабаев Кусенді, Ошдыбаев Сыздықты,

Сереходжаев Үсенді, Баратов Вабоджанды, Ержанов Ташметті, Ерджанов Курметті, Ержанов Сатыбалдыны, Нурходжаев Ержанды, Тулкібаев Айтжанды, Ержанов Ташметті барлығы 17 адамды «бөтен тұлғаның еңбегін пайдаланғаны үшін» сайлау құқынан айырса, 5 азамат: Нурходжаевты, Талиевті, Құлалов Балтабайды, Жақсылықовты алыпсатарлығы үшін, Шаметов пен Айтмағанбетовты молдалығы үшін, Қайырбаевты бай болғаны үшін айырған.

«Черная» ауылдық кеңесінде сайлау құқынан айырылған 30 адамның 13 – і «бөтен тұлғаның еңбегін пайдаланғаны үшін», 4-уі молда болғаны үшін, қалған 13 адамды бай кулактар мен совет үкіметіне қарсы болғандығы үшін сайлау құқынан айырған. «Атаба» ауылдық кеңесіндегі 8 азаматтың бәрі де өзге адамдардың еңбегін қанағандығы үшін айырылған. 7-ші ауылдық Кеңестен Баймурзаев Нысанбай, Шамметов Омар, Хамметов Пырманкул өзге тұлғаны қанауда ұстағаны үшін, Казиев Османды бай болғаны үшін, Сапаркулов Абдолла мен Пайзоллаев Абдраим алыпсатарлықпен айналысқаны үшін айырған. 8-ші ауылдық Кеңестен 24 адамды сайлау құқынан айырған. Олардың арасында Халықов Зәкір, Татбаев Жасан және Сеймжанов Сүлейменді молда деп айыптап, сайлау құқынан айырса, қалған 21 адамның бәрін де бай, алыпсатар, кісі еңбегін пайдаланушылар деп айырған. Бұл адамдардың аты жөндеріне қарағанда басым көпшілігі қазақтар да үштен бірі өзбек ұлтының өкілдері деген қортындыға келдік.

9 ауылдық кеңестен Байматов Орқабай мен Абдыраманов Сабдыкалық бай әрі өзгенің еңбегін пайдалаушы, 10-ауылдық кеңестен Ендібаев Сатым, Байзаков Керимбек, Кыдырбаев Абдыра, Жубанышев Хаирбайды молдалығы үшін, Жолметов Үсенді, Жансаев Толенді, Айтбековті, Назарбековті, Журманбаевты, Абдоллаев Назарбайды, Муталипов Парсатты, Наданов Жусанды өзгенің еңбегін пайдаланғаны үшін, Байқожаев Абдолқадырды және Абдуназаров Бабақожаны бай болғаны үшін сайлау құқынан айырған. Осындай айыптармен № 11 – ауылдың 18 азаматын сайлау құқынан айырған [11].

№ 18 ауылдық кеңестен 5 азаматты Аметов Сүйімбайды алыпсатарлығы үшін, Жусупхо джиев Сулейменді, Омаров Жусупбайды, Молдадосов Есжанды, Сакмамбетовті бай болғандары үшін сайлау құқынан айырған.

Теке атындағы №19 ауылдық кеңестен Байболсынов Жолымбетті, Бекбембетов Сулейманды, Бердалиевті, Есенбаевты бай болғанды үшін, Тастемировті, Сардарбаеваны, Жакыпбековті, Асамбаев Жумакты, Маджитовты, Байметов Кулыбатты, Науырызбаев Мамитты, Науырызбаеваны әрі бай, әрі кісі еңбегін пайдаланғаны үшін сайлау құқынан айырған.

Түркістан облысы бойынша келесі сайлау құқынан айырылған азаматтар туралы мәліметтер латын тілінде жазылғандықтан, оларды қазіргі қазақ жазуына айналдырғанда мынадай жайт анықталды: 1-ауылдан барлығы 71 азаматты сайлау құқынан айырған: Олардың арасында « кісі күшін пайдаланғандар» - Отарбайұлы Қошадар, Белкембайұлы Ы., Ержанұлы Есбол, Үлкембайұлы, Сыздықұлы Жағыпар, Сейфоллаұлы Айтаға, Байзақұлы

Дәулет, Битбайұлы Күзеп, Аңшыбайұлы Әділ, Баратұлы Абажан, Ержанұлы Тәшәмет, Ержанұлы Нұрмет, Ержанұлы Сатыбалды, Нұрқожаұлы, Түлкібайұлы Әйтiм, Құрмамбекұлы Аюбай, Бозашұлы Рамет, 3-ауыл Шормак кеңесiнен Саудагер кiсi, кiсi күшiнен пайдаланғандар: Ергеш Разметұлы — саудагер, кiсi күшiнен пайда тапқан, колхоз малын күртқан, Ергеш әйелi Әлмире, Осман әйелi Мербен - күкүғы жойылған, терiс үгiт жүргiзген, кiсi күшiн пайдаланған, Нұрметұлы Мәтен. — бай, кiсi күшiн пайдаланған, Мәтен әйелi Қарыш, Нәрметұлы Жапар-байдың баласы, кiсi күшiнен пайдаланған, колхозға зиянды, Жапар әйелi, Қыянбай ұлы Тоқташ-болыс болған, кiсi күшiнен пайдаланған, Зигә әйелi, Шағатайұлы Сыздық.-атақты саудагер, кiсi күшiн пайдаланған, Сыздықұлы Байдолла, Назарұлы Өскебек -кiсi күшiн пайдаланған, Осман әйелi- саудагер, алып сатар, кiсi күшiн пайдаланған.

Ысмайыұлы Iсiмет — бай-кулак, кiсi күшiн пайдаланған, Байзақұлы Тасболат — кiсi күшiн пайдаланған, Байтiлешұлы Мұзақбай, Оразбай Сыздықбайұлы, Оразбайұлы Сисен —кiсi күшiнен пайдаланған, 30-жылы тұтқынға түсiп, жазаға кесiлген. Тәшiметұлы Омар — бай, кiсi күшiнен пайдаланған, Жайметұлы Пынанқұл — қасап , етпен сауда еткен, кiсi күшiн пайдаланған. Бұлардан бөлек бiрқатар азаматтар әртүрлi айыптармен сайлау құқынан айырылған. Саудагер деген айыппен Нұрқожаұлы Пирс, Сыздықұлы Жағыпар, Сейфоллаұлы Айтаға, Байзақұлы Дәулет, Битбайұлы Күзеп., Аңшыбайұлы Әділ, Серқожаұлы Үсен, Қайырбайұлы Үмбетай. -еңбек етпей күнелтетiн бай, Назарұлы Көлбай --дiншiл молда, Кашетұлы Шорайым--дiншiл молда, қажы, Айтмұхамбетұлы - бұл да, Тасұлы Ергеш -саудагер, бай-- кулак, Күлайұлы Балтабай — саудагер, Маматжан Назарұлы - бай баласы, сотта болған, Рабаев Жақсылық -- саудагер, құмарпаз, Рамет әйелi ,Раметұлы Жапар ---саудагер, Жолдасұлы Мамажан — өзi молда, күкүғы жоқ, қоғамға қарсы, Мәмен ағасы--- саудагер, әйелi Әмина, Өтепұлы Орынбай - елдi билеп, еңбекшi қанын сорған, Бәти әйелi, Мырзаұлы Қалмет — сауда iстеп күш бермеген, Сұлухия әйелi, Қалметұлы- саудагер, Үсенұлы Әділ — молда, бала оқытқан, миын қашырған, Өтеметұлы Үсен — әкесi қоғамға қарсы болған, Ерметұлы Қалмырза. — мешiт имамы, бала оқытқан, колхозға зиян келтiрген, Атажанұлы Ысмайыл — бай-кулак, мақта тыққан зиянкес, Тұрсынұлы Мырза — (6-ауыл Атабай кеңесiнен) 15-шi статья, парагр.-м, Мырзаұлы Лебел - сол, пар-м, Пұрманқұлұлы Әбдуәлi — сол, пар-а., Тұнайұлы Тұрcмет. Бекқожаұлы Тарбай. -Сол, Құлжанұлы Қайболла — сол, Ырысмет Бектемірұлы. — сол, Ырысмет әйелi— сол, Баймырзаұлы Нышанбай 7-шi ауылдан, Жүйнек кеңесiнен малшы жалдаған, Бозыұлы Осман. — бай, саудагер, патентi болған., Саппарғұлұлы Абдулла - атасы iрi саудагер, өзi де саудагер., Пайзоллаұлы Әбiдiл — атасы iрi саудагер болған, бұл да саудагер. 8- ауылдан 24 азаматтың сайлау құқын айырған. Бұлардың басым көпшiлiгi 22-сi « бай, кiсi еңбегiн пайдаланған» деген айыппен айырылған, тек 2 адам молдалығы және саудамен айналысқаны үшiн айырылған.

Шада, Ойық, Жаңа Дихан ауылдық кеңестерiнде тұрған 38 азаматты сайлау құқынан айырған кезде оларға мынадай айыптар тағылған: «бай, кiсi күшiн

пайдаланғандар» - 15 адам, қалған 23 адамға «саудагер», «молда», «атақты бай», «болыс», «старшын», «полиция», «кулак», «имам» болған деген айыптар тағылып, жазаланған.

18-ші, 19-шы, 20-шы Үшқайық, 21-ші Балтакөл ауылдары бойынша сайлау құқынан айырылған 40 азамат тіркелген. Бұлардан «кісі күшін пайдаланғандар»: Молдадашұлы Мажан— бай болған, кісі күшін пайдаланған, Сақмамбетұлы - болыс болған, кісі күшін пайдаланған, Байболсынұлы Қалымбет, Бекбәмбетұлы Сүлейман, Төребекұлы Қананбек — бай, жуан жұдырық, кісі күшінен пайдаланған, Әдірбек Алман, Алман әйелі, Әметұлы Сүйімба -- саудагер, Жүсіпқожаұлы Сүлейман — атақты қан сорғыш, Омарұлы Жүсіпбек-- жік салуға араласқан, Бердәліұлы. М.-Датқаның баласы, Ысанбайұлы Т.- бұл да, Тастемірұлы, Шауқарбайұлы. Қадірбекұлы, Асанбайұлы Жамақ, Мәжит П ұлы – бұлардың бәрі сот үкімімен, Бішметұлы Қылыуат - бай-кулак. Рысты әйелі, Наурызбайұлы Мәміт — елубасы болған, әйелі Маржан, Шөжеұлы Бойрабай — атақты бай болған.

Жанжігітұлы Әбдіраман — датқа тұқымы, мыңдаған малы болған, баласы Молдараман, баласы Әбдіраман, баласы Нұраян 18—де, Төребекұлы Өмірбек—атақты бай, старшын болған, Есмырзаұлы Кәрімқұл- бай, атқамінер, молда, пітір алған. Керімқұлұлы Зейімбек -бұл да, Пеншинко Александр. — Түркістанда рестраты 10 жылға кесілген, Федор Жыйхыров – бұл да., Ахметұлы Шайқы. — ірі бай болған., Үсенқарыұлы Ахмет- бұл да, Әкірамұлы Асқар. — ишан молда, дінші. Жанайұлы Жұмабек. — 10 жылға кесілген, бай., Бекжанұлы Молдахмет. — бұл да, Жакұрұлы Садық.- бұл да, Құттыбайұлы Жанай.-бай болған, мөр ұстаған, Назарұлы Нақыр.- бұл да, Ақбердіұлы Өтембай - бай болған.

23- ауыл Шеңгелді, Қантақы кеңестерінен 45 азаматты сайлау құқынын айырған. Бұл елді мекендерде де бұрын көрсетілген азаматтарды сайлау құқынан айыру себептеріне ұқсас, яғни «байлар», «кісі күшін пайдаланғандар», «саудагерлер», бай кулактар», «байдың балалары» және «асыраудағылар». Бұл тізімнің негізгі ерекшелігі - осы аталған азаматтардың санаттарынан бөлек, құжатта сол кездегі кеңес үкіметінің құрбандары «помещиктер» және кәмпескеленгендер, кәмпескеленіп Қазақстанның өзге өңірлеріне жер аударылғандар, сот үкімімен көп жылға сотталған азаматтар бар болып шықты.

Сол кезде отарлық саясаттың айқын көрінісі деп қабылдауға тұрарлық тағы бір топономикалық атауды ежелгі қазақ жерінен кездестірдік. Ол Борисовка елді мекені болып шықты. Бұл бір жер жанаты болса керек, себебі Борисовтан кеңестік шенеуніктер 79 адамнан тұратын үлкен «жемісті» тауыпты. Ұлттық құрамы мен санаттары жөнінен ерекшелігін ескере отырып, осы елді мекеннен сайлау құқынан айырылған азаматтар туралы мәліметті толықтай бергенді жөн көрдік. Кісі еңбегін пайдаланғандар: Апалков Майбани, Арагинов Сергей, Апалыков Николай, Архипов Алексей, Роганов, Пиренщенков Михайл, Черномордин Петр, Атаметұлы Анарбай. Саудагерлер:

Аманбекұлы Жұмабек, Арынұлы Ержігіт, Шиялин Закир, Қарабайұлы Бажабай, Жарқымбайұлы Нияз, Жағалов Алексей, Жағалова Райса, Жағалиева Мария, Жағалиев Виктор, Зорбайұлы Иманды, Зорбайұлы Исад, Барибенов Виладим, Кандивиров Петр, Қазықапұлы Талшыбай, Қадірбайұлы Ерімбай, Қазықбайұлы Жалмұрат, Қамалиев Василий, Хамбаров Михайл, Каспирок Иван, Калесников, Каленинков, Матрапұлы Оспан, Маметұлы Иса, Нұржанұлы Еркеш, Саятұлы Жүсіп, Сайтұлы Шатаспан, Талыпұлы Талып, Құдиярұлы Құнанбай. Кулактар: Роганов Андрей, Ругадинұлы Эдрис, Елешлятов Евгений, Поллениев Иван, Белченков Егор, Гулиев Жинияр, Еракин Павел, Егоров Григорий, Егоров Владимир, Егоров Михаил, Ильян Александр, Нестиренко Петр, Негадейқызы Набижба, Н астаренко Александр, Панкратов Александр, Рашко Иван, Тыротиев Тимофей, Тыротиев Василий, Шурсинұлы Василий, Чернова Александра, Кратков Василий. Сотталғандар: Биреннер З.Л, Бандорьев Федор, Бондаренко Мартилий, Басетик Андрей, Васелиева Алла, Береток Василий, Шегериян Агрепьян, Шалобиян Вас, Зайтдинұлы Соқия, Зотов Михайл, Лебедев Дмитрий, Лехин Михайл, Мелшиясик Юсуп, Титашенко Михайл, Естирименишкий, Щендикин Степан, Никелияшов Николай, Рендиренко Алексей, Туроғалиев Василий -- дін қызметкері, Нанкова Елизавета -дін қызметкері.

12-ауыл. Ішкі Ыйқан кеңесінен 56 азамат сайлау құқынан айырылыпты, олардың 34-нің не себептен айырылғаны көрсетілген. Бұл азаматтардың бәрі де қазақтар. Бұлардың арасынан 27 азамат бай, кісі күшін пайдаланды деген айыппен сайлау құқынан айырылса, қалған 7 азаматқа «молда», «бай», «қазы», «саудагер», «кулак» болды деген айыппен жазаға ұшыратқан [12].

Келесі аты, номері көрсетілмеген ауылдың 34 тұрғынын жергілікті биліктің өкілдері мынадай себептермен сайлау құқынан айырыпты:

Жүсіпұлы Әбдіқадырды, Халықұлы Зәкірді, Шырұлы Токтанды, Омарұлы Муса, Аташұлы Абдылланы, Әбдіпаттақұлы Қаһанды, Аташұлы Зияшты, Сайымжанұлы Сүлейманды, Нарұлы Ыйбрайымды, Пеметұлы Өтені, Аташұлы Жолдашты, Абдыллаұлы Шарапты «бай, кісі күшін пайдаланған», деп, келесі кезектегі Мұқамбайұлы Нышанды - бай, қазы, кісі күшінен пайдаланған деп, Қазымұратұлы Ташпайдан бастап, Таспайұлы Қазақбайды, Темірбекұлы Тұрسمетті, Ырысбайұлы Ырسمетті, Аташұлы Ергешті, Назарұлы Үсенді, Насанұлы Акберденді, Әбдоллаұлы Ныйзакты, Мүтәліпұлы Патшаны, Назарұлы Хасанды, Әубәкірұлы Әбдіқадырды, Сейітұлы Намырды – бай, кісі еңбегін пайдаланған деп, Қадірәлі Әбдіраданы Молда болғаны үшін, Нәдірұлы Әубәкірді бай, кісі күшінен пайдаланғаны үшін, Руашовты --- аудагер болғаны үшін, Үмберұлын бай кулактығы үшін, Киюканов — сотталып еркі алынып, жер аударылған, Үмбетұлы Ботабай байдың баласы, кісі еңбегін пайдаланған, Өмірәліұлы Серәлі Шаян ауданынан қашқан, саудагер, Байжанұлы Аятжан бай–кулактың баласы болғаны үшін сайлау құқынан айырыпты [13].

Қортынды: XX ғасырдың 20-30-жылдары Гурьев уезі мен Оңтүстік Қазақстан облысының құрамында болған Түркістан ауданында Совет

үкіметінің пәрменімен азаматтарды сайлау құқынан айыру үшін жасақталған тізімдерді сараптай келе бірқатар мәліметтерді анықтадық. Біріншіден, азаматтарды сайлау құқынан айыру шаралары Қазақстанның оңтүстігінде орналасқан Түркістан ауданы мен еліміздің батысындағы Гурьев уезінде үкімет ұйымдары тарапынан ешқандай ымыраға келместен аса қатыгездікпен жүргізілген. Сайлау құқынан айырылған Гурьев уезі азаматтарын еш жерге жұмысқа алмаған, өмір сүріп отырған пәтерлеріне шығарғаны өз алдына, балаларын мектептер мен басқа оқу орындарынан аластаған. Екіншіден, Түркістан ауданы елді мекендерінде сайлау құқынан айырылған азаматтардың әртүрлі ұлттардан тұрғандығы ерекше байқалды. Топырағы құнарлы, жері суға бай қазақтың жерін сол 30- жылдардың өзінде өзге ұлт өкілдерінің иемденіп алғаны көрініп тұр. Бұл әрине, патша үкіметінің отарлық саясатының көрінісі еді. Мәселен, Борисовка атты елді мекеннен 79 азаматтың сайлау құқын шектепті. Тізімге назар аударсақ, оның ішінде жоқ емес ұлт жоқ екен. Кісі еңбегін пайдаланатындар, саудагерлер, кулактардың басым көпшілігі орыс ұлтының өкілдері де бірен саран қазақтар молдалық құрғаны үшін сайлау құқынан айырылыпты. Жалпы, тізімдерді салыстырып қарағанда ерекше көзге түсетін жайт: Гурьев уезінде жергілікті билік азаматтарды Түркістан ауданына қарағанда көбірек жәбірлеген. Уездің жергілікті билігінің өкілдері азаматтарды сайлау құқынан айыру үшін адам баласының ойына келмейтін санаттарды ойлап тауып, соларды жаңағы адамдарға таңып отырған. Мысалы, Гурьев уезінде 20-30 жылдары Атырау облыстық мемлекеттік архивіндегі № № 2,3 қорларындағы «Сайлау құқығынан айырылғандар» деп аталатын тізімдерге: кулак-аткамінерлер, байқанаушылар, заңсыз табыспен өмір сүретіндер, бұрынғы офицерлер, алашордашылар, көтеріліске қатысқандар, ақсақалдар, кеңес өкіметіне қарсы үгіт-насихатшылар, тәуелді халықты құлдықта ұстағандар, молдалар, қажылар, сопылар, қазыреттер, азаншылар, поптар, священниктер, псаломшылар, қасапшылар, алыпсатарлар, сыбырлағыштар, психикалық аурулар және т.б. Кеңес мемлекетінің жаулары деп саналғандармен қатар, ешкімге пайдасынан басқа зәредей зияны жоқ ақсақалдар, қасапшылар, азаншылар, байлар және сыбырлағыштар, бірнеше әйелі бар еркектер сияқты экзотикалық тұрғыдағы адамдар сайлау құқығынан айыруға ұшырады. Ал Түркістан ауданында небәрі азаматтардың 7-8 санаты ғана сайлау құқынан айыру шараларына іліккен. Түркістан ауданы бойынша сайлау құқынан айырылғандардың екі тізіміндегі 779 азаматтың басым көпшілігі « кісі күшін пайдаланғандар» мен байлар болып шықты. Арасында «халықтың қанын сорған», « датқаның баласы» деген сияқты Гурьев уезінде жоқ санаттар кездеседі. Соған қарағанда Түркістан ауданы халқының көпшілігі егін және бау бақша шаруашылығымен айналысқан болуы керек. Сондықтан шаруашылықтың бұл түріне жер иелерінің өздерінің әлдері жетпей кісі еңбегін жалдауы айтпаса да түсінікті.

Әдебиеттер:

1. Федорова Наталия Анатольевна. Лишenci 1920-х годов: советское сословие отверженных // Журнал исследований социальной политики. — 2007. — Т. 5, вып. 4. — ISSN 1727-0634.
2. Цветков В. Ж. Белый террор — преступление или наказание? Эволюция судебно-правовых норм ответственности за государственные преступления в законодательстве белых правительств в 1917—1922 гг.
3. Российский государственный архив социально-политической истории (РГАСПИ). Ф. 17.
4. Выборы в Советы по РСФСР в 1927г. М: «Власть Советов», 1928.-216 С.
5. Документы свидетельствуют: Из истории деревни накануне и в ходе коллективизации. 1927-1932. Под ред. В.П. Данилова и др. М.: Издательство политической литературы, 1989. 502 С.
6. Государственный архив Атырауской области. Фонд №3, опись №4, дело №3.
7. ГААО. Фонд №3, опись №4, дело №3, 16стр
8. ГААО. Фонд №3, опись №4, дело №3, 21стр
9. ГААО. Фонд №3, опись №4, дело №3, 32стр
10. Туркестанский районный Совет депутатов трудящихся. Фонд № 35, опись №1, дело № 6.
11. Туркестанский районный Совет депутатов трудящихся. Фонд № 35, опись №1, дело № 6.
12. Список лишенных Туркестанского района 1934-1935 года, Фонд № 35, опись №2, дело № 5.
13. Список лишенных Туркестанского района 1934-1935 года, Фонд № 35, опись №2, дело № 5.

References:

1. Fedorova Nataliya Anatolevna. Lishency 1920-h godov: sovetskoe soslovie otverzhenykh // Zhurnal issledovaniy socialnoy politiki. — 2007. — T. 5, vyp. 4. — ISSN 1727-0634.
2. Cvetkov V. Zh. Belyj terror — prestuplenie ili nakazanie? Evolyuciya sudebno-pravovykh norm otvetstvennosti za gosudarstvennye prestupleniya v zakonodatelstve belykh pravitelstv v 1917—1922 gg.
3. Rossijskij gosudarstvennyj arhiv socialno-politicheskoy istorii (RGASPI). F. 17.
4. Vyborny v Sovety po RSFSR v 1927g. M.: «Vlast Sovetov», 1928.-216 S.
5. Dokumenty svidetelstvuyut: Iz istorii derevni nakanune i v hode kollektivizacii. 1927-1932. Pod red. V.P. Danilova i dr. M.: Izdatelstvo politicheskoy literatury, 1989. 502 S.
6. Gosudarstvennyj arhiv Atyrauskoj oblasti. Fond №3, opis №4, delo №3
7. GAAO. Fond №3, opis №4, delo №3, 16str
8. GAAO. Fond №3, opis №4, delo №3, 21str
9. GAAO. Fond №3, opis №4, delo №3, 32str
10. Turkestanskij rajonnyj Sovet deputatov trudyashihsy. Fond № 35, opis №1, delo № 6.
11. Turkestanskij rajonnyj Sovet deputatov trudyashihsy. Fond № 35, opis №1, delo № 6.
12. Spisok lishennykh Turkestanskogo rajona 1934-1935 goda, Fond № 35, opis №2, delo № 5.
13. Spisok lishennykh Turkestanskogo rajona 1934-1935 goda, Fond № 35, opis №2, delo № 5.

ҒТАХР: 03.20.00

**ГОСКОЛОНИТ- КЕҢЕСТІК ОТАРЛАУДЫҢ НЕГІЗГІ ҒЫЛЫМИ
МЕКЕМЕСІ**

Сарқытбек Сәрсембайұлы Молдабай

**Қазақстандағы саяси қуғын-сүргін құрбандарын толық ақтау бойынша
Мемлекеттік комиссияның жобалау кеңсесі. Сарапшы.**

(11/5 үй, Қабанбай батыр көшесі. Астана, Қазақстан)

Заң ғылымдарының докторы, профессор

** <https://orcid.org/0000-0001-5932-8041>, e-mail: svan62@inbox.ru**

Автор-корреспондент.

e-mail: [e-mail: svan62@inbox.ru](mailto:svan62@inbox.ru)

Аннотация. Бұл мақалада 1920–1930 жылдардағы Қазақстандағы Кеңес өкіметінің отарлау саясатын ғылыми негіздеумен айналысқан Мемлекеттік отарлау ғылыми-зерттеу институтының (Госколонит) рөлі қарастырылады. Жоспарлы көші-қон және аумақтық игерудің идеологиялық аспектілері зерттеледі. *Мақсаттар мен міндеттер.* Зерттеу Госколониттің Қазақстанның әлеуметтік-экономикалық құрылымына әсерін, сондай-ақ бұл процестердің халыққа тигізген салдарын талдауға бағытталған. Кеңестік отарлаудың қосарлы сипаты, яғни инфрақұрылым мен өнеркәсіп дамуының жағымды тұстары мен дәстүрлі өмір салтына келтірілген зияны қарастырылады. *Материалдар мен әдістер.* Архив құжаттары, тарихи зерттеулер және заманауи ғылыми еңбектер негізінде талдау жасалды. Кеңес дәуіріндегі жоспарлы құжаттар, есептер мен статистикалық мәліметтер зерттелді. *Нәтижелер.* Госколонит көші-қон саясатын қалыптастыруда шешуші рөл атқарды, алайда бұл саясат этнодемографиялық құрылымның өзгеруіне, көшпелі мәдениеттің жойылуына және саяси қуғын-сүргінге алып келді деген тұжырымға келеміз. *Қорытындылар.* Кеңестік Қазақстандағы отарлау саясаты ұзақ мерзімді әлеуметтік-экономикалық және саяси салдарға ие болды. Күштеп ұжымдастыру дамығанымен, халықты мәжбүрлі қоныстандыру мен этнодемографиялық өзгерістер әлеуметтік дағдарыстарға әкелді. Бұл зерттеу кеңестік аумақтық саясаттың тарихи бағасын қайта қарау қажеттігін көрсетеді.

Кілт сөздер: кеңестік отарлау, Госколонит, Қазақстан, қоныс аудару саясаты, ғылыми негіздеме, индустрияландыру, демографиялық өзгерістер.

Алғыс айту. Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым комитетінің ЖТН «BR24993057 «Қазақстандағы

саяси қуғын-сүргін құрбандарының негізгі базалық санаттары мен кіші санаттарын іргелі зерттеу және оларды толық ақтау процестері» бағдарламалық-нысаналы қаржыландыру жобасын жүзеге асыру аясында дайындалды.

Дәйексөз үшін: Молдабай С.С. Госколонит-негізгі ғылыми кеңестік отарлау мекемесі // Отан тарихы. 2025. Т. 28. № 1 - б. (Орыс.) DOI: 10.51943/2710-3994_2025_28_

МРНТИ: 03.20.00.

**ГОСКОЛОНИТ - ГЛАВНОЕ НАУЧНОЕ
УЧРЕЖДЕНИЕ ПО СОВЕТСКОЙ КОЛОНИЗАЦИИ
Саркытбек Сарсембайұлы Молдабай**

**¹Проектный офис Государственной Комиссии по полной
реабилитации жертв политических репрессии в Казахстане.**

Эксперт.

(11/5 дом, ул. Кабанбай батыра. Астана, Казахстан)

Доктор юридических наук, профессор

** <https://orcid.org/0000-0001-5932-8041>, e-mail: svan62@inbox.ru**

Автор-корреспондент.

e-mail: [e-mail: svan62@inbox.ru](mailto:svan62@inbox.ru)

Аннотация. В статье анализируется деятельность Государственного колониационного научно-исследовательского института (Госколонит) в контексте советской политики колонизации Казахстана в 1920–1930-е годы. Рассматриваются научные и идеологические обоснования планового переселения и территориального освоения. *Цели и задачи.* Исследование направлено на анализ роли Госколонита в изменении социально-экономической структуры Казахстана, а также последствий этих процессов для коренного населения. Особое внимание уделяется двойственному характеру колонизации - развитию инфраструктуры и промышленности, с одной стороны, и разрушению традиционного уклада жизни, с другой. *Материалы и методы.* Используются архивные источники, исторические исследования и современные научные труды. Изучены советские плановые документы, статистические отчёты и аналитические материалы. *Результаты.* Автором установлено, что Госколонит сыграл ключевую роль в разработке переселенческой политики, но его решения привели к значительным демографическим изменениям, разрушению кочевой культуры и усилению

репрессивных мер. *Выводы.* Советская колонизация Казахстана оказала длительное социально-экономическое и политическое воздействие. Коллективизация сопровождалась принудительной оседлостью и массовыми перемещениями населения, что вызвало серьёзные социальные кризисы. Исследование подчеркивает необходимость критического переосмысления советской территориальной политики.

Ключевые слова: советская колонизация, Госколони́т, Казахстан, переселенческая политика, научное обоснование, индустриализация, демографические изменения

Благодарность. Статья подготовлена в рамках реализации ПЦФ (ИРН: BR24993057) «Фундаментальное исследование основных базовых категорий и подкатегорий жертв политических репрессий в Казахстане и процессы их полной реабилитации» Комитета науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан.

Для цитирования: Молдабай С.С. Госколони́т - главное научное учреждение по советской колонизации // Отан тарихы. 2025. Т. 28. С. 1-. (На рус.) DOI: 10.51943/2710-3994_2025_28_ © Ш.Ш. Уәлиханов ат. ТЭИ, 2025. © Молдабай С.С., 2025

IRSTI: 03.20.00

**GOSCOLONIT - THE MAIN SCIENTIFIC
INSTITUTION ON SOVIET COLONIZATION**

Sarkytbek S. Moldabay

**The project office of the State Commission for the Full Rehabilitation
of Victims of Political Repression in Kazakhstan. The expert
(11/5 house, Kabanbai Batyr street. Astana, Kazakhstan)**

Doctor of Law, Professor

 <https://orcid.org/0000-0001-5932-8041>, e-mail: svan62@inbox.ru

*** Corresponding author
e-mail: svan62@inbox.ru**

Abstract. This article explores the role of the State Colonization Research Institute (Goskolonit) in shaping Soviet colonization policy in Kazakhstan during the 1920s and 1930s. The study examines the ideological and scientific justifications for planned migration and territorial development. *Objectives and Tasks.* The research aims to analyze Goskolonit's activities, its impact on Kazakhstan's socio-

economic structure, and the consequences for the indigenous population. Special attention is given to the dual nature of colonization—its contribution to infrastructure and industry alongside its destructive effects on traditional lifestyles. *Materials and Methods.* The study is based on archival sources, historical research, and contemporary academic discussions. Soviet planning documents, reports, and statistical analyses were examined to reconstruct the mechanisms of colonization. *Results.* Findings show that Goskolonit played a key role in designing migration strategies, but its policies intensified demographic shifts, disrupted nomadic culture, and contributed to repressive measures. *Conclusions.* The Soviet colonization of Kazakhstan had long-term socio-economic and political consequences. While collectivization advanced, forced sedentarization and population displacements led to social crises. The study underscores the necessity of reevaluating historical narratives surrounding Soviet territorial policies.

Keywords: Soviet colonization, Goskolonit, Kazakhstan, migration policy, scientific foundation, industrialization, demographic shifts.

Acknowledgements. The article was prepared within the framework of the Program-targeted financing (IRN: BR24993057) "Fundamental research of the main basic categories and subcategories of victims of political repression in Kazakhstan and the processes of their full rehabilitation" of the Committee of Science of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan.

For citation: Moldabay S.S. Goscolonit - the Main Scientific institution on Soviet colonization. *Otan tarihiy.* 2025. Vol. 28. No. 1. Pp. 1- (in Russ.). DOI: 10.51943/2710-3994_2025_28_

Введение.

В период существования СССР официальная идеология страны была антиколониальной, то есть объявлялось, что колониализма в Советском Союзе не было и не могло быть. Признавалась колониальная сущность Российской империи, но возникший после ее падения Советский Союз, как провозглашалось, якобы не носил никаких черт колониальной империи, но на самом деле в стране советов существовали все признаки колониализма. Тогда как, российский колониализм, имел свое продолжение ещё на заре Советской власти, особенно в отношении средне - азиатских советских республик. Все признаки колониализма, так или иначе присутствовали в Средней Азии в период существования СССР. Об этом свидетельствуют масса документов и фактические материалы Советского Союза.

Так, например автор монографии «Колониальная революция: опыт Туркестана», **Сафаров** считал, что большевистско - коммунистический режим в Казахстане носил ярко выраженный колонизаторский характер. Данное мнение **Сафарова**, подтверждается рассекреченными документами центральных архивов Казахстана [Молдабаев, 2021].

Центральной мыслью работы **Г. Сафарова** является утверждение, что в Семиречье для ликвидации старой имперской машины управления потребовалось не две революции (Февральская и Октябрьская), а три. Вот эту третью революцию, которую в значительной степени сам он и осуществил в 1920-1921 годах, **Г. Сафаров** и назвал «колониальной» [**Сафаров, 1921**]. Труд **Г. Сафарова** положил начало концепции о колониальном характере Советской власти в регионе Средней Азии и Казахстана, который впоследствии постоянно подвергалась беспощадной критике советскими авторами.

В трактовке предпосылок Октябрьской революции в Туркестане взгляды **Сафарова** оказались созвучны точке зрения **А. Байтурсынова** в статье «Революция и киргизы»: в Казахстане и Туркестане к 1917 году не было, и не могли возникнуть социально-экономические и политические предпосылки социалистической революции, Октябрь для Востока является привнесённым извне, чисто «русским явлением» [**Байтурсынов, 1919**]. Следует отметить объективное освещение Сафаровым межэтнических отношений в Семиречье в 1917 году, а именно зверства и жестокость казачества, переселенцев по отношению коренных народов.

Автор точно подмечает такую черту менталитета русского населения в крае: «Русское национально-привилегированное меньшинство десятками лет здесь воспитывалось в сознании своего национального превосходства, в обстановке колониального грабежа и разбоя. Убеждение, что у «туземца» можно брать силой все, что потребуется, здесь получило прочность «обычно-правового» предрассудка». В книге справедливо написано о стремлении казахского, узбекского и других народов к национальной свободе, а не к социальной революции, подмечены противоречия национальных интересов: русскому меньшинству в лице рабочих и солдатских масс были нужны «хлеб и свобода, хотя бы за счет старого города и кишлака», национальной интеллигенции и буржуазии, как хлеб, была нужна национальная свобода [**Жунисбеков, 1992**].

Представление о том, что СССР была колониальной империей, существует в течение всего постсоветского периода. Так, востоковед и политолог **Альгес Празаускас** в феврале 1992 года, спустя всего полтора месяца после распада СССР, писал: «Канувший в Лету «Союз нерушимый республик свободных», несомненно, был образованием имперского типа. СССР силой и посредством тотального контроля удерживал вместе разноплеменной мир, своеобразный евразийский паноптикум народов, не имевших между собой ничего общего, кроме родовых свойств Homo sapiens и искусственно созданных бедствий. Подобно другим империям, в Союзе сложились мощные имперские структуры, идеология, система квазисословного неравенства. Российское ядро империи отнюдь не процветало, но это обстоятельство не уникально в истории империй: в

прошлом сходную участь разделили Испания, Португалия, Анатолия» [Празаускас, 1992].

Еще в 2001-м американский исследователь Давид Чиони Мур опубликовал статью, в которой назвал все постсоветские государства бывшими колониями. Он объяснил это тем, что во всех них долгое время власть и материальное положение зависели в первую очередь от владения русским языком и российским имперским культурным кодом. Местные элиты встраивались в имперскую структуру, а носители местных языков и культур считались отсталыми [Moore 2001].

Кроме того, была эксплуатация ресурсов, коренное население (*его также называли туземным*) было вытеснено на периферии. Также присутствовала коренизация (*политическая кампания, призванная сгладить противоречия между центральной властью и населением*), седентаризация (*переход от кочевого образа жизни к оседлому*).

Кроме того, реализовывалась политика национального строительства, когда образовалось понимание «титульных наций», представителей коренного населения. Однако привилегии также распределялись неравномерно. К примеру, несмотря на назначение представителей титульных наций на руководящие позиции в управлении культуры и кино, централизованная власть всегда требовала отчитываться перед вышестоящим органом.

В целом колониальная политика Советского Союза сильно повлияла на народы союзных республик. К примеру, некоторые коренные жители по сей день не владеют своим родным языком. Поскольку основным языком коммуникации во всех сферах жизнедеятельности союзных республик был русский, а коренные языки уходили на второй план. В фонде библиотеки Архива Президента Республики Казахстан имеется сборник документов «Языковая политика в Казахстане (1921 – 1990 гг.)», изданный в 1997 году. В сборник включены архивные документы с 1921 по 1990 годы, отражающие разные периоды реализации языковой политики в Казахстане, которые свидетельствуют о политике русификации Казахского общества советским правительством в начале XX века. В сборнике «Языковая политика в Казахстане» представлены 117 документов из фондов высших законодательных органов: ЦИК, СНК, Совета Министров, Верховного Совета, а также наркоматов, министерств Казахской АССР (ССР), хранящиеся в Центральном государственном архиве РК. **[Языковая политика в Казахстане, 1997].**

Отголоски того времени мы видим и сейчас. Это проявляется прежде всего в «лидерстве» России в «Евразийском» регионе. Также государственные деятели РФ часто открыто подвергают сомнению территориальную целостность государств и их государственность в целом. За счет экономической зависимости влияние оказывается в том числе через Евразийский экономический союз, в котором блага, обязательства и ответственность распределяются неравномерно. Население региона также подвержено пропаганде через медиаресурсы, ТВ и онлайн-платформы.

Актуальность темы обусловлена необходимостью переосмысления и объективной оценки последствий советской колониационной политики. Она повлияла не только на демографический состав региона, но и на традиционный уклад жизни коренного населения, что привело к социальным кризисам и национальной трагедии казахского народа. В данной статье рассматривается роль государственного учреждения - «Госколонита» в советской переселенческой политике, анализируются его научные исследования и оцениваются долгосрочные последствия его деятельности.

Цель данной статьи - проанализировать становление и деятельность государственного учреждения - «Госколонита», а также осветить ключевые аспекты «советской колонизации» Казахстана в 1920–1930-е годы на основе имеющихся научных исследований, архивных материалов и дискуссий экспертов того времени. В статье детально рассматриваются основные этапы развития института, его научная повестка и практические меры, связанных с внедрением переселенческих планов, а также итоги и противоречия этой политики.

Материалы и методы. Исследование основано на анализе архивных документов, советских документов, статистических отчетов и современных научных публикаций, хранящиеся в Архиве Президента Республики Казахстан, спецархивах государственных органов Республики Казахстан. В качестве источников использованы материалы из фондов Центрального государственного архива Республики Казахстан (ЦГА РК) - документы, касающиеся деятельности Госколонита и его структур, постановления и решения, регламентировавшие политику советской власти в отношении колонизации Казахстана. **Архивы партийных и государственных структур** - материалы из архивов партийных организаций, научных учреждений, документы, относящиеся к идеологическим и научным аспектам колонизации. Государственного архива Российской Федерации (ГАРФ) - документы о создании, работе и политике Госколонита, отчёты о реализации колониальных проектов, переписка с местными властями.

Кроме того, в качестве источников использованы публикации и периодические издания как официальные доклады, отчёты и публикации Госколонита, а также работы, посвященные истории колонизации *Казахстана в советский период*, научные статьи, книги и монографии советских и постсоветских историков, социологов и экономистов, анализирующих воздействие советской колониальной политики на Казахстан.

Письменные свидетельства и мемуары и воспоминания участников, непосредственно связанных с Госколонитом или с колонизацией Казахстана, которые могут дать важные инсайты о социальной и политической ситуации того времени. **Интервью с экспертами**, современные исследования и мнения историков, социологов и специалистов по колониальной политике, которые могут представить дополнительные анализы и оценки политики Госколонита и её воздействия на местное население.

Для анализа роли Госколонита в контексте советской колонизации Казахстана использованы следующие методы:

а) **Историко-архивный метод** - *как* анализ первичных архивных документов и публикаций, касающихся Госколонита, позволит выявить ключевые этапы его деятельности, структурные изменения, цели и результаты научных проектов в рамках колониальной политики.

б) **Социологический анализ** - оценка воздействия политических решений на различные слои населения Казахстана. Исследование социальных последствий, таких как переселение, изменение демографической ситуации и изменения в культурной и экономической жизни местных жителей.

с) **Идеологический анализ**-оценка того, как деятельность Госколонита была связана с идеологией советской власти, в том числе с распространением марксистско-ленинской теории и её адаптацией к особенностям Казахстана. Это также включает анализ того, как научные исследования, проведённые в рамках Госколонита, служили пропаганде колониальных и аграрных реформ.

д) **Компаративный анализ**- как сравнительный анализ с аналогичными институтами и практиками в других частях Советского Союза, таких как в Сибири, Средней Азии, Украине, для выявления общих черт и различий в подходах к колонизации разных регионов.

е) **Культурно-исторический подход**-анализ изменения культурной идентичности казахского народа и воздействие на неё научных и идеологических работ Госколонита, что позволило бы исследовать, как колониальная политика повлияла на традиции, обычаи, язык и религию.

Микроисторический метод-это использование микроисторического подхода для исследования отдельных случаев и событий, таких как жизнь переселенцев, локальные инициативы и эксперименты, связанные с развитием колониальных наук в Казахстане.

Материалы и методы данного исследования позволят всесторонне оценить роль Госколонита в контексте советской колонизации Казахстана, выявив как теоретические, так и практические аспекты колониальной политики, а также её долгосрочные последствия для региона.

Так, традиции «переселенческого дела» в России формировались задолго до советской эпохи. Начиная с середины XIX века, царское правительство активно поощряло переселение крестьян на окраины империи - в Сибирь, Степной край (Казахстан), на Дальний Восток - с целью уменьшить «аграрное перенаселение» в Европейской части и экономически освоить обширные малообжитые территории [Симонов, 1917]. В результате этой политики к 1917 году в Казахстан уже переселились сотни тысяч человек, главным образом русских и украинцев.

Однако, Первая мировая война и последующие революционные события 1917 года кардинально изменили ситуацию. Старая система переселенческих органов была разрушена, разразилась гражданская война, а также значительно усилилось стремление новых властей решить «крестьянский вопрос»

радикальным путём - через национализацию земли и внедрение «социалистической» формы хозяйствования. В первые годы Советской власти (1918–1921) переселения были крайне неупорядоченными, а местами и вовсе прекращены из-за хозяйственной разрухи.

Голодные годы (1920–1921) и внутренние миграции заставили правительство РСФСР искать способы восстановить переселенческую деятельность, опираясь уже на новую экономическую политику (НЭП), объявленную в 1921 году [Большаков, 1928].

Обсуждение.

В начале XX века, после установления советской власти, в Казахстане (*и более широко - в Средней Азии*) начали складываться новые подходы к заселению и хозяйственному освоению территорий, ранее входивших в состав Российской империи. Эта политика, включавшая переселение населения из европейской части бывшей империи, получила название «советской колонизации».

Кроме того, «с первых дней революции советская власть утвердилась в Туркестане, как власть тонкого слоя русских рабочих по линии железной дороги. Еще до сих пор здесь широко распространен тот взгляд, что единственным носителем пролетарской диктатуры в Туркестане могут быть только русские. Эта «колонизаторская» точка зрения имела свои тяжелые практические последствия. Нигде нет такого количества «примазавшихся» на ответственных постах, как в Туркестане. Нигде они не действуют с таким цинизмом, доходящим до границ, как здесь. В Перовске сидел самодержец Гержот, от него «откочевал» целый народ киргизы. При этом «откочевании» вымерло около одного миллиона человек. В Семиречье председатели комитетов РКП пользуются рабски наемным трудом пролетариев-киргиз. «Коммунистическая партия» и «советская власть» выселяют, по указке кулаков, киргиз с занимаемых теми земель, а истинно русское кулачье подкрепляет эти мероприятия убийствами среди бела дня и из-за угла. На словах здесь принимались «социалистические декреты» (*это право присвоено каждому исполкому*); на деле значительнейшая часть всех этих национализаций, «реквизиций» и «конфискаций» сводилась на «местах» к простому грабежу» [Сафаров, 1920].

Одним из центральных научных учреждений, занимавшихся организационным и научно-аналитическим обеспечением такой политики, стал **Государственный колонизационный научно-исследовательский институт СССР**, чаще называемый «Госколонитом» (*далее-Госколонит*). Госколонит был создан декретом Совнаркома РСФСР как учреждение при Главнауке, научном подразделении Наркомпроса [Труды Госколонита, 1924].

Сходный по названию с институтами в Брюсселе, Лондоне, Риме, Гамбурге и Киле, Госколонит рассматривал колонизационную проблему как плановую сеть мероприятий и комплекс процессов, конечная цель которых

состояла в гармоничном развитии производительных сил всей страны, его хозяйственно-политических центров и «сырьевых баз» «сквозь призму органической связи природы и местного населения» [Ямзин, 1924].

В рамках работы Госколонита основной акцент был сделан на переселении крестьян из Центральной России, Украины и других регионов в Казахстан, на освоении земель, а также на организации аграрных и хозяйственных реформ. Однако Госколонит также имел научное направление, которое было связано с изучением и научным обоснованием целесообразности колонизации.

Так, научная деятельность Госколонита включала:

- ✓ Исследования в области сельского хозяйства, землевладения и агрономии, направленные на оптимизацию земле оборота и использование природных ресурсов Казахстана.

- ✓ Этнографические и социологические исследования, которые должны были помочь в «адаптации» местного населения к новой политической и экономической реальности.

- ✓ Подготовка научных материалов, обосновывающих необходимость переселения и «преобразования» казахского общества через внедрение советских аграрных и экономических практик.

Госколонит в свою очередь создал платформу для интеграции науки в процессы государственной колонизации, где научные исследования становились важной составляющей реализации политических и экономических реформ. Однако важно подчеркнуть, что эта наука была тесно связана с идеологией власти, что, в свою очередь, ограничивало её независимость и объективность.

Научные исследования, проводимые Госколонитом, были ориентированы на решение конкретных практических задач-освоение и возделывание казахских земель, создание новой инфраструктуры для переселенцев, а также обеспечение продовольственной безопасности региона. Однако, результаты этих исследований были двусмысленными, поскольку они часто не учитывали особенностей местной культуры и экономики, что приводило к различным проблемам.

Одним из основных направлений деятельности Госколонита были агрономические исследования, призванные улучшить использование земель. Однако, из-за особенностей казахского землевладения (*например, широкие пастбища для кочевников*) внедрение методов земледелия, ориентированных на стационарное сельское хозяйство, вызвало экономические и социальные проблемы.

Местные казахи, привыкшие к кочевому образу жизни, не могли быстро адаптироваться к коллективизации. Поскольку коллективизация кочевого населения предусматривала два главных этапа: переход к оседлости, затем обобществление скота и создание коллективных хозяйств. Переход к оседлости сопровождался строительством поселков. По документам видно, что во всех районах Восточного Казахстана уже были

оседлые поселения, которым даже не успели дать названия, а присвоили
п
о
р

я В этой связи, во многих регионах Казахстана возникли массовые
дыступление казахов. Так, в период между 10-13 февраля 1931 года население
целого ряда аулов Абралинского района было охвачено массовым волнением,
вылившимся в аулах №№ 1,2,4,5,6,10,11,13,14 в вооруженные банд
формированиями. Повстанцы, численностью до 800 чел., под белым флагом,
выбывив протест против проводимых скотозаготовок, требуя прекращения
таковых, погашения задолженности хозорганизаций по прошлым
скотозаготовкам и обеспечения промтоварами, пытались захватить

А
б
р
а
р
и
н

с Госколонт также проводил исследования, направленные на «пере
профилирование» казахов с кочевого образа жизни на оседлый. В их рамках
проводились попытки улучшить сельское хозяйство через создание
коллективных хозяйств и аграрных колоний. Однако, отсутствие учета
специфики казахской культуры, её традиций и отношения к землевладению
приводило к многочисленным социальным конфликтам и недовольству
местного населения. Исследования, направленные на адаптацию казахов к
новой жизни, часто не учитывали многовековую историческую традицию
кочевничества и значительно снизили эффективность таких мероприятий.

а Так, киргизское (казахское-прим. автора) скотоводческое хозяйство
непременно требует кочеваний, переходов с одного пастбища на другое, а
скотоводство есть главнейший источник благосостояния киргиз (казахов -
прим. автора), при отсутствии промысловых заработков и неспособности их
земледелию. Для благополучия скотоводства необходим простор пастбищ,
Важным элементом в абралинском крайне являлся пастбищный фонд, который
переселялся в различные районы Казахстана, в частности в Чубитавском районе,
одновременно создавались и другие пастбища в различных районах, как в
Кзылсарском, Жарминском (казахском-прим. автора) Водрузе, Шахматовой
и других районах, где находились пастбища, которые были введены в эксплуатацию
аулов Провара, вооруженные скотом и скотом, [Абд. Р. № 141 м. Оп. 1. б. 5
5052 не 35-38 руб.] в их пастбищах. Говоря о киргизском (казахском-прим.
автора) скотоводстве, нельзя не заметить, что серьезной угрозой этому
Единственным путем к окончанию скотоводства является прогрессивное развитие
киргизского, (казахского-прим. автора) всемерного развития пастбищного
населения [СГА КНБ. Ф.9. Оп.1. Арх. №304. Л.61.]

Важно отметить, что работы, проводившиеся в рамках Госколонита, часто не подвергались критическому осмыслению, так как они должны были поддерживать политические цели, а не независимые научные выводы. Научные исследования становились инструментом оправдания политики колонизации, переселения и «советизации» Казахстана, что ограничивало возможности для объективных выводов и реальных научных достижений. Нередко исследования Госколонита носили идеологический характер и были направлены на поддержку концепции «развития» казахского народа в рамках советской системы.

Госколонит сыграл значительную роль в социальной и культурной трансформации казахского общества. Несмотря на усилия внедрения новых аграрных и научных методов, колонизация привела к разрушению традиционного уклада жизни казахов. Переселение крестьян, сельскохозяйственные реформы, которые включали «советизацию» земель и уничтожение кочевого образа жизни, изменили экономическую и социальную структуру региона. Эти изменения оказали долгосрочное влияние на казахскую культуру, язык и идентичность. Научные исследования Госколонита часто не учитывали психологические и культурные последствия этих реформ, что приводило к социальным и культурным конфликтам, которым казахское общество не было готово.

Таким образом, деятельность Госколонита как научного учреждения по советской колонизации Казахстана была многоаспектной и противоречивой. С одной стороны, институт сыграл важную роль в разработке теоретической и практической базы для колонизации, что позволило Советскому Союзу укрепить свои позиции в Казахстане. С другой стороны, его исследования часто не учитывали реальные потребности и особенности местного населения, что привело к социальным конфликтам и долгосрочным негативным последствиям для казахского общества. Так, об этом свидетельствует результаты всесоюзной переписи, проведенной в 1970-м.

В то время в нашей республике доля казахов не достигала даже трети (32,4 процента), тогда как русских было 42,8, а в целом славянского населения (с учетом украинцев и белорусов, тоже почти поголовно говоривших на языке Пушкина) - 51,3 процента. Для сравнения: в соседнем Узбекистане соотношение "титульных" и славян составляло 64,7 и 13,6, в Грузии – 66,8 и 9,7, в Азербайджане – 73,8 и 10,6, в Литве – 80,1 и 10,8 процента... С данным обстоятельством руководству Казахской ССР, конечно, приходилось считаться.¹ . [Всесоюзный перепись, 1972.]

В Госколоните работали эксперты по «колониционному вопросу», включая бывших имперских экономистов, географов и специалистов по истории империи. Среди сотрудников Госколонита были Эрвин Гримм, Митрофан Довнар-Запольский и Дмитрий Егоров. Гримм, бывший член

---

¹ Итоги Всесоюзной переписи населения 1970 года [В 7 т.], Т. 1- / ЦСУ при Совете Министров СССР. — Москва : Статистика, 1972

кадетской партии, был историком Римской империи; Егоров-историком-географом и экспертом по германской колониальной политике.

Глава Госколонита профессор Арсений Ярилов был историком, географом сельского хозяйства и сотрудником Госплана; в 1923 году он стал главой новой комиссии Госплана по изучению производительных сил Советского Союза. Госколонит занимался и практикой, и теорией. Подобно Комиссии по изучению естественных производительных сил России (позже – СССР) КЕПС, он проводил географические и демографические исследования на советской территории. Он составлял обзоры «производительных сил земли, вод, недр и лесов» и рекомендовал, какие экономические специализации присвоить хозяйственно-административным областям, предлагаемым Госпланом. Некоторые эксперты Госколонита чертили железнодорожные маршруты, другие обсуждали ирригацию и методы сева, третьи изучали «туземный социальный строй» (например, у кочевых и иных племен) и разрабатывали советский «колонизационный кодекс». Все они работали на одну цель – построение социализма. [Carr E. H., 1958].

Основными задачами Госколонита, соответственно Положению о нем, являлись:

- 1) Определение значения землеустройства и переселения в системе государственных мероприятий по восстановлению и развитию народного хозяйства страны;
- 2) Выяснение основных начал и перспектив рационального освоения малообжитых и необжитых территорий;
- 3) Установление научно-обоснованных принципов в направлении колонизационной политики и построение колонизационного дела;
- 4) Организация научных исследований с колонизационной точки зрения подлежащих территорий;
- 5) Подготовка научных исследователей, преподавателей ВУЗов и специального персонала научно-квалифицированных работников колонизации.

Одной из задач Госколонита было объяснить, каким образом в советских социалистических условиях (*без эксплуататорского класса капиталистов*) советская колонизационная политика позволит коренным народам, таким как бывшие инородцы, повысить «уровень материальной и духовной культуры». В годы Гражданской войны некоторые большевики оправдывали советскую экономическую политику посредством старомодной риторики цивилизаторской миссии. Так, Григорий Зиновьев в речи 1920 года объявил: «Мы берем эти продукты, которые нам необходимы, но не так, как брали старые эксплуататоры, а как старшие братья, несущие факел цивилизации» [Batsell W. R, P. 117.].

Однако преобладающее число большевистских лидеров тревожилось, что население не поймет разницы между колонизацией и колониальной эксплуатацией («колонизаторством»). Эта тревога усилилась, когда политические оппоненты режима (*меньшевики и либералы*) стали публиковать

за границей статьи о том, что Советская Россия проводит «колониальную политику угнетения» в Туркестане [**Журнал «Жизнь национальностей», 1921**].

Вся деятельность Госколонит делится на два периода:

1) апрель 1922 года- февраль 1926 год, когда институт действовал лишь в качестве Колонизационного Института;

2) с февраля 1926 года., то есть со времени преобразования Колонизационного института в Государственный исследовательский институт Землеустройства и Переселения до октября 1930 г. [**Волошинова, 2014**].

Таким образом, на начальном этапе существования Госколонита (*апрель 1922 – февраль 1926 г.*) научная работа в области истории колонизации была сосредоточена в первую очередь на исследованиях общетеоретического и методологического характера:

- ✓ определении основ политики и техники колонизационного дела;
- ✓ выяснении причин, форм и классификации миграционных процессов;
- ✓ исследовании основных типов миграционно-колонизационных процессов, их происхождении и характере [**Труды ГКНИИ, 1924**].

Подготовительная работа, проведенная Государственным Колонизационным Институтом, позволила в конце 1924 г. поставить вопрос о возможности открытия переселения на ближайшую перспективу.

Так в 1925 г., после 11-летнего перерыва, в стране было вновь открыто массовое плановое переселение, в постановлении СНК РСФСР от 15 мая говорилось: «В целях хозяйственного использования имеющихся свободных фондов на окраинах, включить в число очередных мероприятий Наркомзема переселение части избыточного крестьянского населения из наиболее малоземельных районов на окраины» [**Сборник декретов и распоряжений по переселению, 1927**].

Руководство переселением возлагалось на вновь созданный Центральный колонизационный комитет, однако 10 апреля 1927 года, был преобразован во Всесоюзный переселенческий комитет при ЦИК СССР (*далее-ВПК*). На местах бывшие отделы Переселенческого управления были трансформированы в районные управления. Деятельность вновь созданных ВПК, осуществлялась в соответствии с принятым Положением и разработанными «Правилами по колонизации и переселению» Одновременно с ВПК СССР существовал Переселенческий отдел при Главном Управлении лагерей НКВД СССР (*ГУЛАГ НКВД СССР*) [**РГАЭ. Ф. 5675, оп. 1, д. 1.**].

10 июня 1936 года постановлением Советского правительства ВПК СССР был передан в ведение НКВД СССР. В этой связи был образован Переселенческий отдел НКВД СССР, который просуществовал до 1939 года. Главное переселенческое управление СССР занималось переселением советского народа вплоть до 1953 года.

На ВПК возлагалось общее руководство переселенческой политикой в стране, согласование и объединение переселенческих мероприятий союзных республик, составление общесоюзного плана на основе согласованных с ВПК

перспективных и годовых планов союзных республик, наблюдение за выполнением плана и т.д. В состав ВПК вошли представители всех союзных республик и ряда общесоюзных органов, включая ЦСУ СССР.

С одной стороны, институт разрабатывал научные методы и планы колонизационного освоения - в частности, Казахстана, который в тот период власти СССР рассматривали как обширный резерв земли и ресурсов. С другой стороны, само понятие «колонизация» вызывало споры и неприятие в некоторых национальных республиках, возражавших против «колонизаторской» терминологии. В 1927 г. на I Всероссийском совещании работников переселенческого дела термины «колонизация» и «колонизатор» были признаны равнозначными бранному выражению [Платунов, 1976].

Однако, последствия этой колонизационной политики были очень печальны: наряду с развитием индустриального хозяйства, строительства городов и ростом населения возникли многочисленные проблемы, связанные с насильственной седентаризацией кочевого казахского населения, уничтожением традиционных институтов, а впоследствии - и с массовыми репрессиями, депортациями и голодом в 20-30-х годах, прошлого века.

Отличительной чертой новой советской политики было стремление подчинить переселения общим задачам политики большевистско-коммунистической власти, плановой экономики и идеологии строительства социализма. Это означало, что Госколониат не только занимался вопросами «заселения пустующих земель», но и пытался учитывать (*по крайней мере декларативно*) интересы коренных народов, социально-классовую структуру переселяемых и прочие «революционные» факторы [АРАН. Ф. 582. Оп. 3. Д.363. Л. 2].

С первых лет своего существования «Госколониат» отправлял экспедиции в различные регионы РСФСР и сопредельные советские республики, включая Казахстан. Целью было выявить перспективы развития сельского хозяйства, инфраструктуры, определить потенциал «новых территорий» для переселения. В экспедициях участвовали географы, почвоведы, экономисты, этнографы. Собранные материалы публиковались в «Трудах Госколониата» и других сборниках [АРАН. Ф. 582. Оп. 3. Д. 76. Л. 83].

Ряд экспедиций работали в северных районах Казахстана, предполагаемых для массового земледельческого переселения (*Кустанайский, Акмолинский, Петропавловский уезды*). Результаты свидетельствовали о наличии больших массивов целинных и залежных земель, но также о необходимости значительных капиталовложений для их освоения: необходимы дороги, мелиоративные системы, инструкторы по агротехнике и т. д. [ГАРФ. Ф. Р2360. Оп.3. Д. 12. Л. 39].

Среди заметных работ института выделяется статья А. Ярилова «Проблема внутренней колонизации СССР и её изучение» Автор, ссылаясь на зарубежный опыт США и Канады, выдвигал тезис о необходимости «американского пути» освоения земель, который сочетал бы рациональную планировку, развитие промышленности и транспорта. Предполагалось, что,

если направлять избыточное население из центра России в Казахстан и Сибирь, надо также строить мощную инфраструктуру. [АРАН. Ф. 582. Оп. 1. Д.76. Л. 2–2 об.].

Госколонит был своего рода мозговым центром, где проводились исследования по экономической географии, истории и теории переселений, геолого-почвенные экспедиции, разрабатывались методы «культурного» (*в понимании марксистов*) освоения земель [Ямзин, 1924]. Поэтому для Госколонита, было важным отделить советскую практику от практик «империалистических» европейских держав и Российской империи, а для этого необходимо было определиться с терминами.

Эксперты остановились на двух терминах, которые часто использовались как синонимы: «колонизация» и «переселение». Согласно выводам Госколонита:

переселение – это «земледельческая колонизация необжитых или малообжитых территорий»;

колонизация – процесс сельскохозяйственного либо промышленного развития. Как мы видим, данные термины фактически обозначали разные процессы. Переселение может происходить стихийно или при поддержке государства и не имеет просветительской повестки. Колонизация, напротив, происходит только при поддержке государства и нацелена на ускорение культурного прогресса отсталых народов и на развитие местных производительных сил [Ярилов, 1924].

Этим эксперты хотели доказать, что местное население Туркестана и других регионов сопротивляется советской «колонизации», поскольку ассоциирует ее с позднеимперским «переселением». По их утверждениям, то, что царский режим называл колонизацией, – например, внутренняя миграция русских крестьян в Азиатскую Россию – в большинстве случаев было, по сути переселением.

В Казахстане, где коренному населению уже был известен опыт царской колонизации, ещё до 1917 года, когда было изъято множество казахских земель под русские переселенческие участки. После создания Казахской АССР (1920), местная интеллигенция не могла не протестовать против дальнейшего использования слова «колонизация». Поскольку в период позднеимперской колонизации, русские крестьяне-переселенцы дошли до Казахской степи, где обнаружили плодородную землю и беззащитных кочевников, не занимавшихся земледелием. Тогда царская власть насильно конфисковывала у коренных жителей «земельные излишки» и передавала русским поселенцам. Поэтому термин «колонизация» стал ассоциироваться с этими эксплуататорскими практиками, которые только усилили «местный хронический сельскохозяйственный кризис» и породили антирусские настроения на многих национальных территориях.

В итоге термин «колонизация» становился всё более неадекватным с точки зрения принципов советской национальной политики, вызывая неприятные ассоциации с имперским колониализмом. Во многом поэтому уже

с середины 1920-х гг. на смену старой терминологии приходит новая, в которой используются такие менее одиозные понятия, как «освоение» и «заселение» [Ремнев, Суворова, 2013]. Сам термин «колонизация» постепенно изымался из научного оборота, уступив место более мягким и обтекаемым понятиям: освоение и заселение.

Однако «Госколонит», не смотря на такую практику, выдвинул свою идею о «социалистической колонизации». Поскольку во внутренних документах Госколонита и соответствующих печатных трудах советская колонизация трактовалась не как насильственная политика в интересах «метрополии», а как «планомерное заселение» отсталых (*с их точки зрения*) районов СССР пролетарским населением, учитывающее социально-экономические задачи государства.

Поэтому эксперты Госколонита продолжали его применять, поясняя, что «колонизация» в советское время- «по-советски использовать новые производительные силы» [АРАН. Ф. 582. Оп. 3. Д. 363.Л. 2]. Скрывая тем самым политическую подоплеку, усиливались термины «переселение», «заселение», «организация территории», стремясь хоть как-то заменить вызывавшее неприязнь слово «колонизация».

Одним из основных практических мер советской колонизации стала организация массового переселения крестьян, главным образом русских и украинцев, из центральных районов России на территорию Казахстана. Считалось, что этими мерами можно будет:

- ✓ Снизить остроту «аграрного перенаселения» и безработицу в центральных районах России.
- ✓ Увеличить сельскохозяйственное производство и развить целинные земли Казахстана.
- ✓ Сформировать более «классово здоровый» социальный состав деревни [Большаков, 1928].

Ключевой задачей «Госколонита» в этом направлении было теоретическое обоснование, подбор районов выхода и вселения, а также анализ того, как распределять земельные фонды и как переустраивать хозяйство. Примерно с 1926 года чётко обозначился приоритет государственной точки зрения: колонизационно-переселенческие мероприятия должны согласовываться с общим планом развития народного хозяйства [ГАРФ. Ф. Р3977. Оп. 2. Д. 11. Л. 47].

Ещё одной составляющей советской колонизации Казахстана в 1920-е годы стала политика насильственного перевода казахов-кочевников на оседлый образ жизни. 27 августа 1928 года был подписан декрет «О конфискации и выселении крупнейших байских хозяйств и полуфеодалов», который определил целевую установку на эскалацию силового режима по проведению сплошной коллективизации в казахском ауле, повлекшей полное разрушение традиционного скотоводческого хозяйства. Традиционное хозяйство казахов подверглось процессу насильственной и ускоренной

трансформации в ущерб естественно-историческому и эволюционному развитию.

Французский историк **Изабель Огайон** считает, что разрушение системы пастушеского скотоводства стало первым следствием стратегии, состоявшей из четырех этапов: коллективизация - продовольственный налог - седентаризация – раскулачивание. Одной из особенностей коллективизации в Казахстане является то, что в отличие от других районов РСФСР, она стала проводиться параллельно с так называемой политикой «оседания» [**Изабель Огайон, 2009**].

Процессы седентаризации и коллективизации сопровождались политикой хлебозаготовок, результаты которой также были трагичными. Насильственные меры по переводу кочевников на оседлый образ жизни, привели к огромным жертвам в основном среди коренного населения. Объявленная «врагом народа» за поиски справедливости, жительница Сибири Мелания Дворникова в письме к «всероссийскому старосте М. Калинину писала: «Хлебная заготовка очень трудно прошла. В казачьем (казахском) мусульманском колхозе «Тараз» хлеб взят весь до зерна. Все посевы обобществлены и накладывают еще на каждого казаха по 10 и до 20 пудов налога. Где же он взять может, сам работая все лето в колхозе? И в настоящее время эта вся голодная масса движется пешком по дорогам с детишками, себе ища пропитание, по дороге падая как мухи».

В другом письме Калинину, Нургали Дуйсенбинов, обескураженный происходящим, требует сурового наказания «работников районных организаций» вплоть до членов аульных сельских советов «как врагов пролетарской революции всего мира». Казах сообщает о голодной смерти «народа целыми аулами, например, аулсоветов №№ 9, 10 и 11». Первыми жертвами становились недавно осевшие казахские скотоводы [**Агалаков, 2022**].

Результаты

Опыт Госколонита и советской колонизационной политики в Казахстане в 1920–1930-е годы оставил противоречивое наследие. С одной стороны, попытки создания плановых форм переселения, комплексного научного подхода к хозяйственному освоению территорий стали серьезным шагом в эволюции миграционной политики России. Государственный колонизационный институт провёл важные исследовательские экспедиции, выработал предложения по подбору районов выхода и вселения, по распределению земель, по комплексному развитию новой экономики в регионах. Однако, не учитывали национальные интересы местного населения.

С другой стороны, объективные политические реалии, классовая идеология, а также административно-командные методы, ужесточившиеся после конца 1920-х годов, привели к тому, что достижения института в большей мере остались лишь в научных отчётах. Многие задумки не нашли

полноценного применения или были сведены к частичному осуществлению, а затем исковерканному практикой насильственной коллективизации.

В ходе самого процесса советской колонизации Казахстана выявилось множество проблем, связанных с не учётом интересов коренного населения, исторически сложившейся кочевой экономики и культуры, поэтому все кампании Малого Октября в Казахстане как:

- ✓ передел пахотных и сенокосных земель;
- ✓ преследование и массовые репрессии лидеров и активистов движения-партии «Алаш», а также алашской интеллигенции в Центре и регионах;
- ✓ отказ от политики коренизации, как средства изгнания и недопущения местных кадров к государственной и политической деятельности;
- ✓ массовая экспроприация собственности крупных баев, кулаков, баев-полуфеодалов (середняков) и крестьян-шаруа;
- ✓ отказ от идеи кооперации в сельском хозяйстве;
- ✓ принудительная коллективизация;
- ✓ силовая седентаризация (оседание): цель, механизмы реализации и последствия;
- ✓ насильственные хлебо-, мясо- и скотозаготовки: цель, механизмы реализации и последствия;
- ✓ разорительные налоги;
- ✓ вооруженное подавление народных восстаний и протестов;
- ✓ «Культурная» революция в Казахстане;
- ✓ вынужденные беженцы: причины и обстоятельства массового беженства с мест проживания;
- ✓ государственное преследование религии, религиозных идей и массовые политические репрессии верующих;
- ✓ большевистско-сталинская политика в отношении казахских женщин как способ разрушения основ и традиционных ценностей казахской семьи, изменение статуса и роли женщин;
- ✓ переселенческая политика в Казахстан, которые сопровождались государственным насилием над народом и массовыми политическим репрессиям невинных граждан.

Политика советизации казахских аулов, особенно после 1928 года, повлекла катастрофические последствия-коллективизации, массовые политические репрессии, голод, массовую гибель населения и вынужденную миграцию казахов как внутри страны, так и за её пределы. Одновременно с этим росли промышленные центры, прокладывались железные дороги, и регион всё теснее интегрировался в общесоюзное хозяйство. Эти процессы имели отчасти положительный эффект: они дали Казахстану индустриальную базу и новые кадры. Тем не менее, ценой стало резкое и болезненное нарушение традиционных институтов, отчуждение земель, подавление национальной интеллигенции.

Поэтому оценка советской колонизации остаётся неоднозначной. Госколонит в своих трудах, несомненно, фиксировал некоторые риски и рекомендовал более осторожные меры, подчёркивая необходимость государственного планирования, учёта местных условий, параллельного развития сельского хозяйства и промышленности. Однако политическое руководство СССР поставило на первый план форсированную индустриализацию и стремление к быстрой ликвидации «кулачества», что фактически перечеркнуло «научный подход». Как результат, колонизационная политика 1930-х окончательно превратилась в государственно-административный рычаг массовых депортаций, репрессий и переселений.

Несмотря на все трагические последствия, именно опыт Госколонита может рассматриваться историками как важное свидетельство попытки научного осмысления миграционной политики на раннем этапе Советского государства. Опыт этого учреждения иллюстрирует, насколько сильно идеология и политическая конъюнктура влияли на практическое проведение любых «передовых идей». Термин «колонизация» в 1920-е годы ещё допускался и активно обсуждался, а уже в конце десятилетия стал нежелательным. Дискуссии о «колонизаторстве» и «плановом переселении» сменились жёсткой риторикой классовой борьбы и неприятием любого «буржуазного наследия».

На сегодняшний день в казахстанской историографии наблюдается возвращение к оценке советской политики как фактически колониальной. И это возвращение опирается на документы дореволюционного времени (*где сама Россия нередко писала о своей колонизационной миссии*) и источники советского периода (*где упоминались «колонизаторские приёмы» империи*). Однако полноценных комплексных трудов по всем аспектам деятельности Госколонита и его вкладу в историю колонизации ещё недостаточно.

Для современной исторической науки представляется важным более глубоко изучить внутренние отчёты «Госколонита», планы колонизационно-переселенческих мероприятий, записки его сотрудников и сопоставить их с реальными результатами. Это позволит не только вскрыть тонкости советской миграционной политики, но и осмыслить судьбу научных учреждений, которые пытались сочетать «революционные» лозунги с объективными научными методами. Тогда же можно будет лучше понять, какие позитивные замыслы института так и не получили реализации, а какие имели хотя бы частичный успех.

В целом, советская колонизация Казахстана-пример сложного переплетения политико-идеологических установок и реальных социально-экономических задач, осуществлявшихся в условиях хозяйственной разрухи и дальнейшего формирования тоталитарного режима. Знание этой истории помогает современному казахстанскому обществу лучше осознать корни своих демографических, социально-культурных и экономических проблем.

«Госколонит» как научный институт иногда пытался учесть специфику местного населения, предупреждал о необходимости «осторожного

обращения» с кочевой культурой. Но на практике чиновники общим курсом взялись на насильственную коллективизацию и индустриализацию. К концу 1920-х годов термин «седентаризация» стал частью официального дискурса, а в начале 1930-х эта политика усилилась. В итоге миллионные потери казахского населения в 1930-е были результатом не только коллективизации, но и ошибок переселенческой и колонизационной политики [Животова, Хажеева, 2015: 9].

Именно этот период, в специальной и учебной литературе, диссертациях советского и постсоветского времени нашей истории с 1925 по 1933 гг. называется по-разному: «малый октябрь», «Малый Октябрь в ауле», в казахоязычной литературе и науке внедряется термин «Ашаршалық». Мы исходим из собранного Госкомиссией огромного эмпирического материала при анализе этого сложного этапа нашей истории и считаем правильным называть его «Малый Октябрь в Казахстане», поскольку процесс насильственной «советизации» охватил не только аул, но и предусматривал конкретные революционные цели по полному преобразованию жизнедеятельности всего казахского народа, включая городское население и не ограничивался переделом земельных владений.

Это программа была реализована только в Казахстане и направлена в отношении всего казахского народа. «Малый Октябрь в Казахстане» был рассчитан на тотальное обезличивание и подчинение всех слоев коренного населения другому, чуждому для себя образу жизни, подавлении его прав и интересов. Как и всякая революция, «Малый Октябрь в Казахстане», преследуя своей целью установление советской власти в казахском ауле и обществе, привел к насильственному разрушению традиционных систем коренного населения, подорвал экономическую основу их жизни. Государственное подавление воли и протеста народа против этого эксперимента и тотальных политических репрессий наряду с последовавшим голодом привели к национальной катастрофе – миллионам погибших.

Однако, фактические потери были на много больше. Сам же термин «колонизация» фактически исчез из государственного лексикона. Госколонит в 1926 году был реорганизован в НИИ Землеустройства и переселения, при этом ключевые идеи «социалистической колонизации» оказались не нужными для сталинского руководства [АРАН. Ф. 582. Оп. 3. Д. 363. Л. 1].

В 1930-е годы многие сотрудники Госколонита (*бывшие чиновники царской администрации, учёные, критично оценивавшие жёсткие меры коллективизации*) попали под волну репрессий, как «буржуазные специалисты» или «вредители». Согласно архивам, некоторые были расстреляны, другие отбывали длительные сроки заключения [Животова, Хажеева, 2015]. В результате к концу 1930-х деятельность Госколонита как центра колонизационной науки практически прекратилась.

Несмотря на резкий поворот репрессивной политики, Госколонит внёс значимый вклад в изучение социально-экономического положения республики. Экспедиции, проведённые в начале 1920-х, стали основой для

дальнейших геологических, почвенно-агрономических и демографических исследований. Многие выводы экспертов о необходимости комплексного хозяйственного развития, согласовании интересов коренных жителей и переселенцев, создании промышленно-сельскохозяйственных кластеров остаются актуальными [АРАН. Ф. 582. Оп. 5. Д. 41. Л. 3–5].

Однако советские руководители, особенно после 1928 года, отодвинули «учёную колонизацию» на задний план. В итоге Казахстан в 1930-х гг. пережил тяжёлые катаклизмы, которые, по свидетельствам современных историков, можно было бы избежать или смягчить, если бы рекомендации «Госколонита» учитывались в полном объёме [Тресвятский, 1917].

В течение долгого времени, особенно после Великой Отечественной войны, официальная историография СССР пыталась избегать термина «колонизация» применительно к действиям Российской империи или Советского государства в Казахстане. Присоединение Казахской степи к России изображалось как «прогрессивный акт» и «добровольное вхождение», а советские переселенческие программы считались исключительно мерой «помощи» [Воцинин, 1921]. В результате трудов Госколонита долго не упоминали, а само название «колонизация» было сведено на нет.

Заключение

В настоящее время в казахстанской историографии наблюдается возвращение к оценке советской политики как фактически колониальной. И это возвращение опирается на документы дореволюционного времени (*где сама Россия нередко писала о своей колонизационной миссии*) и источники советского периода (*где упоминались «колонизаторские приёмы» империи*).

Советская колонизация Казахстана-пример сложного переплетения политико-идеологических установок и реальных социально-экономических задач, осуществлявшихся в условиях хозяйственной разрухи и дальнейшего формирования тоталитарного режима. Знание этой истории помогает современному казахстанскому обществу лучше осознать корни своих демографических, социально-культурных и экономических проблем, произошедших в XX веке.

Изучая российские и казахстанские архивы, анализируя взаимодействия Казахстана и России, политику руководства Российской империи и руководителей советского государства невольно приходишь к выводу, что правители царской и советской (*за некоторыми положительными исключениями при Ленине*) империи осуществляли системную колонизацию Казахстана, русификацию казахского народа с целью лишения казахов национальной свободы и государственной независимости [Молдабаев, 2021].

Так, со времени так называемого присоединения к Российской империй, колонизаторы пытались изменить наши национальные ценности, культуру, образ жизни посредством внушения идеи об их неправильности, второсортности, непригодности, и взамен навязывали свои ценности, свою культуру, тем самым разрушая прошлую историю целого народа, его

идентичность, его самобытность, его ценность. Именно этим агрессивным внушением, навязыванием колонизируемому тенденциозной, предвзятой оценки колонизатора и обусловлен «долгий след» колонизации. Экономические и политические последствия искоренимы быстрее, а ментальные последствия гораздо более устойчивы.

Поэтому даже восстановление независимости страны не есть гарантия завершения колонизации или благополучного выхода из состояния постколонизации. Более того, перемены, как важная составляющая процесса деколонизации, начинаются в умах, и лишь затем это находит отражение в проводимой политике, экономике, социальной сфере.

В настоящее время Казахстану нужна полномасштабная деколонизация. Требуется очищение от всего чуждого, искусственного, генетически не свойственного казахам, переоценка негативного исторического опыта, всего жизненного пространства народа, его культуры. В этом смысле можно обратиться к позитивному опыту ряда стран, ранее освободившихся от колониального гнета. Но нужно извлечь уроки и из негативного опыта тех бывших колоний, которые так и не смогли воспользоваться плодами независимости, вырваться из нищеты и отсталости. И если сегодня бывшая империя позиционирует себя как отказавшаяся от прежних захватнических устремлений, заявляет о равных союзнических отношениях, то, следуя логике, она должна отказаться и от прежней колониальной риторики, цель которой – политическое доминирование, захват территорий, идеологическое воздействие, экономическая экспансия.

Источники:

1. ЦГА РК- Центральный государственный архив Республики Казахстан
2. АРАН – Архив Российской Академии наук.
3. ГАРФ – Государственный архив Российской Федерации.
4. ГИА ОО - Государственный исторический архив Омской области.
5. РГАСПИ – Российский государственный архив социально-политической истории.
6. СГА КНБ - Специализированный государственный архив КНБ.

Литература:

1. Молдабаев С. Деколонизация общества - основа укрепления независимости Казахстана/С. Молдабаев // Фемида. -Алматы:ТОО "Медиа-корпорация "Заң", 2021,N N 4.-С.20-23.
2. Сафаров Г.И. Колониальная революция: (*Опыт Туркестана*). — М.: Государственное издательство, 1921. — 148 с.
3. Байтурсынов А. Революция и киргизы // Жизнь национальностей. 1919. М 29(37). 3 августа.

4. Жунибеков Ж.М. Практика решения национального процесса в 20-годы XX-века. Вестник КазНУ. Серия историческая, 92(1), 204–211. [https:// doi.org/10.26577/ JH-2019-1-428](https://doi.org/10.26577/JH-2019-1-428).
5. Празиускас А.А. СНГ как постколониальное пространство // Независимая газета от 7 февраля 1992 года.
6. Moore David Ch. Is the Post- in Postcolonial the Post- in Post-Soviet? Toward a Global Postcolonial Critique // PMLA. 2001. № 116 (1). P. 111—128.
7. Сборник документов /Сост. М.К. Айбасова, Р.К. Иманжанова, Г.Т. Исхан, Б.Ж. Кабдушев; Пред. М.Ж. Хасанаева. -Алматы: Қазақ университеті, 1997. Симонов М. О направлении колонизационной деятельности в ближайшем будущем. Речь, сказанная в Общем собрании Государственной Думы // Вопросы колонизации. 1917. № 20. С. 15-22. Большаков М. А. Современное переселение. М., 1924. - 52 с.
8. Сафаров Г. В Туркестане (г. Самарканд. Поезд «Красный Восток», 15 апреля 1920 г.) // Газета Правда № 133. От 20 июня 1920 года.
9. Труды Государственного Колонизационного научно-исследователь- ского института. Т. I—XI. М., 1924–1930.
10. Ямзин И.Л. (1924). О постановке колонизационных и миграционных проблем в России // Труды Государственного колонизационного института. Т. I. М. С. 9-32.
11. Итоги Всесоюзной переписи населения 1970 года [В 7 т.], Т. 1- / ЦСУ при Совете Министров СССР. -Москва: Статистика, 1972.
12. Carr E. H. Socialism in One Country. New York, 1958. Vol. 1. P. 522–523.
13. Batsell W. R. Soviet Rule in Russia. P. 117.
14. Жизнь национальностей Ежемес. журн. по вопросам политики, экономики и культуры национальностей РСФСР / Нар. ком. по делам национальностей. — М. 1922-1924.
15. Волошинова И. В. Создание Колонизационного Института в СССР // Былые годы. 2014. № 32 [2]. С. 271-275.
16. Труды Государственного колонизационного научно-исследователь ского института. Т. 1. С. 50–53.
17. Переселенческое дело: Сборник декретов и распоряжений по переселению, 1927 год.
18. РГАЭ. Ф. 5675, оп. 1, д. 1. Собрание узаконений и распоряжений рабочих и крестьянского правительства. 1925. № 49. С. 371.
19. Платунов Н.И. (1976). Переселенческая политика советского государства и ее осуществление в СССР (1917- июнь 1941 гг.). Томск.
20. Ямзин И.Л. (1924). О постановке колонизационных и миграционных проблем в России // Труды Государственного колонизационного института. Т. I. М. С. 9-32.

21. Ярилов А. А. Пути колониционного строительства // Труды государственного колониционного научно-исследовательского института. - Т. I. - М.: Госколониит, 1924. - С. 3-8.
22. Ремнёв. А.В., Суворова, Н.Г. Колонизация Азиатской России: имперские и национальные сценарии второй половины XIX – начала XX века. Омск: Издательский дом «Наука», 2013. С.49.
23. Большаков М. А. Очерки деревни СССР 1917-1926. — М., 1928.
24. Огайон, Изабель «Седентаризация казахов СССР при Сталине. Коллективизация и социальные изменения (1928-1945 г.г.)»; пер. с фр. А. Т. Ракишева; сост. Б. М. Сужиков- Алматы: Санат, 2009.-(Культурное наследие).-(История Казахстана в западных источниках XII-XX вв.). - 9965-664-81-1 (т.11) (в пер.) Библиогр.: с. 338-356 Т. 11.— 365 с.
25. Агалаков А. Казахский голодомор в советской Сибири. Республиканская еженедельная юридическая газета в электронном формате «Человек и закон» от 27 мая 2022 года.
26. Животова А. Н., Хажеева И. В. Судьбы репрессированных в 1930-е годы преподавателей, студентов и сотрудников Тюменского пединститута // Вестник Оренбургского государственного университета. - 2015. № 3 [178]. С. 4-9.
27. Животова А. Н., Хажеева И. В. Судьбы репрессированных в 1930-е годы преподавателей, студентов и сотрудников Тюменского пединститута // Вестник Оренбургского государственного университета. - 2015. № 3 [178]. С.
28. Тресвятский В. Итоги переселенческого дела за Уралом за десятилетие с 1906 по 1916 г. // Вопросы колонизации. 1917. № 20. С. 45-87.
29. Вошинин В. Переселение // О земле: сб. стат. о прошлом и будущем земельно-хозяйственного строительства. [Б.м.], 1921. Вып. I.С. 126–143. 32
30. Молдабаев С. Деколонизация общества - основа укрепления независимости Казахстана/С. Молдабаев // Фемида. -Алматы:ТОО "Медиа-корпорация "Заң", 2021,N N 4.-С.20-23.

Istochniki:

1. CGA RK- Centralnyj gosudarstvennyj arhiv Respubliki Kazahstan
2. ARAN – Arhiv Rossijskoj Akademii nauk.
3. GARF – Gosudarstvennyj arhiv Rossijskoj Federacii.
4. GIA OO - Gosudarstvennyj istoricheskij arhiv Omskoj oblasti.
5. RGASPI – Rossijskij gosudarstvennyj arhiv socialno-politicheskoi istorii.
6. SGA KNB - Specializirovannyj gosudarstvennyj arhiv KNB

References:

1. Moldabaev S. Dekolonizaciya obshestva - osnova ukrepleniya nezavisimosti Kazahstana/S. Moldabaev // Femida. -Almaty:TOO "Media-korporaciya "Zaň", 2021,N N 4.-S.20-23.
2. Safarov G.I. Kolonialnaya revolyuciya: (Opyt Turkestana). — M.: Gosudarstvennoe izdatelstvo, 1921. — 148 s.
3. Bajtursynov A. Revolyuciya i kirgizy // Zhizn nacionalnostej. 1919. M 29(37). 3 avgusta.
4. Zhunisbekov Zh.M. Praktika resheniya nacionalnogo processa v 20-gody HH-veka. Vestnik KazNU. Seriya istoricheskaya, 92(1), 204–211. [https:// doi.org/10.26577/JH-2019-1-428](https://doi.org/10.26577/JH-2019-1-428).
5. Prazauskas A.A. SNG kak postkolonialnoe prostranstvo // Nezavisimaya gazeta ot 7 fevralya 1992 goda.
6. Moore David Ch. Is the Post- in Postcolonial the Post- in Post-Soviet? Toward a Global Postcolonial Critique // PMLA. 2001. № 116 (1). P. 111—128.
7. Sbornik dokumentov /Sost. M.K. Ajbasova, R.K. Imanzhanova, G.T. Ishan, B.Zh. Kabdushev; Pred. M.Zh. Hasanaeva. -Almaty: Kazak universiteti, 1997. Simonov M. O napravlenii kolonizacionnoj deyatel'nosti v blizhajschem budushem. Rech, skazannaya v Obshem sobranii Gosudarstvennoj Dumy // Voprosy kolonizacii. 1917. № 20. S. 15-22Bolshakov M. A. Sovremennoe pereselenie. M., 1924. - 52 s.
8. Safarov G. V Turkestane (g. Samarkand. Poezd «Krasnyj Vostok», 15 aprelya 1920 g.) // Gazeta Pravda № 133. Ot 20 iyunya 1920 goda.
9. Trudy Gosudarstvennogo Kolonizacionnogo nauchno-issledovatel'skogo instituta. T. I—XI. M., 1924–1930.
10. Yamzin I.L. (1924). O postanovke kolonizacionnyh i migracionnyh problem v Rossii // Trudy Gosudarstvennogo kolonizacionnogo instituta. T. I. M. S. 9-32.
11. Itogi Vsesoyuznoj perepisi naseleniya 1970 goda [V 7 t.], T. 1- / CSU pri Sovete Ministrov SSSR. -Moskva: Statistika, 1972.
12. Carr E. H. Socialism in One Country. New York, 1958. Vol. 1. P. 522–523.
13. Batsell W. R. Soviet Rule in Russia. P. 117.
14. Zhizn nacionalnostej Ezhemes. zhurn. po voprosam politiki, ekonomiki i kultury nacionalnostej RSFSR / Nar. kom. po delam nacionalnostej. — M. 1922-1924.
15. Voloshinova I. V. Sozdanie Kolonizacionnogo Instituta v SSSR // Bylye gody. 2014. № 32 [2]. S. 271-275.
16. Trudy Gosudarstvennogo kolonizacionnogo nauchno-issledovatel'skogo instituta. T. 1. S. 50–53.
17. Pereselencheskoe delo: Sbornik dekretov i rasporyazhenij po pereseleniyu, 1927 god.
18. RGAE. F. 5675, op. 1, d. 1. Sobranie zakonov i rasporyazhenij rabochih i krestyanskogo pravitel'stva. 1925. № 49. S. 371.

19. Platunov N.I. (1976). Pereselencheskaya politika sovetskogo gosudarstva i ee osushchestvlenie v SSSR (1917- iyun 1941 gg.). Tomsk.
20. Yamzin I.L. (1924). O postanovke kolonizacionnyh i migracionnyh problem v Rossii // Trudy Gosudarstvennogo kolonizacionnogo instituta. T. I. M. S. 9-32.
21. Yarilov A. A. Puti kolonizacionnogo stroitelstva // Trudy gosudarstvennogo kolonizacionnogo nauchno-issledovatel'skogo instituta. - T. I. - M.: Goskolonit, 1924. - S. 3-8.
22. Remnyov. A.V., Suvorova, N.G. Kolonizaciya Aziatskoj Rossii: imperskie i nacionalnye scenarii vtoroj poloviny XIX – nachala XX veka. Omsk: Izdatelskij dom «Nauka», 2013. S.49.
23. Bolshakov M. A. Ocherki derevni SSSR 1917-1926. — M., 1928.
24. Ogajon, Izabel «Sedentarizaciya kazahov SSSR pri Staline. Kollektivizaciya i socialnye izmeneniya (1928-1945 g.g.)»; per. s fr. A. T. Rakisheva; sost. B. M. Suzhikov- Almaty: Sanat, 2009.-(Kulturnoe nasledie).- (Istoriya Kazahstana v zapadnyh istochnikah HII-HH vv.). - 9965-664-81-1 (t.11) (v per.) Bibliogr.: s. 338-356 T. 11.– 365 s.
25. Agalakov A. Kazahskij golodomor v sovetskoj Sibiri. Respublikanskaya ezhenedelnaya yuridicheskaya gazeta v elektronnom formate «Chelovek i zakon» ot 27 maya 2022 goda.
26. Zhivotova A. N., Hazheeva I. V. Sudby repressirovannyh v 1930-e gody prepodavatelej, studentov i sotrudnikov Tyumenskogo pedinstituta // Vestnik Orenburgskogo gosudarstvennogo universiteta. - 2015. № 3 [178]. S. 4-9.
27. Zhivotova A. N., Hazheeva I. V. Sudby repressirovannyh v 1930-e gody prepodavatelej, studentov i sotrudnikov Tyumenskogo pedinstituta // Vestnik Orenburgskogo gosudarstvennogo universiteta. - 2015. № 3 [178]. S.
28. Tresvyatskij V. Itogi pereselencheskogo dela za Uralom za desyatiletie s 1906 po 1916 g. // Voprosy kolonizacii. 1917. № 20. S. 45-87.
29. Voshinin V. Pereselenie // O zemle: sb. stat. o proshlom i budushem zemelno-hozyajstvennogo stroitelstva. [B.m.], 1921. Vyp. I.S. 126–143. 32
30. Moldabaev S. Dekolonizaciya obshestva - osnova ukrepleniya nezavisimosti Kazahstana/S. Moldabaev // Femida. -Almaty:TOO "Media-korporaciya "ZaH", 2021,N N 4.-S.20-23.

ҒТАХР: 03.20.00

**ТҮРКІМЕНСТАНДАҒЫ «АЛАШ ОРДА» ҚЫЛМЫСТЫҚ ІСІ
Аққали Ахмет**

**Х. Досмұхамедов атындағы Атырау университеті
тарих ғылымдарының докторы, профессор, Қазақстан Республикасы,
Астана қ., e-mail: axmet_begis@mail.ru**

**Автор-корреспондент.
e-mail: axmet_begis@mail.ru**

Аннотация: Автор большевиктік-сталиндік замандағы жазалау органдарының қылмыстары туралы зерттеулер жүргізген. Адамның табиғи құқықтарын аяқасты қылған, жазықсыз мыңдаған адамдарды бас бостандығынан айырып қана қоймай, оларды тергеу амалдары кезінде ұрып-соғу, азаптаудың небір түрлерін қолданғанын, соттан тыс органдармен, соның ішінде «үштіктер» арқылы мыңдаған адамдарды жазықсыз өлім жазасына кескендігі туралы жазған. Бұл зерттеулердің ерекшелілігі мен өзектілігі НКВД және прокуратура органдарының құпиялы архивтеріндегі материалдарға сілтеме жасау арқылы жазылған.

Тоталитаризм жүйесіндегі күнделікті құбылыстардың бірі болып табылатын, адам мен азаматтың табиғи құқықтарының жаппай бұзылғандығы анықталып, архив материалдарымен дәлелденіп, тайға таңба басқандай анық көрсетілген.

Солардың бірі «Алаш-Орда» ісі деп аталатын, сталинизм заманындағы Түркіменстан НКВД органдарының арандату, ойдан шығарған «қылмыстары» және басқа көптеген заңсыз тергеу іс әрекеттері зерделенген. Ресей Федерациясы мемлекеттік архивіндегі СССР прокуратурасының «өте құпиялы» дәрежесі бар архивтік материалдарындағы мәліметтер зерделеніп, социалистік жазалау органдарының қылмыстық іс-әрекеттерін оқырмандардың назарына ұсынады.

Кілт сөздер: жазалау органдарының қылмыстары, НКВД, тергеу барысындағы азаптау әдістерін қолдану.

МРНТИ: 03.20.00

УГОЛОВНОЕ ДЕЛО «АЛАШ-ОРДЫ» В ТУРКМЕНИСТАНЕ
Аккали Ахмед

Атырауский университет имени Х.Досмухамедова
доктор исторических наук, профессор, Республика Казахстан, г. Астана,
e-mail: axmet_begis@mail.ru

Автор-корреспондент
e-mail: axmet_begis@mail.ru

Аннотация: Автор проводил исследования преступлений карательных органов в большевистско-сталинские времена. Он пишет о том, что не только тысячи невинных людей были лишены свободы, они были лишены естественных прав человека. Они массово подвергались к пыткам во время следственных действий, им применялись различные формы издевательств. Тысячи невинных людей были казнены по решениям внесудебных органов, в том числе через «тройками». Специфика и актуальность данных исследований зафиксированы ссылкой на материалы в секретных архивах органов НКВД и прокуратуры.

Выявлены массовые нарушения естественных прав человека и гражданина, являющиеся одним из повседневных явлений в системе тоталитаризма, что подтверждается архивными материалами.

Одним из них является так называемое уголовное дело «Алаш-Орды», где были изучены провокационные, вымышленные уловки органов НКВД Туркменистана времен сталинизма и многие другие незаконные следственные действия. Изучены сведения Государственного архива Российской Федерации, содержащиеся материалах прокуратуры СССР, имеющих гриф «совершенно секретно» и доводятся до сведения читателей преступные действия карательных органов социализма.

Ключевые слова: преступления карательных органов, НКВД, применение методов пыток в ходе следствия.

IRSTI:03.20.00

CRIMINAL CASE OF "ALASH-HORDES" IN TURKMENISTAN

Akkali Ahmed
Atyrau University named after H. Dosmukhamedov
Doctor of Historical Sciences, Professor, Republic of Kazakhstan, Astana c.,
e-mail: axmet_begis@mail.ru

Corresponding author
e-mail: axmet_begis@mail.ru

Abstract: The author conducted research on the crimes committed by the punitive authorities during the Bolshevik-Stalinist era. He writes that not only were thousands of innocent people deprived of their freedom, but they were also stripped of their natural human rights. They were subjected to widespread torture during interrogations, and various forms of abuse were inflicted upon them. Thousands of innocent people were executed by extrajudicial authorities, including the "troikas." The specificity and relevance of these studies are supported by references to materials in the secret archives of the NKVD and the Prosecutor's Office. Mass violations of the natural rights of man and citizen have been identified, which are one of the everyday phenomena in the system of totalitarianism, as confirmed by archival materials. One of them is the so-called criminal case of Alash-Orda, where the provocative, fictional tricks of the NKVD of Turkmenistan during the Stalin era and many other illegal investigative actions were studied. The information from the State Archive has been examined.

Key words: crimes committed by the punitive authorities, the NKVD, and the use of torture methods during investigations.

Сталинік кезеңдегі жаппай қуғын-сүргін бүкіл елге үлкен қайғы-қасірет әкелді. НКВД және ГУЛАГ қапастарында ешқандай жазығы жоқ миллиондаған адамдар азап шегіп, опат болды. Сол дәуірдің куәсі болатын Ресей Федерациясы мемлекеттік архивіндегі КСРО Прокуратурасының Р-8131 қорының, 37-тізім, 145-ісіндегі құжатқа назар аударсақ.

1939 жылдың 23 қыркүйегінде «өте құпия» грифімен Түркімен Кеңестік Социалистік Республикасы (Түркімен КСР) НКВД органдарында «Социалистік заңдылықтарды бұзу» істері бойынша тергеу қорытындылары туралы НКВД әскерінің Түрікменстан Шекара округі әскери прокуроры, І-ші рангалы әскери заңгер Кошарский КСРО Прокуроры М. И. Панкратьевке және Жұмысшы-шаруа Қызыл Армиясының (РККА) Бас әскери прокуроры Гаврилов атына 35 беттік баяндама жіберген.

Баяндама да НКВД қызметкерлерінің социалистік заңдылықтарды өріскел бұзып, адам тағдыры аяқ асты етілгені кеңінен баяндалған. Жоғары басшылыққа жіберілген баяндама бес бөліммен тұрады: 1. Азаматтарды жаппай негізсіз қамауға алу, 2. Заңсыз тергеу әдістері, 3. Тергеу құжаттары мен

істерін жалған жасау және бұрмалау, арандату. 4. Түркімен КСР НКВД-дағы социалистік заңдылықтардың бұзылуындағы прокуратура органдарының рөлі туралы. 5. Тергеу қортындылары. Баяндама да республикадағы қуғын-сүргін жылдары адам жаны түршігетін қылмыстарды қолдан жасап, ұйымдастырған НКВД жендеттерінің қызметтері жан-жақты ашық жазылған.

Жіберілген баяндамаға байланысты, КСРО Прокуроры Панкратьев 1939 жылдың 3 қазан күні өзінің қол қойған қарарында: «ж. Кошарскийге. Ең жоғары жаза қолданылған заңсыз сотталғандарды ақтау туралы сұрақтарды КСРО Ішкі Істер Халық Комиссары мен Одақ Прокурорының алдына қоюға болады. Сотталғандар туралы туыстарына жазбаша түрде хабарлауға болмайды, ауызша хабарлауға, әзірге лагерь мерзімін талқылау туралы хабарлау тәжірибесі қалыптасқан. Босатылған тұтқындалғандардың қайтаруға мүмкіндік болмайтын заттарын төлеу туралы мәселені мен КСРО НКВД-сының алдына мәселе етіп қойдым», - деп бұрыштама соққан.

Жоғары да аталған баяндаманың «Тергеу құжаттары мен істерін жалған жасау және бұрмалау, арандату» атты бөлімінде Түркіменстандағы «Алаш-Орда» контрреволюциялық ұлтшыл ұйымына қатысты тергеу ісі туралы мәліметтер бар.

Мәліметте Түркімен Кеңестік Социалистік Республикасы НКВД-сының 3-ші бөлімінің қызметкері, Красноводск қалалық НКВД жедел тобының бастығы А.Диментманның қылмысы басынан асып кеткен, оның қатыгез, садист, жендент болғаны құжатта ашық жазылған. А.Диментман «Алаш-Орда» ісін аса қатерлілікпен жүргізген.

1937 жылдың желтоқсан айында Түркімен КСР Ішкі Істер Халық Комиссары Нодев орнынан алынып, оның орнына Ашхабад теміржол-транспорт бөлімінің НКВД бастығы С.Ф.Монаков (1897-1939) тағайындалды. С.Ф. Монаков Республиканың Ішкі Істер Халық Комиссары болған кезеңінде жазықсыз адамдарды жаппай тұтқындау, үштікпен азаматтарды заңсыз соттау, арандатушылық, жалған құжат жасақтау, ұпай жинау және орталықты алдау, жалған ақпараттар беру зор көлемде жүргізілді. С.Ф.Монаков кейінгі жаппай жазалау операцияларды жүргізу кезінде барлық жедел топтар мен аудандық бөлімшелер үшін зиянды элементтерді тұтқындауға «лимит» белгіледі, тыңшылық жасау, жауларды табу, үштіктің қарауына ұсынылған басқа да істерге бақылауды өзі жүзеге асырды және тергеу істерінде кез-келген арандатушылық пен жалғандықты қолдап, көтермелеп қана қоймай, өз аппараттарының қызметкерлеріне шпион, зиянкестер және лаңкестік және өзге де контрреволюциялық ұйымдар т. б. туралы істерді қолдан жасауға тікелей тапсырмалар берді. С.Ф.Монаков тергеу ісін жүргізетін қызметкерлерден өзінің тергеудегі адамдардың азапталған дауыстары кабинетіне естілетіндей етіп қинап, жазалауды талап етті, ал тергеушілер Монаковтың бұл талабын бұлжытпай орындады, қамауға алынғандардың азаптаудағы жан дауыстары мен айқайлары Монаковтың кабинетіне ғана емес, жапсарлас көшелер мен халық комиссариаты ғимаратына іргелес орналасқан

үйлердің тұрғындарына да естілді. Монаковтың шексіз қолдауына ие болған А.Диментман жедел іске кіріскен.

Баяндамада есімі ерекше аталатын А.Диментман Түркіменстандағы қазақ ұлтшылдарының жасырын «Алаш Орда» ұйымын ашып, әшкерлеуге белсене кірісті.

1937 жылдың тамызында Түркімен КСР-і Красноводск НКВД-сының бастығы, жедел уәкіл А.Диментман тарапынан «Қарабұғазхим» трест карьерінің меңгерушісі Қонысов тұтқынға алынады. НКВД жендеті Диментман Красноводск қаласы және Түркіменстанның басқа аудандарында қазақ ұлтшылдарының ұйымы бар екендігі туралы арандатушылық айғақтар алу үшін Түркімен КСР Ішкі Істер Халық Комиссары Нодевпен «үштік» тарапынан Қонысовты айыптау туралы келісімге келді. Бірақ тұтқындауға дейінгі уақытта Қонысовты айыптап, соттау үшін ешқандай деректердің жоқтығына қарамастан, заңдылықты өріскел бұзып, тұтқындайды. Красноводск НКВД-сының жедел тобы Қонысов, Жетыкбаев, Елемесов және т. б. қамауға алды.

Тікелей бастығы Нодевтың қолдауына сүйенген Диментман Қонысовты ату жазасына кесу туралы алдына-ала жүргізілетін тергеусіз-ақ үштіктің шешімін шығартып алды. Бұл алдағы уақытта жүргізілетін тергеу кезінде Қонысовтан «ұялмау» үшін қажет болды. Жендет Қонысовқа «шұңқыр» әдісін қолданған. Үштіктен ату туралы шешімге қол жеткізген Диментман Қонысовтың қолын байлап, үкімді орындау мақсатында ату орнына алып келді. Тек атылар алдында оған үштіктің шешімі оқылып, таныстырылды. Атуға дайындалған шұңқыр басына келгеннен кейін А.Диментман Красноводск ауданында «Алаш-Орда» контрреволюциялық ұлтшыл ұйымы бар екендігі туралы куәлік беру үшін Қонысовтың жауабын күтеді. Сонымен бірге, А.Диментман егер Қонысов оған қажетті айғақтар беруге келіссе, үштіктің шешімі жойылып, өмірінің сақталатындығын ескертеді.

Жазықсыз Қонысов өзінің кінәсін жоққа шығарып, «Алаш - Орда» ұйымына мүше емес екенін мәлімдейді, алайда жендеттер Қонысовтың көзінше бірнеше адамды атып өлтіріп, оны шұңқырдың жиегіне қойғаннан кейін ғана – ол Диментман бопсалаған айғақтарды беруге келісті.

Сол түні Қонысовтан жедел түрде «жауап алынды» және А.Диментман мен оның көмекшісі Сарычев тарапынан алдын-ала жазылған жауап алу хаттамасына қол қойды, онда Красноводск қаласында ұлтшыл қазақ ұйымының қатысушылары ретінде 40-тан астам адамның есім-сойы аталды. «Жауап алудан» кейінгі келесі күні «Алаш Орда» қазақ ұлтшылдары ұйымның мүшелері ретінде хаттамада есімдері аталғандардың барлығы қамауға алынды. Заңдылықты аяққа таптаған жендеттер А. Диментман мен Сарычев өз тараптарынан Қонысовқа жекелей тапсырма беріп, қамауға алынғандарды камерада тиісті түрде «өңдеуді» қатаң түрде тапсырған.

Тергеушілер А.Диментман, Сарычев және Алексеевтің тарапынан тұтқынға алынған «Алашордашылар» аяусыз ұрып-соғу мен қорлауға ұшырады. Олар үздіксіз азаптаулар арқылы «Алаш ісі» бойынша

тұтқындалғандарды жазалауды әсте бәсеңдеткен жоқ. Адам төзгісіз азаптаулардың нәтижесінде аталған ұйымының ондаған, тіпті жүздеген қатысушыларының тізімі бар жаңа айғақтар пайда болды, сол айғақтар бойынша ұйымға мүше деген жалған айыптаулармен жаңа адамдар қамауға алынды. Мысалы, тұтқындалғандардың бірі ұлтшыл ұйымның мүшелері ретінде 200 адамды атады, олардың 180-і біраз уақыттан кейін А.Диментманның бұйырығымен қамауға алынды. Осылайша, А.Диментман мен Сарычев Красноводск, Гасан-Кулий және басқа да аудандардың 800-ге жуық тұрғындарын қамтитын «Алаш-Орда» қазақ ұлтшыл ұйымы туралы арандатушылық істі қолдан жасақтады. Диментман мен Сарычев құрастырған рефераттар арқылы қамауға алынған сауатсыз қазақтарды Диментман мен Сарычев ойлап тапқан Красноводск қаласындағы «Алаш -Орда» қазақ ұлтшыл ұйымы туралы арандатушылық іс бойынша айғақтар беруге мәжбірледі. Кейін бұл заңсыз қылмыстық әрекеттерді тергеп-тексеру барысында анықталғандай Түркімен КСР Ішкі Істер Халық Комиссары жанындағы инспектор А.Диментман басқарған НКВД Красноводск жедел тобы және көмекшісі Сарычевтің тапсырмасы бойынша қамауға алынғандарды «өңдеуді» Қонысов, Жетікбаев және басқалар жүргізгені анықталды.

Бұл тұтқындалғандардың көпшілігі үштіктің үкімімен Түркімен КСР НКВД-сы тарапынан атылып, сотталды. Атуға кесілгендердің ішінен Қонысов пен Қарабұғазкөл аудандық газетінің редакторы Жетікбаев кездейсоқ тірі қалды. Себебі олар алдын-ала жасақталған құжаттар бойынша атылған болатын. Осындай заңсыз сұмдық істерге де жол берілді.

Түркіменстандағы «Алаш-Орда» ұйымы «мүшелеріне» тағылған айыптардың ақылға қонбайтыны көпе-көрнеу еді, бірақ бұл осындай істерді танған қараниеттілерді титтей де шіміркендірген жоқ. Осындай стандартты айыптаулар елдің барлық аймақтарында жүргізілді.

НКВД әскерінің Түрікменстан Шекара округі әскери прокуроры, І-ші рангалы әскери заңгер Кошарский баяндамасында: «Алаш - Орда» Красноводск ұйымы деп аталатын іс бойынша НКВД үштігі тарапынан сотталғандарының арасында нақты жаулардың белгілі бір пайызы болғаны даусыз, ол тұтқындалғандар мен сотталғандардың басым көпшілігінің ертедегі ұлтшылдармен ортақ ештеңесі болмағаны айтылады. Қызметкерлердің істері бойынша тергеу барысында «Алаш - Орда» ісі бойынша қамауға алынғандардың барлығын талқылаудың дұрыстығын тексеру мүмкін болмады, өйткені істерді тексеру көп уақытты қажет етеді.

Алайда, КСРО Прокуратурасы Түркімен КСР-і Прокуратурасына бұл мәселені арнайы шешуді тапсыруы қажет деп санаймын. Атап айтқанда, НКВД үштігімен бас бостандығынан айыруға сотталғандардың істерін қайта тексеру қажет. Айта кету керек, бұл тұтқындалғандардың кейбірі Жеткібаев, Қонысов қазіргі уақытта қамаудан босатылды», - деп жазды.

Адам айтқысыз қылмыстарды жүзеге асырған жендеттер кімдер деген заңды сұрақ еріксіз туындайды. Зверев, Нодев, Монаков (бұл үшеуі Республика НКВД-сының басшылары), Баланда, Пеннер, Лопухов,

Пашковский, А.Диментман, Сарычев, Акимов, Д.П.Иванов, Глотов, Гаевский, Косаревский, Я.Нураев, Виндушев, Алексеенко, Семендяев сияқты НКВД-ның қанды қол жендеттері ешбір кінәсі жоқ қарапайым адамдардың үстінен жалған қылмыстық істер жасаумен, жазықсыз адамдарды қорлаудың небір сорақы тәсілдерін кеңінен қолданғаны туралы аталған баяндамада нақты дәлел-айғақтармен жазылған. Олар азаптау барысында адамдардың жан айқайын естіртпеу үшін, хормен өлең айтқызған (Пашковский, Гаевский), ал садист Глотов ән айтқызып, билеуге мәжбүріледі, «нашар» билегендерді «жігерлендіріп» ыстық ине салды. НКВД-ның 5-ші бөлімі қызметкері Косаревский адамдардың бастарына желім жағып, айуандықпен қысқы уақытта салқын душқа түсірсе, 3-ші бөлімнің бастығы Баланда, оның көмекшісі Нураев, бөлім басшылары Акимов, Виндушев тұтқындарды «конвейер» әдісімен он күні бойы тізерлетіп отырғызып, ұйқыдан, тамақтан айырып, жүйелі түрде азаптау мен сабауды ұйымдастырған. Бұл конвейерде емшектегі балалары бар әйелдер, ғылыми қызметкерлер мен профессорларда болды. Ашхабад теміржолы НКВД-сының жедел өкілдері Алексеенко, Семендяев тергеу барысында азаматтардың шаштары мен сақалдарын жұлып, тырнақтарының арасына ине жүргізіп, аяқтарының тырнақтарын жұлған. Заңдылықты өріскел бұзған Монаковтың жеке тапсырмасы бойынша А.Диментман мен Сарычев НКВД және Одақ прокурорының санкциясынсыз Иран мен Ауған консулдығының қызметкерлерін тұтқынға алуға дейін барды. Түркімен КСР Керкин округтік НКВД бөлімінің бөлім бастығы Лопухов пен жедел өкіл Овчаров мас күйінде табуреткімен соғып ешбір дәлел себепсіз тұтқынға алғандардың бастарын жарған, осындай азаптаулардан кейін бір сағаттың ішінде 15 адам шипонажпен айналысқандарын мойындаған.

1938 жылдың басында С.Ф.Монаков және оның ең жақын серіктесі, Түркімен КСР НКВД-сы 5-ші бөлімінің бастығы Пашковский тұтқынға алынған жазықсыз азаматтарға «жаппай конвейер» «шұңқыр», «камералық өңдеу», «ылғалды камера», «штаттық куәгерлер» сияқты өздері ойлап тапқан жазалау түрлері мен әдістерді кеңінен қолданды. «Конвейерде» немесе сол кезде «конференциялар» деп аталғандай, тұтқындалғандарды топтық ұрып-соғу және азаптау ұйымдастырылды. Тұтқындалғандардың айғақтарын бопсалаудың ең шектен шыққан тәсілдерінің бірі, сөзсіз «шұңқыр» деп аталатын тәсіл болды. Тергеу барысында қамауға алынғандардан жауап алудың бұл әдіс-тәсілдерін «Алаш-Орда» ісімен ерекше көзге түскен, Красноводск НКВД-сы жедел тобының бастығы, А.Диментман жиі қолданатындығы анықталды.

Жазықсыз жандардың нақақ көз жасына қалған жоғары да аталған НКВД жендеттерінің барлығы 1939 жылы тұтқынға алынып, ату жазасына кесілді, сөйтіп лайықты жазаларын алды.

Түркіменстандағы «Алаш Орда» ісі осылайша аяқталды.

Архив деректерінде Қазақ ұлтшылдарының ұлттық ұйымының схемасы бойынша Орта Азияда, «Тәуелсіз Түркістан» шетелдік орталығы, Парижде,

Берлинде, Ташкентте, Орынборда филиалдары болғандығы туралы деректерде кездеседі.

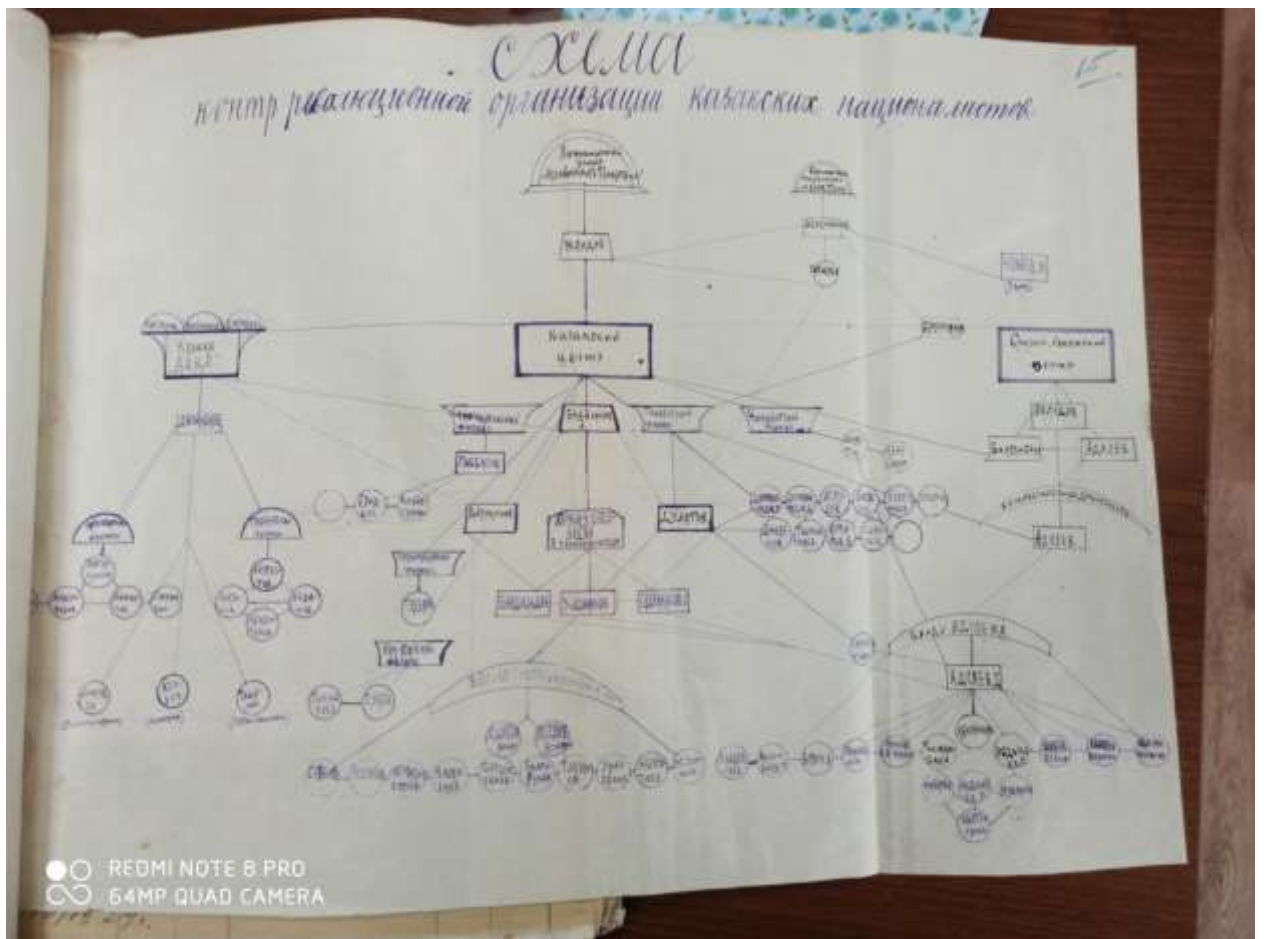
Біз бүгінгі күні осы фактіні тануымыз, қайта пайымдауымыз және 1930-жылдардағы саяси қуғын-сүргіннің тарихына арналған зерттеулерде оларды жаңаша көзқарас тұрғысынан көрсетуіміз керек.

Себебі, большевиктік-сталиндік тоталитарлық жүйемен жасалған қылмыстары мен жаппай саяси қуғын-сүргінге ұшыраған миллиондаған құрбандар мен зардап шеккендердің тағдырларын зерттеу және оларды толық ақтау мақсатында, осындай архивтік құжаттарды болашақ буын үшін жариялап отыру өте маңызды деп есептеймін.

Қолданылған дерек көздер:

1. Ресей Федерациясы мемлекеттік архивіндегі КСРО Прокуратурасының Р-8131 қорының, 37-тізім, 145-ісіндегі құжат.

2. НКВД әскерінің Түрікменстан Шекара округі әскери прокуроры, І-ші рангалы әскери заңгер Кошарскийдің баяндамасы, Р-8131 қорының, 37-тізім, 145-ісіндегі құжат.

Архив құжаттарынан табылған НКВД жсендеттерінің ойлап тапқан «Алаш-Орда» «қылмыстық тобының» схемасы.

3. 1939 жылдың 23 қыркүйегінде «өте құпия» грифімен Түркімен Кеңестік Социалистік Республикасы (Түркімен КСР) НКВД органдарында «Социалистік заңдылықтарды бұзу» істері бойынша тергеу қорытындылары. Бұл да сонда.

References:

1. Resej Federaciyasy memlekettik arhivindegi KSRO Prokuraturasynың R-8131 қорын, 37-tizim, 145-isindegi құzhat.
2. NKVD әскерінің Түркіменстан Shekara okrugi әскери prokurory, I-shi rangaly әскери заңгер Kosharskiyдің bayandamasy, R-8131 қорын, 37-tizim, 145-isindegi құzhat.
3. 1939 zhyldyң 23 қыркүйегінде «өте құпия» grifimen Түркімен Кеңестік Socialistik Respublikasy (Түркімен KSR) NKVD organdarynda «Socialistik заңдылықtardy бұзу» isteri bojynsha tergeu қорыtyndylary. Бұл да сонда.

МАЗМҰНЫ / СОДЕРЖАНИЕ/ CONTENT

РЕДАКЦИЯДАН ОТ РЕДАКЦИИ FROM THE EDITOR	
ЖИЗНЕННЫЙ ПУТЬ МАГЖАНА – ЭТО ВЫСОКИЙ ДУХОВНЫЙ ПРИМЕР СЛУЖЕНИЯ СВОЕМУ НАРОДУ	8-12
ШАРУАЛАРҒА ҚАТЫСТЫ КЕҢЕС ӨКІМЕТІНІҢ КҮШТЕП ҰЖЫМДАСТЫРУ, ЕТ, АСТЫҚ ДАЙЫНДАУ ЖӘНЕ БАСҚА ДА НАУҚАНДАРЫНЫҢ ҚҰРБАҢДАРЫ ЖЕРТВЫ НАСИЛЬСТВЕННОЙ КОЛЛЕКТИВИЗАЦИИ, ЗАГОТОВИТЕЛЬНЫХ И ДРУГИХ КАМПАНИЙ СОВЕТСКОЙ ВЛАСТИ В ОТНОШЕНИИ КРЕСТЬЯНСТВА VICTIMS OF FORCED COLLECTIVIZATION, PROCUREMENT AND OTHER CAMPAIGNS OF THE SOVIET AUTHORITY IN RESPECT OF THE PEASANTRY	
ШЫМКЕНТ ҚАЛАСЫ ЖӘНЕ САЙРАМ АУДАНЫНДА ЖҮРГІЗІЛГЕН МАҚТА НАУҚАНЫНЫҢ ЗАРДАПТАРЫ, А.Б. САТЫБАЛДЫҰЛЫ ПОСЛЕДСТВИЯ ХЛОПКОВОЙ КАМПАНИИ В ГОРОДЕ ШЫМКЕНТ И САЙРАМСКОМ РАЙОНЕ, САТЫБАЛДЫУЛЫ А.Б. CONSEQUENCES OF THE COTTON CAMPAIGN IN THE CITY OF SHYMKENT AND THE SAYRAM DISTRICT, SATYBALDYULY A.B.	13-27
XX ҒАСЫРДЫҢ 30-ШЫ ЖЫЛДАРЫНДАҒЫ ШЫҒЫС ҚАЗАҚСТАН: ТАРИХИ ДЕРЕКТЕР ЖӘНЕ КУӘГЕРЛЕРДІҢ ЕСТЕЛІКТЕРІ, Н.Л. КРАСНОБАЕВА ВОСТОЧНЫЙ КАЗАХСТАН В 30-Е ГОДЫ XX ВЕКА: ИСТОРИЧЕСКИЕ ДАННЫЕ И СВИДЕТЕЛЬСТВА ОЧЕВИДЦЕВ, КРАСНОБАЕВА Н.Л. EAST KAZAKHSTAN IN THE 30S OF THE TWENTIETH CENTURY: HISTORICAL DATA AND EYEWITNESS ACCOUNTS, KRASNOBAYEVA N.L.	28-41
ҚАЗАҚСТАННЫҢ БОСТАНДЫҒЫ, ТӘУЕЛСІЗДІГІ ЖӘНЕ АУМАҚТЫҚ ТҮТАСТЫҒЫ ҮШІН КҮРЕСУШІЛЕР – ҚУҒЫН-СҮРГІН ҚҰРБАҢДАРЫ БОРЦЫ ЗА СВОБОДУ, НЕЗАВИСИМОСТЬ И ТЕРРИТОРИАЛЬНУЮ ЦЕЛОСТНОСТЬ КАЗАХСТАНА КАК ЖЕРТВЫ РЕПРЕССИЙ FIGHTERS FOR FREEDOM, INDEPENDENCE AND TERRITORIAL INTEGRITY OF KAZAKHSTAN AS VICTIMS OF REPRESSION	
АЛАШ ПАРТИЯСЫ ЖӘНЕ БҮКІЛРЕСЕЙЛІК ҚҰРЫЛТАЙ ЖИНАЛЫСЫ, СҰЛТАН ХАН АҚҚҰЛЫ. ПАРТИЯ «АЛАШ» И ВСЕРОССИЙСКОЕ УЧРЕДИТЕЛЬНОЕ СОБРАНИЕ, СУЛТАН ХАН АККУЛЫ. THE ALASH PARTY AND THE ALL-RUSSIAN CONSTITUENT ASSEMBLY, SULTAN KHAN AKKULY.	42-63
АЛАШЫ АРДАҚТАҒАН АСЫЛБЕК СЕЙІТОВТІҢ ҚОҒАМДЫҚ-САЯСИ ҚЫЗМЕТІ, Н.Т. ИМАНҚҰЛОВА, Б.Б ТОКИШКАДИРОВ, Т.А. КАРИЕВА. ОБЩЕСТВЕННО-ПОЛИТИЧЕСКАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ АСЫЛБЕКА СЕЙИТОВА, ПО ЧИТАЕМОГО АЛАШЕМ, ИМАНКУЛОВА Н.Т., ТОКИШКАДИРОВ Б.Б., КАРИЕВА Т.А. THE SOCIO-POLITICAL ACTIVITIES OF ASYLBEK SEITOV, HONORED BY THE ALASH MOVEMENT, IMANKULOVA N.T., MUKATAEVA Z.K., KARIEVA T.A.	64-88

ТҮРКІСТАН МҰХТАРИЯТЫ (АВТОНОМИЯСЫ) – «АЛАШТЫҢ» ІРІ ЖОБАСЫ, СҰЛТАН ХАН АҚҚҰЛЫ. ТУРКЕСТАНСКИЙ МУХТАРИАТ (АВТОНОМИЯ) – КАК ЧАСТЬ БОЛЬШОГО ПРОЕКТА «АЛАШ», СУЛТАН ХАН АККУЛЫ. TURKESTAN MUKHTARIAT (AUTONOMY) – AS A PART OF THE LARGE PROJECT “ALASH”, SULTAN KHAN AKKULY.	89-118
МАҒЖАН ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫНА БАЙЛАНЫСТЫ 1920-ЖЫЛДАРДАҒЫ САЯСИ-ИДЕЯЛЫҚ КҮРЕС, Қ.Ғ. ДАРКЕНОВ ИДЕЙНО-ПОЛИТИЧЕСКАЯ БОРЬБА 1920-Х ГОДАХ В ТВОРЧЕСТВЕ МАГЖАНА, ДАРКЕНОВ Г. Г. IDEAINO-THE POLITICAL STRUGGLE OF THE 1920S WITH MAGZHAN'S CREATIVITY, DARKENOV G. G.	118-130
20-ШЫ ҒАСЫР БАСЫНДАҒЫ ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ КОНСТИТУЦИОНАЛИЗМ ИДЕЯСЫНЫҢ БАСТАУЫ: ҰШҚАН ОЙДЫҢ ҮЗІЛУІ, Ш.В. ТЛЕПИНА ИСТОКИ ИДЕИ КОНСТИТУЦИОНАЛИЗМА В КАЗАХСТАНЕ В НАЧАЛЕ XX ВЕКА: ПРЕРВАННЫЙ ПОЛЕТ МЫСЛИ, ТЛЕПИНА Ш.В. ORIGINS OF THE IDEA OF CONSTITUTIONALISM IN KAZAKHSTAN AT THE BEGINNING OF THE 20TH CENTURY: AN INTERRUPTED FLIGHT OF THOUGHT, TLEPINA SH.V.	131-147
ХАЛЫҚҚА ҚАРСЫ ЖАСАЛҒАН ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ КІШІ ОКТЯБРЬ БАҒДАРЛАМАСЫНЫҢ ІСКЕ АСЫРЫЛУЫ ЖӘНЕ ОНЫҢ ТРАГЕДИЯЛЫҚ ЗАРДАПТАРЫ РЕАЛИЗАЦИЯ АНТИНАРОДНОЙ ПРОГРАММЫ МАЛЫЙ ОКТЯБРЬ В КАЗАХСТАНЕ И ЕЕ ТРАГИЧЕСКИЕ ПОСЛЕДСТВИЯ IMPLEMENTATION OF THE ANTI-PEOPLE PROGRAM LITTLE OCTOBER IN KAZAKHSTAN AND ITS TRAGIC CONSEQUENCES	
ГУРЬЕВ УЕЗІ МЕН ОҢТҮСТІК ҚАЗАҚСТАН ОБЛЫСЫНДА XX ҒАСЫРДЫҢ 20-30 ЖЫЛДАРЫНДА АЗАМАТТАРДЫ САЙЛАУ ҚҰҚЫНАН АЙЫРУ ШАРАЛАРЫ: ҰҚСАСТЫҚТАР МЕН ЕРЕКШЕЛІКТЕР, Ш.НАҒИМОВ, Г.ЖАНЫСБЕКОВА. МЕРЫ ПО ЛИШЕНИЮ ГРАЖДАН ИЗБИРАТЕЛЬНЫХ ПРАВ В 20–30-Е ГОДЫ XX ВЕКА В ГУРЬЕВСКОМ УЕЗДЕ И ЮЖНО-КАЗАХСТАНСКОЙ ОБЛАСТИ: СХОДСТВА И ОСОБЕННОСТИ, НАГИМОВ Ш., ЖАНЫСБЕКОВА Г. MEASURES TO DEPRIVE CITIZENS OF VOTING RIGHTS IN THE 20-30S OF THE 20THCENTURY IN GUREVSKY DISTRICT AND SOUTH KAZAKHSTAN REGION: SIMILARITIES AND FEATURES, SH. NAGYMULY, G. ZHANYSBKOVA.	148-162
ГОСКОЛОНИТ- КЕҢЕСТІК ОТАРЛАУДЫҢ НЕГІЗГІ ҒЫЛЫМИ МЕКЕМЕСІ, С.С. МОЛДАБАЙ ГОСКОЛОНИТ - ГЛАВНОЕ НАУЧНОЕ УЧРЕЖДЕНИЕ ПО СОВЕТСКОЙ КОЛОНИЗАЦИИ, МОЛДАБАЙ С.С. GOSCOLONIT - THE MAIN SCIENTIFIC INSTITUTION ON SOVIET COLONIZATION, SARKYTBEK S. MOLDAVAY	163-189

ЖАЗАЛАУШЫ ОРГАНДАРЫҢ ҚЫЗМЕТІ МЕН ҚЫЛМЫСТАРЫ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ И ПРЕСТУПЛЕНИЯ КАРАТЕЛЬНЫХ ОРГАНОВ ACTIVITIES AND CRIMES OF PUNISHMENT BODIES	
ТҮРКІМЕНСТАНДАҒЫ «АЛАШ-ОРДА ІСІ», АҚҚАЛИ АХМЕТ «ДЕЛО АЛАШ-ОРДЫ» В ТУРКМЕНИСТАНЕ, АҚҚАЛИ АХМЕТ "ALASH-ORDA CASE" IN TURKMENSTAN, AKKALY AHMET	190-198
МАЗМҰНЫ / СОДЕРЖАНИЕ/ CONTENT	199-201